

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY
Series

№ 2(110)/2023

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 2(110)/2023

Сәуір–мамыр–маусым
30 маусым 2023 ж.

Апрель–май–июнь
30 июня 2023 г.

April–May–June
June 30th, 2023

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2023
Караганда, 2023
Karaganda, 2023

Бас редакторы
филол. ғыл. д-ры **Ж.Ж. Жарылғапов**

Жауапты хатшы
PhD д-ры, проф. ассист. **Б.Р. Хасенов**

Редакция алқасы

Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.Т. Абишева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.И. Букетова,	филол. ғыл. д-ры, «Лингва» Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды (Қазақстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар (Қазақстан);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
Тел.: +7 701 619 36 56 (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерде беттеген
М.С. Бабатаева

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.
ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.06.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 18,63 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 50.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2023

Главный редактор
д-р филол. наук **Ж.Ж. Жарылгапов**

Ответственный секретарь
д-р PhD, ассист. проф. **Б.Р. Хасенов**

Редакционная коллегия

Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Т. Абишева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.И. Букетова,	д-р филол. наук, ЦКА «Лингва», Караганда (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилизированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: +7 701 619 36 56 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com; Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор
д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Редакторы
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина

Компьютерная верстка
М.С. Бабатаева

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.06.2023 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 18,63 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 50.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2023

Chief Editor

Dr. of philol. sciences **Zh.Zh. Zharylgapov**

Responsible secretary

PhD, Assistant Professor **B.R. Hasenov**

Editorial board

Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.T. Abisheva,	Dr. of philol. sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. Sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences, Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences, Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.I. Buketova,	Dr. of philol. sciences, Central Committee «Lingua», Karaganda (Kazakhstan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD. Philol., Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences, M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences, Pavlodar Pedagogical University (Kazakhstan);
A. Baczowska,	Habilitated doctor, Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan)

Postal address: 28, Universitetskaya Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: +7 701 619 36 56, (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.

E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: philology-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina

Computer layout

M.S. Babatayeva

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.06.2023. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 18,63 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 50.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov». 28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2023

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Тукешова Н.М.</i> Ағылшын және қазақ тілдеріндегі антоним компонентті фразеологизмдер (салғастырмалы талдау).....	6
<i>Жиренов С.А.</i> Орнитонимдік паремиялардың этномәдени семантикасы.....	13
<i>Issina G., Beisembayeva A.</i> On the problem of gender and gender identity in various linguocultures	23
<i>Каппасова А.Ш., Адилова А.С.</i> Прецедентті феномендер газет тақырып аттары ретінде	30
<i>Құзар Ж.Н., Кульдеева Г.И.</i> Ғылыми мәтіндегі терминдер аударма нысаны ретінде	40
<i>Dulayeva E., Mamedova F., Bazylova B.</i> Addressing as a Speech Act: Similarities and Differences in Turkish and Arabic.....	48
<i>Сейтимова А.И., Түйте Е.Е.</i> Құсбегілік кәсібіне байланысты кейбір сөздердің шығу төркіні..	57
<i>Tukhtarova A.S., Issakova S.S., Alimbek G.R.</i> Linguocultural adaptation in TV series translation.....	65
<i>Жақыпов Ж.А., Амандыков О.М.</i> Сөйлемдегі ыңғайластық қатынасқа жаңаша көзқарас	74
<i>Beiskhanova S.A., Zhunussova Zh.N., Zoltan A.</i> Paroemiographic interpretation of proverbs and sayings corpus on the material of different structural languages.....	81
<i>Kelmaganbetova A.S., Omasheva Zh.M., Sovetova Z.S., Luchik M.</i> Symbolism of the number “four” in English and Kazakh Languages	89
<i>Kozhakhmet A.K., Syzdykova G.O.</i> The discursive peculiarities of A. Baitursynuly’s scientific texts	97
<i>Жұмабекова Б.К., Шахметова Н.А.</i> Структурно-содержательный потенциал прецедентных феноменов	104

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Жакулаев А.М., Бабашов А.М.</i> І. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Ағыбай батыр образы	114
<i>Толеубаева К.А., Смагулова А.М.</i> Көркем идея және драматизм	125
<i>Sorokina O.N.</i> Stylistic peculiarities of the fantasy genre (based on the novel “A Game of Thrones” by George R.R. Martin).....	132
<i>Тұрымбетова Ж.А.</i> Қараджаоғлан шығармашылығында лирика жанры.....	141

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS	148
--	-----

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

DOI 10.31489/2023Ph2/6-12

ӨОЖ 811.111:811.512.122

Н.М. Тукешова¹

Қазан Федералды университеті, Қазан, Ресей
(e-mail: tukeshova_nurgul@mail.ru)

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі антоним компонентті фразеологизмдер (салғастырмалы талдау)

Зерттеу жұмысының өзектілігі қазіргі таңдағы фразеологияны зерттеуге деген ғалымдардың қызығушылығында болып отыр. Ағылшын және қазақ тілдері әр құрылымды тілдер болғандықтан, фразеологизмдердің жасалуында да әр тілдің өзіне тән ерекшеліктері болатыны анық. Сондықтан антоним компонентті фразеологизмдерге салғастырмалы талдау жүргізудегі мақсат екі тілдің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын олардың сөз таптарына қатысын зерттеу барысында анықтау. Зерттеудің нысаны антоним компонентті фразеологизмдер болғандықтан, зерттеу барысында әртүрлі фразеологиялық сөздіктерден антоним компонентті фразеологизмдер іріктеп алынған. Сонымен қатар оларды келесі құрылымдық-грамматикалық топтарға бөліп қарастырған: субстантивті, адъективті, адвербиалды және етістікті антоним компонентті фразеологизмдер. Зерттеуде антоним компонентті фразеологизмдердің ұйытқы компоненттерінің морфологиялық көрінісі, фразеологизм құрамындағы компоненттердің синтаксистік байланыс түрлері талданған. Зерттеу нәтижесінде фразеологиялық сөздіктерден іріктелініп алынған фразеологизмдердің қай сөз таптарына жататыны, олардың екі тілде қай түрі өнімді, қай түрі өнімсіз екені анықталды. Фразеологизмдердің белгілі бір сөз таптарына қатысын анықтауда олардың тұтастай алғандағы беретін мағынасына сүйенген.

Кілт сөздер: фразеологизм, антонимді компонент, салғастырмалы зерттеу, ағылшын тілі, қазақ тілі.

Kipicne

Тіл білімі ғылымы қазіргі таңда әртүрлі бағытты болып келеді. Осыған орай жан-жақты зерттеу көптеп орын алуда. Солардың бірі бір-бірімен туыстас емес, әр құрылымды тілдердің белгілі бір жүйесін салғастыра зерттеу, соның ішінде олардың фразеологиялық жүйесін зерттеу ғалымдар арасында өзекті мәселе екені сөзсіз.

Фразеологизмдер қай тілдің болмасын сөздік қорында өзіндік орны бар екені даусыз. Олар қай тілге тиесілі болса, сол тілдің бұрыннан бері келе жатқан өмірін көрсетеді, ұлттың мәдениетімен бірге дамып келе жатқан байлығы болып табылады. Фразеологизмдер экспрессивті-эмоциялық, бейнелілік, суреттеме қасиеттермен көзге түседі [1; 213]. Оларды екі тіл аумағында зерттеу нәтижесінде олардың тілдік табиғатының ерекшеліктерін, құрылымдық айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік туады. Қазіргі таңда әртүрлі тілдер негізінде фразеологизмдерді құрылымдық-грамматикалық, лексика-семантикалық, этимологиялық тұрғыдан топтастыру, сонымен қатар олардың тілаларлық байланыстарын, яғни баламалы және баламасыз фразеологизмдерді анықтау, т.б. тұрғысынан көптеген зерттеулер жүргізілуде.

Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tukeshova_nurgul@mail.ru

Сонымен, фразеологизмдер мағынасы жағынан ажыратылмай, тұтасынан бір бүтін мағынаны білдіретін, алайда сөз тіркесінің бүтін мағынасы лексикалық сыңарлардың мағыналарының бірігуінен пайда болатын фразеологиялық сөз тіркестері болып табылады [2; 106].

Фразеологизмдер сан түрлі компоненттермен қолданылып, алуан түрлі болып келгенімен, барлығын түйістіретін ортақ белгісі тұжырымдылық болып табылады, олар сөздің мәйегін келтіріп, ажарын ашып, қорытынды ой беру үшін қызмет етеді [3; 108].

Біздің зерттеуіміздің нысаны антоним компонентті фразеологизмдер болып табылады. Белгілі бір компоненттің болуымен жасалған фразеологизмдерді зерттеу қазіргі кезде өзекті мәселе болып келеді, өйткені ол фразеологизмдердің көптеген маңызды мәселелерін шешуге, компоненттердің фразеологиялық мағынаны қалыптастырудағы атқаратын рөлін анықтауға өз ықпалын тигізеді.

Ағылшын тіліндегі фразеологизмдер мәселесін орыс және шет елдік зерттеушілер әртүрлі аспектілері тұрғысынан зерттеген, атап кетсек, олар А.В. Кунин, Л.П. Смит, Н.Н. Амосова және т.б. Қазақ тіл білімінде фразеологизмдерді алғашқылардың бірі болып І. Кеңесбаев жан-жақты зерттеп бастаған болатын, оның зерттеулерінің негізінде «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» еңбегі жарық көрді. Бір-біріне туыс емес, әртүрлі құрылымды тілдерді салғастыра зерттеу мәселесі ғалымдардың қызығушылығына ие болып, қазіргі таңда көптеген зерттеулер пайда болуда. Айта кетсек, біздің зерттеу нысанымызға жақын тұрғыда Г.М. Полькина ағылшын және татар тілдеріндегі антоним компонентті фразеологизмдерге салғастырмалы талдау жүргізген болатын. Ол өзінің зерттеу жұмысында фразеологизмнің құрамындағы антонимдік компонентті құрылымдық, семантикалық жағынан, сонымен қатар компоненттер арасындағы синтаксистік байланыстарды талдап, тіларалық қатынас мәселелерін, олардың түрлерін, эквивалентті фразеологизмдерді анықтау тәсілдерін қарастырған болатын. Қазақ тіл білімінде антоним компонентті фразеологизмдер әлі зерттелмеген, алайда Г.Т. Сырлыбаеваның «Қазақ тіліндегі қарсы мәндес фразеологизмдердің парадигмалары» атты зерттеу жұмысын атап өтуге болады. Ол қарсы мәндес фразеологизмдердің семантикалық сипатын, яғни оларды полисемия құбылысымен байланысын, энантиосемияны қарастырып, оппозиция әдісі негізінде жіктеді, қарсы мәнді фразеологизмдердің контексте көріну ерекшеліктері мен олардың стильдік және прагматикалық қызметін анықтады. Г.Т. Сырлыбаева бір ғана фразеологизм құрамында екі компоненттің антонимдік жұп құру қасиетінің жиі ұшырасатынын да атап өтті [4; 33]. Алайда зерттеуші бір фразеологизмнің ішінде антонимдік компонент болуы олардың антоним фразеологизмдер болуына негіз болмайды дей келе, бұл мәселеге одан әрі тоқталмайды.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеудің деректері ағылшын және қазақ тілдеріндегі антоним компонентті фразеологизмдер болып табылады. Сол себепті зерттеуде ағылшын, қазақ және орыс тілдеріндегі бір тілді және екі тілді фразеологиялық сөздіктерден антоним компонентті фразеологизмдер жаппай іріктелініп алынды. Іріктеу кезінде біз фразеологизмдердің құрамындағы антонимдік компоненттердің болуына басты назар аудардық, яғни бір ғана фразеологизмнің ішінде бір-біріне мағынасы қарама-қарсы екі не одан да көп компоненттің болуы шартты түрде. Фразеологизмдердің сөз таптарына қатысын, олардың өзара ұқсастықтар мен ерекшеліктерін анықтауда құрылымдық-грамматикалық тұрғыдан қарайтын боламыз. Фразеологизмдердің сөз табына қатысын анықтаудағы басты критерий олардың тұтас қалпында білдіретін мағынасы мен атқаратын қызметі [5; 205] және оны негізгі сөз бен жалпы тіркестен туатын фразеологиялық мағынаны салыстыра отырып шешу қажет [6; 24]. Зерттеу барысында фразеологизмдерді жаппай іріктеу, салғастырмалы талдау, фразеологиялық идентификация әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Қазақ тілінде фразеологизмдерді сөз таптарына қатысы бойынша Г.Н. Смагулова келесі топтарға бөледі: етістік мағыналы, есім мағыналы, үстеу мағыналы, одағай мағыналы фразеологизмдер, модаль сөздерден жасалған және сөйлеу дағдысында қолданылатын фразеологизмдер. Ол шартты түрде фразеологизмдердің семантикалық құрылымын, ішкі мағына тұтастығын және сөйлемдегі атқаратын қызметін негізге алған [6; 25]. Ә. Қалиев пен Ә. Болғанбаев оларды сөз таптарына қатыстылығы жөнінен ең көп кездесетін төрт негізге топқа бөледі, олар: етістік мағыналы, зат есім мағыналы, сын есім мағыналы, үстеу мағыналы фразеологизмдер [5; 205]. І.К. Кеңесбаев та фразеологизмдерді сөз таптарына бөліп қарастырудың маңызын атап өтеді. Алайда ол фразеологизмдердің ішінде мызғымастай болып қалыптасқан сөз таптары бар деуге кесімді тұжырым жасауға болмайды деп аңғара ке-

ле, белгілі бір сөз табының қызметіне жуықтайтын ғана фразеологизмдер бар деп түйіндейді [7; 617]. Яғни олар зат есімге жуықтайтыны (көк ми), етістікке жуықтайтыны (арқа сүйеді), үстеуге жуықтайтыны (қас пен көздің арасында), сын есімге жуықтайтыны (ит жанды), және т.б. атауға болады [7; 617]. Ал ағылшын тіліне келетін болсақ А.В. Кунинді атап өту керек. Зерттеуші фразеологизмдерді субстантивті, адъективті, адвербиалды және етістікті фразеологизмдер деп бөліп қарастырады.

Біз фразеологизмдерді талдау барысында А.В. Кунинді ұсынған жіктемесіне жүгіндік. Фразеологиялық сөздіктерден іріктеліп алынған фразеологизмдер негізінде біз антоним компонентті фразеологизмдерге талдау жасай отырып, олардың сөз табына қатысы бойынша келесі негізгі топтарға қатысын анықтадық, олар: субстантивті, адъективті, адвербиалды және етістікті антоним компонентті фразеологизмдер.

Субстантивті антоним компонентті фразеологизмдер затты, сонымен қатар сол аталған заттың сын сипат жағынан қандай екенін білдіріп, әсерлеу немесе бейнелеу жолымен эмоциялы-экспрессивті рең беретін тіркестер [6; 28]. Сөйлемде көбінесе бастауыш, толықтауыш қызметін атқарады. Олар грамматикалық құрылымы жағынан да, компоненттік құрамы жағынан да зат есімдік сөз тіркестерімен сәйкес келеді. Жинақталған фразеологизмдер негізінде субстантивті антоним компонентті фразеологизмдер ағылшын тілінде өнімділігі бойынша екінші орында, ал қазақ тіліне келсек, олар едәуір аз мөлшерде кездеседі. Субстантивті фразеологизмдер салалас және бағыныңқы байланыс арқылы жасалған. Бағыныңқы байланыс ағылшын тілінде предлогтар арқылы жасалады: *a little frog in a big pond* — үлкен топтағы елеусіз адам [8; 300]. Келтірілген мысалда *a little frog* және *a big pond* тіркестері «in» предлогы арқылы байланысқан. Қазақ тілінде септік жалғаулары арқылы жасалады: *ұзын сөздің қысқасы* — сөздің тоқ етері [9; 76]. Салалас байланыс екі тілде де жалғаулықтар арқылы жасалады. Ағылшын тілінде «and» ыңғайлас жалғаулығы мен «or» талғаулы жалғаулығы, ал қазақ тілінде «мен, пен» және «әрі» ыңғайлас жалғаулықтары мен «я» талғаулы жалғаулығы қолданылады. Мысалы: *beauty and the beast* — сұлу қыз бен құбыжық [8; 72]; *ақ пен қара* — дұрыс-бұрысы [7; 25].

Субстантивті антоним компонентті фразеологизмдерге мыналар жатады:

An arm and a leg — көп ақша [10; 2];

Ebb and flow — жеңіліс пен жеңіс [8; 24];

Өмір я өлім мәселесі — үлкен маңызы бар мәселе [11; 36];

Көзінің ағы мен қарасы — ең ардақтысы, әлпештеп өсірген таңдаулысындай [7; 263].

Фразеологиялық сөздіктерден жинақталған субстантивті фразеологизмдердегі антонимдік компоненттерге келсек, олардың құрамында контрарлық (*a little frog in a big pond* — үлкен топтағы елеусіз адам; *ақ пен қара* — дұрыс-бұрысы), комплементарлық (*a matter of life and death* — өмір мен өлім мәселесі, маңызды мәселе; *өмір я өлім мәселесі* — үлкен маңызы бар мәселе) және контекстуалды антонимдер (*bouquets and brickbats* — мақтау және балағаттау; *әрі күлкі, әрі түрпі* — күліп тұрып, күнәсін де біліп тұру) кездеседі. Аталған фразеологизмдер құрамындағы антоним компоненттер фразеологизмдерге бейнелілік сипат береді.

Адъективті антоним компонентті фразеологизмдердің семантикалық негізі сапа ұғымы, ал мағынасын анықтаушы компоненті сын есім болып келеді. Оларды ағылшын тілінде де қазақ тілінде де кездестіруге болады. Зерттеу үстіндегі материалдың негізінде ағылшын тіліне қарағанда қазақ тілінде адъективті антоним компонентті фразеологизмдер көп кездеседі. Құрылымы жағынан компаративтік және компаративтік емес адъективті фразеологизмдер деп бөлінеді. Адъективті компаративтік фразеологизмдер, көбінесе құрамындағы екі компонентті салыстыру мақсатында қолданылады. Олар адамдардың әр түрлі қасиеттерін білдірумен қатар, заттар мен құбылыстардың да сапасын, қасиеттерін білдіреді. Компаративті адъективті фразеологизмдерге келесі мысалдарды келтіруге болады: *as clear as mud* [8; 62], мұндағы *clear* (анық) сөзі *mud* (балшық) сөзімен салыстырылып тұр, бірінші компонент *clear* (анық) сөзінің мағынасын екінші компонент *mud* (балшық) сөзі күшейтіп тұр. Мұнда *clear* (анық) және *mud* (балшық), зерттеу жұмысымыздың нысаны, яғни антонимдік компоненттер болып табылады. Бұл фразеологизмнің мағынасы «түсініксіз» дегенді білдіреді. Егер де бұл фразеологизмнің бір компонентін басқа сөзбен алмастырсақ, мысалға *mud* сөзін *dirty* сөзімен, онда фразеологизмнің мағынасының өзгерімен қатар, ол фразеологиялық қасиетінен де айырылады. Демек, бұдан аңғаруға болатыны, фразеологизмнің мағынасының тұтастығы мен тұрақтылығы болып табылады. Қазақ тілінде *қойға шапқан қасқырдай* мысалын келтіруге болады. Мұнда *қой* және *қасқыр* сөздері антоним болып келеді. Ағылшын тілінің қазақ тілінен өзгешелігі компаративті адъективті фразеологизмді жасау *as* немесе *like* жалғаулықтары қолданылады, ал қазақ тілінде есім сөзден сын есім тудырушы теңеулік сипаттағы *-дай, -дей* жұрнақтары арқылы жасалады. Компаративтік емес адъективті

фразеологиялық бірліктерге келесідей фразеологизмдерді жатқызуға болады: *sweet and sour* — қыш-қылтым [12; 665]; *алды-артын білмейтін — жөн білмейтін, тоң мойын* [7; 34]. Қарастырылып жатқан фразеологизмдер арасында компаративті емес адъективті фразеологизмдер компаративті адъективті фразеологизмдерге қарағанда екі тілде де көп кездеседі.

Адъективті антоним компонентті фразеологизмдерге келесі фразеологизмдерді жатқызуға болады:

Open and shut — оңай, қиын емес [8; 554];

As clear as mud — түсініксіз [8; 62];

Ыстық-суықты көрген — дүниенің бар қиыншылығын бастан кешкен [7; 577];

Есік пен төрдей — үлкен, ұзындығы табалдырықтан сыйлы орынға дейін [1; 70].

Адъективті фразеологизмдер құрамында комплемантарлық (*open and shut* — оңай, қиын емес), контрарлық (*ыстық-суықты көрген* — дүниенің бар қиыншылығын бастан кешкен) және контекстуалды қарама-қарсылықтар (*as clear as mud* — түсініксіз; *есік пен төрдей* — үлкен, ұзындығы табалдырықтан сыйлы орынға дейін) кездеседі.

Адвербиалды антоним компонентті фразеологизмдер нәрсенің я құбылыстың іс-қимылының бейнелік, мезгілдік, мекендік, сындық, шарттық, мөлшерлік күй жағдайын және сындық белгісін білдіреді [6; 29]. Сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарады, сонымен қатар олар ағылшын тілінде етістікке жалғанып постпозитивті немесе одан шеттеліп препозитивті күйде қолданылуы мүмкін, ал қазақ тілінде көбінесе препозитивті күйде тұрады. Адвербиалды фразеологизмдер салалас және бағыныңқы құрылымды болып келеді. Біріншісіне *far and near* — барлық жерде [8; 263], *оң мен түстей* — бір сәтті елестей [7; 435] сияқты ағылшын тілінде «and», ал қазақ тілінде «мен» ыңғайлас жалғаулықтары арқылы жасалған фразеологизмдерді жатқызуға болады. Ал екіншісіне, яғни бағыныңқы құрылымды фразеологизмдерге *from start to finish* — басынан аяғына дейін [8; 715], *ертеден қара кешке дейін* — күні бойы [9; 106] секілді фразеологизмдерді жатқызуға болады. Бұнда ағылшын тілінде предлог (from, to), ал қазақ тілінде септеулік (дейін) қолданылған. Қазақ тіліндегі септеуліктің қолданылуы оның алдындағы компоненттердің белгілі бір септікте тұруын талап етеді.

Адвербиалды антоним компонентті фразеологизмдерге мыналарды келтіруге болады:

From top to bottom — басынан аяғына дейін [8; 772];

High and low — барлық жерде, төңіректің бәрінде [8; 386];

Жер мен көктің арасында — белгісіз жағдайда (болу) [11; 33];

Өмір мен өлім ортасында — сыни сәтте, өте қиын жағдайда [11; 90].

Адвербиалды фразеологизмдердің құрамындағы антоним компоненттерге келсек, олар негізінен бір заттың сапасын, белгісін, жағдайын екінші затпен салыстыру үшін қолданылады. Фразеологиялық сөздіктерден жинақталған адвербиалды фразеологизмдер құрамында контрарлық (*high and low* — барлық жерде, төңіректің бәрінде), комплемантарлық (*off and on* — анда-санда, кейде; *өмір мен өлім ортасында* — сыни сәтте, өте қиын жағдайда), контекстуалдық (*from cradle to grave* — өмір бойы; *күн демей, түн демей* — әрқашан; *жер мен көктің арасында* — белгісіз жағдайда (болу)) қарама-қарсылықтар кездеседі.

Етістікті антоним компонентті фразеологизмдердің негізгі компоненті етістік болып табылады да, әдетте әр түрлі қимыл, әрекеттерді білдіріп, етістік қызметін атқарады. Іріктеліп алынған фразеологизмдер ішінде ағылшын және қазақ тілдерінде ең өнімді фразеологизмдер болып табылады, қарастырылып жатқан материалдың жартысынан көбін құрайды. Басқа сөз таптарына ұқсастығы, ол да компаративті және компаративті емес етістікті фразеологизмдер болып бөлінеді, жасалу жолдары да ұқсас, яғни компаративті етістік фразеологизм жасау үшін ағылшын тілінде *like* жалғаулығы (*go up and down like a yo-yo* — тербелу), қазақ тілінде -дай, -дей секілді жұрнақтар (*түймедейді түйедей ету* — асыра сілтеу) қолданылған. Ал компаративті емес фразеологизмге келер болсақ, олар ағылшын тілінде предлогтардың көмегімен, ал қазақ тілінде септі жалғауларының көмегі арқылы жасалады: *take a mountain out of a molehill* — асыра сілтеу; *астынан ит жүгіріп, үстінен құс ұшырды* — қорқыту. Етістік фразеологизмдерде антонимдік қатынасқа етістік, зат есім, сын есім, үстеулердің түскені байқалады.

Етістікті антоним компонентті фразеологизмдерге мысалдар:

Give an arm and a leg for — бір нәрсе үшін көп ақша төлеу, өте қымбатқа түсу [13; 8];

Throw out a minnow to catch a whale — үлкен пайда табу үшін кішігірім тәуекел қылу [8; 508];

Өлген-тірілгеніне қарамады — жан-тәнін салды, жанын аямады [7; 430];

Өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай қылды — жалған сөзге сендірді, иландырды [7; 438].

Етістікті антоним компонентті фразеологизмдер құрамында комплементарлық (*өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай қылды* — жалған сөзге сендірді, иландырды), контрарлық (*blow hot and cold* — тұрақсыз болу, үнемі көзқарасын өзгерту; *кең дүние тар болды* — өмірден түңілу), векторлық (*go for wool and come home shorn* — ешнәрсеге алмай (ие болмай), өзінікін жоғалту; *аны кіріп, күні шықты* — әбігерлену), контекстуалдық (*give an arm and a leg for* — бір нәрсе үшін көп ақша төлеу; *түймедейді түйедей ету* — асыра сілтеу) қарама-қарсылықтар кездеседі.

Келтірілген мысалдардан байқауға болатындай фразеологизм құрамындағы антоним компоненттер оның тұтас мағынасында белгілі бір із қалдырады, яғни антонимдік компоненттердің мағыналарын біріктіру арқылы фразеологиялық мағынаны қалыптастыруға болады. Осындай бірліктер мағынаның тұрақтылығы мен тұтастығымен сипатталады [14; 70]. Г.Н. Смагулова фразеологизмдерге тән бір қасиетке оның құрамындағы компоненттер жекеленбей мағынаның тұтастығына тәуелділігі болуы жатады деп пайымдайды [6; 23]. Сондықтан да, бұл топтарға бөлу барысында біз фразеологизмдердің жеке компоненттерінің жеке мағынасына емес, олардың тұтастай алғандағы атқаратын лексика-грамматикалық қызметіне сүйендік. Өйткені фразеологизм құрамындағы антонимдік компоненттер басқа сөз таптарына тиісті болуы да мүмкін, мысалға алатын болсақ, *өмір мен өлім ортасында* фразеологизмінің антонимдік компоненттері *өмір* және *өлім*, олар зат есімге жатады, ал фразеологизмнің тұтас мағынасын алғанда, ол үстеу қызметін атқарады. Яғни, фразеологизмнің тұтас мағынасы қандай да бір құрылымдық-грамматикалық топқа тиесілі болғанына қарамастан, оның құрамындағы антонимдік компоненттер мүлдем басқа қызмет атқаруы мүмкін.

Қорытынды

Осылайша, фразеологизмдердің сөз табына қатысын анықтау дегеніміз оның тұтастай алғандағы мағынасын айқындау болып табылады. Зерттеу негізінде ағылшын және қазақ тілдеріндегі антоним компонентті фразеологизмдердің тілдегі барлық сөз таптарына қатысы бар екендігі анықталды, нақтырақ айтқанда екі тілде де антоним компонентті фразеологизмдер сөйлемде атқаратын қызметіне қарай субстантивті, адъективті, адвербиалды немесе етістікті фразеологизм бола алады. Екі тілде фразеологизмдердің компоненттерінің арасындағы байланыс жасалуында өзгешеліктер байқалынды, яғни фразеологизмдердің арасындағы байланыс ағылшын тілінде предлог, жалғаулық арқылы, ал қазақ тілінде септік жалғаулары, жалғаулықтар арқылы жасалатындығы.

Сонымен қатар фразеологизмдердің негізі сөз таптарына (субстантивті, адъективті, адвербиалды, етістікті фразеологизмдер) қатысын анықтау барысында ағылшын және қазақ тілдерінде етістікті антоним компонентті фразеологизмдер басым болды, ал аз мөлшерде кездескен фразеологизмдерге ағылшын тілінде адъективті, ал қазақ тілінде субстантивті фразеологизмдерді жатқызуға болады.

Антонимді компоненттер өзі құрайтын фразеологизмдердің мағынасына әсер етіп, олардың тұтас мағынасын анықтаушы негізі болып келеді, бір фразеологизмнің ішіндегі қарама-қарсылықты білдіреді. Олар әдетте белгілі бір нәрсенің, белгінің, сапаның екінші біреуімен салыстыру мақсатында қолданылады.

Бұл мәселе бойынша әрі қарай зерттелу мүмкіндіктері мол. Болашақта антоним компонентті фразеологизмдердің жалпылай да, сонымен қоса оның антонимді компоненттерін жеке де қарастыруға болады, яғни фразеологизм құрамындағы антонимнің түрлерін, олардың құрылымдық ерекшеліктерін анықтау жатады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кожаметова Х.К. Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік=Казахско-русский фразеологический словарь / Х.К. Кожаметова, Р.Е. Жайсакова, Ш.О. Кожаметова. — Алма-Ата: Мектеп, 1988. — 224 с.
- 2 Аханов К. Тіл біліміне кіріспе / К. Аханов. — Алма-Ата: Қазмемокүпедбас, 1962. — 300 б.
- 3 Кыдырмолдина Э.Т. Ағылшын, қазақ фразеологизмдері құрамындағы сан компоненттерінің қолданылу ерекшеліктері / Э.Т. Кыдырмолдина, Қ.С. Қалыбаева, А.Ә. Рыспанова // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. «Филология ғылымдарының» сериясы. — 2019. — № 3(69). — Б. 107–111.
- 4 Сырлыбаева Г.Т. Қазақ тіліндегі қарсы мәнді фразеологизмдердің парадигмалары: филол. ғыл. канд. ... дисс.: 10.02.02 – қазақ тілі / Г.Т. Сырлыбаева. — Алматы, 2006. — 124 б.
- 5 Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы / Ғ. Қалиев, Ә. Болғанбаев. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. — 264 б.

- 6 Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы: көмекші оқу құралы / Г. Смағұлова. — Алматы: Санат, 1996. — 128 б.
- 7 Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І.К. Кеңесбаев. — Алматы: Ғылым, 1977. — 712 б.
- 8 Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. — М.: Рус. яз., 1984. — 944 с.
- 9 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі / Г. Смағұлова. — Алматы: Елтаным, 2010. — 252 б.
- 10 American language course. Book of idioms. Slang, special expressions, & idiomatic language. — Texas: Defense Language Institute English Language Center, 2003. — 67 p.
- 11 Балақаев М.Б. Орысша-қазақша фразеологиялық сөздік / М.Б. Балақаев. — Алматы: Ғылым, 1985. — 224 б.
- 12 McGraw-Hill's dictionary of American Idioms/ Edit. by R.A. Spears. — McGraw-Hill, 2005. — 1080 p.
- 13 Oxford dictionary of idioms / Edit. by J. Siefring. — Oxford: Oxford University Press, 2004. — 340 p.
- 14 Полькина Г.М. Сопоставительный анализ фразеологических единиц с антонимичными компонентами в английском и татарском языках: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 — «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Г.М. Полькина. — Казань, 2002. — 241 с.

Н.М. Тукешова

Фразеологические единицы с антонимичными компонентами в английском и казахском языках (сопоставительный анализ)

Актуальность исследования заключается в интересе ученых к изучению фразеологии. Поскольку английский и казахский языки имеют разную структуру, очевидно, что каждый язык имеет свои особенности в формировании фразеологических единиц. Поэтому наша цель при проведении сопоставительного анализа фразеологических единиц с антонимичными компонентами состоит в том, чтобы определить сходства и различия двух языков при изучении их отношения к частям речи. Поскольку объектом исследования являются фразеологические единицы с антонимичными компонентами, в ходе исследования нами были отобраны фразеологические единицы с антонимичными компонентами из различных фразеологических словарей. Также мы разделили их на следующие структурно-грамматические группы: субстантивные, адъективные, адverbиальные и глагольные фразеологические единицы с антонимичными компонентами. В ходе исследования были проанализированы морфологические выражения стрелковых компонентов фразеологических единиц с антонимичными компонентами, типы синтаксической связи компонентов в составе фразеологических единиц. В результате исследования было установлено, к каким частям речи относятся фразеологические единицы, отобранные из фразеологических словарей, какие из них продуктивны, а какие непродуктивны в обоих языках. При определении отношения фразеологических единиц к определенным частям речи мы опирались на их значения в целом.

Ключевые слова: фразеологическая единица, антонимичный компонент, сопоставительное изучение, английский язык, казахский язык.

N.M. Tukeshova

Phraseological units with antonymous components in English and Kazakh (comparative analysis)

The relevance of the research lies in the interest of scientists in the study of phraseology. Since English and Kazakh are languages with different structures, it is obvious that each language has its own peculiarities in the formation of phraseological units. Therefore, our purpose in conducting a comparative analysis of phraseological units with antonymous components is to determine the similarities and differences between the two languages while studying their relationship to the parts of speech. Since the object of the research is phraseological units with antonymous components, in the course of the research we selected phraseological units with antonymous components from various phraseological dictionaries. We also divided them into the following structural and grammatical groups: substantive, adjectival, adverbial and verbal phraseological units with antonymous components. In the course of the research, the morphological expression of the head components of phraseological units with antonymous components, the types of syntactic connection of the components in the composition of phraseological units were analyzed. As a result of the research, it was established which parts of speech the phraseological units selected from phraseological dictionaries belong to, which of them are productive and which are unproductive in both languages. We relied on the whole meaning of phraseological units when determining the relationship of phraseological units to certain parts of speech.

Keywords: phraseological unit, antonymous component, comparative study, English language, Kazakh language.

References

- 1 Kozhakhmetova, Kh.K., Zhaisakova, R.E. & Kozhahmetova, Sh.O. (1988). *Qazaqsha-oryssha frazeologiialyq sozdik = Kazakhsko-russkii frazeologicheskii slovar [Kazakh-Russian phraseological dictionary]*. Alma-Ata: Mektep [in Kazakh, in Russian].
- 2 Akhanov, K. (1962). *Til bilimine kirispe [Introduction to Linguistics]*. Alma-Ata: Qazaq memlekettik oqu pedagogikalyq baspasy [in Kazakh].
- 3 Kydyrmoldina, E.T., Kalybaeva, K.S. & Ryspanova, A.A. (2019). Agylshyn, qazaq frazeologizmderi quramyndagy san komponentterining qoldanylu erekshelikteri [Features of the usage of phraseological units with numeric component in Kazakh and English languages]. *Abai atyntagy Qazaq ulttyq universitetinin Khabarshysy. «Filologiya gylymdarynyn» seriiasy - Abai Kazakh National Pedagogical University. Series «Philological sciences»* [in Kazakh].
- 4 Syrlybaeva, G.T. (2006). Qazaq tilindegi qarsy mändi frazeologizmderdin paradigmalary [Paradigms of phraseologisms with opposite meaning in the Kazakh language]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 5 Kaliev, G., & Bolganbayev, A. (2006). *Qazirgi qazaq tiliniñ leksikologiiasy men frazeologiiasy [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language]*. Almaty: Sözdik-Slovar [in Kazakh].
- 6 Smagulova, G. (1996). *Frazeologizmderdin varianttylygy [Variability of phraseologisms]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 7 Kenesbayev, I.K. (1977). *Qazaq tiliniñ frazeologiialyq sözdigi [Phraseological dictionary of the Kazakh language]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 8 Kunin, A.V. (1984). *Anglo-russkii frazeologicheskii slovar [English-Russian phraseological dictionary]*. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 9 Smagulova, G. (2010). *Mağynalas frazeologizmdin sözdigi [Dictionary of synonymous phraseology]*. Almaty: Eltanym [in Kazakh].
- 10 *American language course. Book of idioms. Slang, special expressions, & idiomatic language* (2003). Texas: Defense Language Institute English Language Center.
- 11 Balakayev, M.B. (1985). *Oryssha-qazaqsha frazeologiialyq sözdik [Russian-Kazakh phraseological dictionary]*. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 12 Spears, R.A. (Eds.) (2005). *McGraw-Hill's dictionary of American Idioms*. McGraw-Hill.
- 13 Siefing, J. (Eds.) (2004). *Oxford dictionary of idioms*. Oxford University Press.
- 14 Polkina, G.M. (2002). Sopostavitelnyi analiz frazeologicheskikh edinit s antonimichnymi komponentami v angliiskom i tatarskom yazykakh [Comparative analysis of phraseological units with antonymous components in the English and Tatar languages]. *Candidate's thesis*. Kazan [in Russian].

С.А. Жиренов

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(e-mail: Saken82@mail.ru)

Орнитонимдік паремиялардың этномәдени семантикасы

Этностың ұлттық болмысы мен менталитеті, дүниетанымы мен тұрмыс-салты тілде қалыптасқан орнитонимдік паремиялардың этномәдени сипатын лингвистикалық аспектіде қарастыру арқылы этнос дүниетанымын тануға болады. Орнитонимдік паремиялар этностың өткендегі өмірінен, ұлттық мәдениеті мен дүниетанымынан, адам мен құстар әлемі арасындағы рухани және материалдық жақындығына қатысты құнды тілдік-танымдық деректерді береді. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің бір саласы — құстар туралы, яғни құстар әлеміне қатысты паремиялардан тұрады. Этностың тұрмыстық мәдениетіндегі құстар этноқауымдастық өкілдерімен рухани және материалдық жағынан өзара тығыз байланыста өмір сүреді. Құстар мен адамдар арасындағы байланыс этнос тіліндегі орнитонимдік паремиялардан анық көрінеді. Мақаланың зерттеу материалы ретінде орнитонимдік паремиялардағы этностың дүниетанымы, мәдениеті, тарихы, салт-дәстүрі, діни түсінігі, құстар әлеміне көзқарасы лингвистикалық аспектіде арнайы қарастырылған. Тілдегі орнитонимдік паремиялар этностың қоғамдағы тарихи, мәдени, рухани, әлеуметтік ерекшеліктерінің этномәдени айнасы іспеттес бірлік саналатындығы ғылыми теориялық және практикалық тұрғыдан зерделенген.

Кілт сөздер: этнос, орнитонимдік паремия, мәдениеттаным, тілдік таным, адам, құстар әлемі, қоғам, табиғат.

Kіріспе

Қазақ лингвистикасындағы паремеологизмдер тілтанымдағы дәстүрлі-құрылымдық, антропоэзектік, тарихи салыстырмалы-салғастырмалы бағыттарда кеңінен зерттеліп, паремеология атты ғылым саласы мен дербес пәнді қалыптастырғандығы белгілі. Қазақ тіл білімінде мақал-мәтелдер лексика-семантикалық, лингвостилистикалық, құрылымдық-синтаксистік, көркемдік-танымдық, прагматикалық-дискурстық, лингвомәдениеттанымдық, узуалды-оказианалдық, тіларалық салыстырмалы-салғастырмалы, этнолингвистикалық аспектілерде жан-жақты зерттеліп, ғылыми өндірісте әралуан бағытта қолданыста жүр. Бұл бағыттағы зерттеулер тілдік қолданыстағы паремеологизмдердің табиғатын тануда этностың дүниетанымдық, лингвомәдени, тілдік прагматикалық, халық тілінің қазыналы қойнауын тануға ерекше ықпал етуде.

Адам баласы өзін қоршаған әлемді, ондағы сан алуан құбылыстарды, аффективтік тұрғыдан сіңіріп, санасымен сараптап қана қоймайды. Өзі қабылдаған дүниенің әралуан құбылыстарын өзінше бағамдап, ақпаратты өңдеп, жаңа сапада талдап, ой елегімен екшеп, тілдік тұрғыдан баға береді. Бұның бәрінің тілдегі түйіні паремеологизмдерден анық көрінеді. Тілдегі мақал-мәтелдер — мыңжылдықтар аралығында қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа рухани мұра боп, асқан шеберлікпен жасалған поэтикалық образды сөз өрнегі саналады. Мақал-мәтелдерден этностың ақыл-ойының онтологиясын, әлем туралы тапқырлығы мен даналығының энциклопедиялық қуаты көрінеді. Паремеологизмдердегі келелі ой мен кестелі сөздің үйлесімінен, этностың әлем туралы түсінігінің паремиялогиялық бейнесі жасалады. Қазақ тіліндегі паремеологизмдердің жасалуы мен қолданысына әр алуан компоненттер арқау болады. Адамды «қоршаған табиғат құбылыстары мен қоғамдық қарым-қатынастардан алған тәжірибе, ұғым-түсінікті тұжырымдап, бейнелеп айту — мақал-мәтелдердің қалыптасуындағы алғашқы қадамы. Адамның сол ой-тұжырымның өзіне пайдалы мағұлмат деп тануын мақал-мәтелдердің қалыптасуындағы екінші қадам деуге болады. Үшінші қадам — сол мағұлматты танысымдық мәні бар, пайдалы ақыл-кеңес, жадында сақтауға тұратын ғибрат деп тану» әрекеті ақиқат әлемдегі әр алуан құбылыстарды тұтастай қамтиды [1: 17]. Этнос тіліндегі паремиялар орнитонимдік компоненттер негізінде жасалып, әлемнің паремеологиялық бейнесін қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл мәселеге қатысты профессор Г. Сағидолда: «Дүниенің паремеологиялық бейнесінде реалды дүниедегі заттар мен құбылыстар да, адам қиялының туындысы іспетті ойдан шығарылған реалды емес әлемнің бейне кескіндері, үзінділері «кодтар тоғысы» көрініс береді. «Кодтар тоғысын» айқындау арқылы тұрақты бейнелі оралымдардың этномәдени ішкі мазмұнын ашып, «Адам мен Әлем» арасын-

дағы күрделі қатыстылықтың терең қатпарларын «індете зерттеуге» болады» деген пікірінен орнитонимдік компоненттер арқылы жасалған паремиялардың этномәдени семантикасын зерттеу арқылы этноқауымдастық өкілдері табиғаттың әр алуан бөлшектерімен (зооморфтық, орнитонимдік, космо-нимдік, т.б.) етене жақындығын көрсетеді [2: 182].

Тілдік қолданыстағы орнитонимдік паремиялардың этномәдени семантикасын зерттеудің мақсаты этнос дүниетанымындағы құстар әлемі мен адамдар тұрмысының сабақтастығы, жер (адам) мен көктің (құстың) ажырамас бірлігі, табиғат пен адамның тепе-теңдігі дейтін күрделі категориялардың өзара тұтастығын поэтикалық образды бірліктер арқылы көрсету көзделеді. Тілдік қолданыстағы орнитонимдік паремиялардың басым бөлігі құс атаулары арқылы жасалып, абстрактылы-жалпылама мәнде жұмсалады. Сол арқылы мақал-мәтелдердің табиғатына сәйкес, ауыспалы мағынада, түйдекті ойды түйіндеп жеткізуде, дидактикалық сарында қолданылады. Құс атаулары арқылы жасалған мақал-мәтелдердің санадағы тудыратын ассоциациясының абстрактылы сипаты басым, жалпылама мәндегі қолданысы тұрмыстық өмірде жиі кездеседі. Ал бұл дегеніміз құстар әлемінің мақал-мәтелдерге арқау болуының астарында, этностың дүниетанымдық әлемінің ерекшелігі, танымдық әрекеті, табиғатпен тамырластығы, мәдениеті мен менталитетінің ерекшелігін көрсетеді.

Қазақ лингвистикасындағы паремологияларды зерттеу ісі екі бағыттың аясында жүргізілуде. Оның біріншісі, қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді ел ішін аралап, кәрі құлақ қариялардың аузынан жинақтап, қағазға түсіру, құрастыру жұмыстары болса, екіншісі жинақтап, құрастырылған материалдарды кешенді әрі жүйелі түрде жалпы филологиялық, лингвистикалық аспектіде зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Яғни, қазақ тілінің бүтіндей мәдениетінің көшелі сөзі, бабадан балаға мәңгілік мұра боп қалған қазынасы мақал-мәтелдерді жинақтап, құрастыру барысында Ы. Алтынсарин, В. Радлов, М. Терентьев, В.В. Катаринский, П.М. Мелиоранский, Н.Н. Пантусов, А.Е. Алекторов, Ф. Катанов, Ш. Ибрагимов, М. Ысқақов, А. Байтұрсынұлы, Ә. Диваев, Б. Адамбаев, М. Әлімбаев, Ө. Тұрманжанов, Ж. Кейкин, А. Баржақсы, Қ. Ергөбеков, Б. Ақмұқанова, М. Аққозин т.б. секілді жекелеген авторлардың жинақтауымен қатар арнайы ғылыми мекемелердің (А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, т.б.) ұйымдастыруымен жүргізілген экспедициялар мен зерттеулердің нәтижесінде «Бабалар сөзі» секілді көп томдық жинақтардың құрамына еніп, жинақталды. Ал осы жинақталған құнды тілдік материалдарды жалпы филологиялық және лингвистикалық аспектіде кешенді түрде зерттеу жұмыстары бойынша М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, М. Ғабдуллин, Ғ. Мүсірепов, С. Мұқанов, Б. Адамбаев, М. Әлімбаев, Н. Төрекұлов, Т. Кәкішев, З. Қабдолов, М. Базарбаев, С. Қасқабасов, С. Нұрышов, Б. Ақмұқанова, Р. Сәрсенбаев, Ә. Қайдар, Ө. Айтбаев, М. Мұқанов, З. Ерназарова, Қ. Бейсенов, Ғ. Тұрабаева, А. Нұрмаханов, С. Сәтенова, Б. Дина, Б. Сағын, Ж. Исаева, С. Қанапина т.б. филолог-мамандар тарапынан әдеби және лингвистикалық аспектіде жан-жақты зерттелді.

Құстардың қатысуымен жасалған мақал-мәтелдердің мағыналық мазмұны тілдік дискурста абстрактылық сипат алып, құстың табиғи болмысы мен іс-әрекетін адамның болмысына сәйкестендіріп ауыспалы мағынада пайдалану үрдісі кең тараған. Жалпы тілдегі поэтикалық образды сөздердің қолданысында ауыспалы сипаттың басым болатындығы белгілі. Тілдегі мұндай ауыспалы мағынадағы қолданыстар адам санасындағы салыстырудан, ұқсатудан, меңзеуден, теңеуден, ассоциациялаудан туындайды. Ал мұндай санадағы әрекеттер әрбір этностың дүниетанымына жақын заттар мен құбылыстардың негізінде жасалады. Қазақ халқының дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігіне жақын заттардың бірі құстар әлемі саналады. Ал оны біз тілдегі паремиялардың орнитонимдердің қатысуы арқылы жасалып, «дүние үзіктерінің тілдік бейнесі ғана емес, ұлттың рухани мәдениетін білдіретін тілдік константалар болып табылады. Өйткені мұнда өмір сынынан өткен халықтық философияға кездесеміз, оларда ұлттық даналық, психология мен тұрмыстық тәжірибе жатыр. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерден ұлт өкілдерінің дүниетанымы, ақыл-ойы, дүниені танудағы тілдің рөлі «дүниенің тілдік бейнесінде» көрінеді» [3: 90].

Әдісі мен материалдары

Қазақ тіліндегі орнитонимдік паремиялардың этномәдени семантикасын лингвистикалық аспектіде талдау барысында тарихи-салыстырмалы, этнолингвистикалық түсіндірмесін беру, лингвомәдени семантикасын сипаттау әдістері қолданылды. Бұл әдістерді пайдалану арқылы орнитонимдік компоненттер арқылы жасалған паремиялардың этномәдени семантикасын көрсетудің нәтижесінде этностың когнитивтік санасындағы әлемінің орнитонимдік бейнесінің тілдік репрезентациясын көрсету көзделеді. Ал зерттеудің дереккөздері ретінде Ә. Қайдардың «Халық даналығы» [4], «Бабалар сөзі»

жүзтомдық жинақтың мақал-мәтелдерге қатысты 66-томы [5], Ө. Тұрманжановтың «Қазақтың мақалдары мен мәтелдері» [6], М. Әлімбаевтың «Мақал — сөз мәйегі» [7] жинақтарындағы құстар әлеміне негізделген перемелогизмдер кеңінен пайдаланылады.

Нәтиже және талқылануы

Қазақ тілтаным ғылымындағы перемелогизмдер бүгінгі таңда қаншалықты зерттелген болса, алдағы уақытта да соншалықты зерттеле түсетіндігі анық. Себебі мақал-мәтелдердің болмысы этностың өмірлік тәжірибиесінен алынған даналық ойдың түйініне негізделгендіктен, даналық ойға деген көзқарас пен қажеттілік уақыт өткен сайын жаңаша бағытта ой тудырып, зерттеудің арнасын кеңейте түседі.

Қазақ тіліндегі перемелогизмдердің бірқатарының жасалуына орнитонимдер арқау болған. Орнитонимдер арқылы жасалған мақал-мәтелдер мәдени-танымдық ойға құрылған тілдік бірлік болғандықтан, оларды этномәдени және лингвистикалық аспектіде қарастыру арқылы ұлт дүниетанымының өзіндік ерекшелігін көруге болады. Себебі орнитонимдер негізінде жасалған паремиялардың лексика-семантикалық мазмұны мен қолданыс өрісі әртүрлі ішкі-сыртқы факторлармен байланысты болып келеді де, этнос дүниетанымындағы ғасырлар бойғы жинақтаған тәжірибесі, шаруашылығы, тұрмысы, материалдық және рухани мәдениетіне қатысты танымдық ақпараттар кодталған тілдік білімдер жүйесін құрайды. Демек, тілдегі орнитонимдер арқылы жасалған перемелогизмдердің прагматикалық жүйесін, уәжді белгілерін айқындаудың мәні ерекше саналады.

Қазақ этнолингвистикасының басында тұрған, перемелогизмдердің дербес ғылым ретінде қалыптасуына ықпал еткен академик Ө. Қайдар мақал-мәтелдердің пайда болып, қалыптасуы екі үлкен объективті ішкі және сыртқы факторға байланысты екенін атап көрсетеді [4]. Ғалымның теориялық тұжырымының түйінін шәкірті Ж. Байтелиева былайша тарқатады: «ММ-дердің ішкі факторға байланысты пайда болып, қалыптасуын әрбір этностық қауымның халық болып қалыптасуының ұзақ тарихи процесіне, рухани өмірі мен мәдени-әлеуметтік жағдаятына, тіршілік-тірлігі мен күн көріс тәсілдеріне, өзіндік дүниетанымы мен болмыстағы құндылықтарды бағалай білуіне байланысты деп білсек, сыртқы факторын сол этникалық қауымның бір табиғи ортада, жағырапиялық аумақта (уақытша не тұрақты) бірге жасап, біте қайнасып кеткен басқа халықтармен араласуының, бір-біріне тигізген рухани-мәдени әсеріне байланысты деп қараған жөн. ММ-дер жайдан-жай айтылмайды, белгілі мақсатты ойды жүзеге асыру үшін, тыңдаушының жан сезіміне ерекше әсер ету үшін қолданылады. ММ-дердің көпшілігі игі қасиеттерге үндеу, уағыздау сипатында болады» дегенді айтады [8: 82].

Қазақ тіліндегі орнитонимдік паремиялардың қалыптасуы мен даму тарихы ертедегі сақ, ғұн, көне түркілік дәуірлерден бастау алатындығын тарихтың сарғайған парақтарынан көруге болады. Сақ дәуіріндегі «Аң стиліндегі» құстардың бейнесінің өзі көне тарихтан сыр шертетіні мәлім. Бұдан кейінгі кезеңдердегі ХІ ғасырдағы Қараханид дәуірінде жазылған, бүгінгі түркі халықтарына ортақ тарихи тұлға М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігінде де құс атауларына қатысты мақал-мәтелдер біршама кездеседі [9]. Мысалы:

1 - к е с т е

Орнитонимдік паремиялардың диахронды-синхронды прагматикасы

Құш қанатын, Өр атын	Құс — қанатымен, Ер атымен
Көп сөгүтке құш қонар, Көркелуг кішіге сөз келір	Көп (бұтақты) ағашқа құс қонар, Көрікті кісіге сөз келер
Құш иафұзы сағзыған, Иығаш иафұзы азған, Иер иафұзы қазған, Бүдүн иафұзы барсған	Құс жаманы — сауысқан, Ағаш жаманы — азған, Жер жаманы — қазған, Ел жаманы — барсған
Бешкем үрүп атлақа, Ұйғұрдақы татлақа, Оғры иавұз ытлақа, Құшлар кебі ұштымыз	Белгі тағып аттарға, Ұйғырдағы таттарға, Ұры, жауыз иттерге, Құс секілді ұштық біз!
Келді маңа тат, Айдым емді иат. Құшқа болуп ет, Сені тілер ұс бөрі	Келді маған тат, Айттым: Енді жат! Құсқа болып ет* Сені тілер құзғын, бөрі

1-кестенің жалғасы	
Құш тұзаққа мең үшін ілінур	Құс тозаққа құлқынның қырсығынан ілігер
Қолдаш біле иарашғыл қаршып адын үдүрме, Бек тұт иаваш тақағу сүвлін иазын едерме	Қырдағы қырғауылды іздеп, Үйдегі тауығынды ұмытпа
Ақтүрүр көзүм иолақ, Түшленүр өрдек иуғақ	Қаз ұшып кетсе, көлді үйрек жағалар
Құш баласы құсыншығ ыт баласу охшаншығ	Құс баласы жиренішті, ит баласы сүйкімді

(Мысалдар М. Қашқаридың «Түркі сөздігінің» 1, 2, 3-томдарынан алынды).

Көрсетілген мысалдардағы мақал-мәтелдердің беретін мағыналары бүгінгі түркі халықтарының мақал-мәтелдерімен өзара толықтай мағыналас болып келеді. М. Қашқаридың түркі сөздігінде кездесетін орнитонимдік паремиялар бүгінгі күндері тілдік қолданыста толықтай болмаса да, ауызекі сөйлеу тілі мен көркем мәтіндерде жиі кездесіп тұрады. Мұнан біз түркі қағанаты кезеңінен бұрын басталып, күні бүгінге дейін үзілмей қолданыста келе жатқан даналық жолдың дәстүрлі сабақтастығын көруімізге болады.

Этнос мәдениетінің көрсеткіші тілдегі «даналық сөздердің» қалыптасу процесіндегі мәдени-әлеуметтік жағдаяттар мен тұрмыс-тіршілігіндегі тәжірибиелік тәсілдеріне байланысты көптеген орнитонимдер арқылы жасалған паремиялар пайда болған. Этностың мәдени тұрмысы мен дүниетанымын, өткен тарихы мен этнографиялық байлығын көрсететін орнитонимдік паремиялар этнос болмысын тануда маңызды рөл атқаратын тілдік тарихи деректер саналады. Мәселен, *Қара құс қайырған мен қыран болмас* деген паремияда қыран секілді қырағылық, батылдық, жүректілік құс біткеннің бәріне дарымайтындығын тура мағынасында сөз ете келе, ойды астарлап, сөзді тұспалдап құстың келбеті арқылы адамның характерін сөз етіп тұрғандығын байқауға болады.

Тілдегі орнитонимдік паремиялардың болмысынан этностың рухани заттық мәдениетіне, дүниетанымына, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сеніміне т.б. қатысты жинақталған мәдени-танымдық ақпараттардың бұғып жататындығын ескерсек, олардың этнос болмысын танытудағы ықпалы күшті екендігі даусыз. Орнитонимдік паремиялардың қалыптасуында құстарға тән табиғи жағымды-жағымсыз ерекшеліктердің (мықтылық-әлсіздік, тектілік-тексіздік, батылдық-қорқақтық, қайырымдылық-қайырымсыздық, мейірімділік-мейірімсіздік, адалдық-арамзалық, сақтық-аңғалдық, жомарттық-қызғаншақтық, т.б.) тілдік бейнесі арқылы этноқауымдастық өкілі адамның сын-сипатына, мінез-құлқына, іс-әрекетіне, қалып-күйіне т.б. қасиеттерін ауыс мағынада бейнелеп, дәл айқындау, мән-жайын тарқатып, поэтикалық образды түрде суреттеудің классикалық үлгісін көрсете білген. Мәселен тілдік қолданыстағы *«Қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай»* деген паремиядан құс екеш құстарда өзінің балапаны үшін, бар мейірімін салып қарайтындығы, сыртқы жаудан қорғайтындығы бейнеленген. Құстардың ішінде де әлділері әлсіздерге әлімжеттік жасауы болмысынан берілген. Алайда әлсіздерінің өзі әлділерден өзінің балапандарын қанаты қатайғанша қорғап, қатарға қосатын болған. Құстардың осындай балапаны үшін жанкешті әрекетке баруы, ауыспалы мағынада адамға қарата айтылады. Бұдан этнос өкілдерінің құстар әлемінің тыныс-тіршілігін жақсы білгендігін байқауға болады. Құстар өздерінің балапандарын сыртқы жаудан, өзге де кедергілерден қорғау үшін, жанқиярлық әрекеттерге бара алатындығы этнос тілінде *«Қанаттыға қақтырмау, тұмсықтыға шоқтырмау»* дейтін паремияның қалыптасуына ықпал еткен. Бұл паремия өз кезегінде ауыспалы мағынада жұмсалып, адамға қарата айтылып, *«сенің табаныңа батқан шөңге, менің маңдайыма батсын»* дейтін паремиямен жарыса бір мағыналық кеңістікте қолданылады. Сондай-ақ, тілдегі *«Құстың жүрегі көзінен көрінеді»* деген мақалдың астарында аспан патшасы, көк еркесі, құс төресі саналатын бүркіттің сынына қатысты айтылады. Қарапайым былайғы жұрт бүркіт біткеннің бәрін мықты, тегеурінді деп сырттай бағалай беруі мүмкін. Ал саятшылар мен құсбегілер нағыз тегеуріні болаттай, алыстағыны жазбай танып, қиядағыны қиып түсер мықтыларын олардың болмыс-бітіміне қарап, тани білген. *«Құстың жүрегі көзінен көрінетіндігі»* бүркіттің көзінің өткірлігі мен қырағылығына, күн көзіне жасымай тура қарай алатындығына қарап *«қандыкөз», «көкшегір», «жезшегір»* деп бағалап, *«жүректі»* екендігін суреттеген. Көзжанары өткір бүркіт — жүректі, мықты болып келеді. Ал әлсіздерін көзіне қарап *«қарашығы тұнық емес», «ажарсыз», күңгірт болса қайратсыз санап, «мүзкөз», «құмкөз», «сөлбең қанат су көз», «қарға жүнді қара», «сабалақ сары», «күйік сары»* деп жақтырмай, тіпті *«Алса — құсым, алмаса — желпуішім»* деп, пейоротивті (жағымсыз) мағынада да қолданады. Әдетте орнитология ғылымында бүркіт өзінің жемтігін өте алыс қашықтықтан көре алатындығы айтылады. Ал осындай бүркіттің бойындағы ерекшелікті көзінен тани білген этнос өкілдері мақал-мәтелге айналдырып ұрпағына тіл арқылы аманаттап кеткен. Табиғат жаратылысының әрбір тосын ерекшелігін

тани білген этнос өкілдері адамның көзінен де үлкен психикалық характерлерді «*Жүректің сырын, көздің нұрынан байқа!*» деп «көзбен» көп нәрсені (мейірім, батылдық, жүректілік, қорқақтық, ұяңдық, жасықтық, т.б.) байланыстырып қарастырады.

Ел ішінде, бала тәрбиесінде, оқу-ағарту саласында «*Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі*» деген мақал өте жиі қолданылады. Бұл паремияның о бастағы шығу төркіні өзінің тура мағынасында құстардың соның ішінде жыртқыш құстардың (бүркіт, құмай, қаршыға, ителгі, лашын, т.б.) балапандарын баулуға қатысты әрекетіне қатысты туындаған. Құстардың ішіндегі кейбір жыртқыш құстар тобына жататын түрлері өздерінің балапандарының қанатын қатайтып, топшысын бекіту үшін жемтіктерін (қозы, лақ, қоян, қарсақ, т.б.) тірідей әкеп беріп, оларды болашақта жемтігін аулауға баулиды. Осы арқылы өз балапанын тамағын тауып жеуге, өзінің қарсыласымен соғысуға, өмірлік кедергілерді еңсеруге үйретеді. Жыртқыш құстардың балапандарын баулудағы осындай ерекшеліктерін құстар әлемін жетік білген этноқауымдастықтың өкілдері құсбегілер мен саятшылар біліп, бақылап отыратын болған. Олар көзімен көрген оқиғаны жай ғана бақылап қана қоймай, ел ішінде өзі шыққан саятшылық пен қансонар туралы шебер әңгімелеп беретін де өнер иесі саналған. Әдетте бүркітші, аңшы, саятшы, атбегілер жәй ғана жекелеген кәсіп яки өнер иелері ғана емес, өте шебер әңгімеші, хиссашы болып та келеді. Қазақ әдебиетінде М. Әуезовтің «Бүркітші», Т. Жексенбайдың «Қыран туралы хикаялар» атты туындыларында бүркітшінің әңгімесінен қансонардағы оқиғаларды баяндаудағы шеберлігі оқиғаны жәй ғана әңгімелеп қана қоймай, көз алдына болған оқиғаны елестетіп, кино лентаны көргендей әсерде жеткізе білуі бүркітшінің сөзге ұста, өнерге адал екендігін көрсетеді. Сонымен бүгінгі тілдік қолданыстағы «*Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі*» деген паремия бас-тапқыда тура мағынасының негізінде туындаған болса, уақыт өте келе тұрмыс пен тіршіліктің өзгеруі аталған паремияның да мағынасын өзгертіп, ауыспалы мағыналық мәнінің мазмұнын күшейткендігін байқауға болады. Бұл күндері «балапан» дегеніміз қабырғасы қатаймаған, бұғанасы бекімеген, оңы мен солын танымаған жас өскін «бала» дегеннің ассоциациясы ретінде жұмсалады. Ал әр баланың «ұясы» — бас ұстазы ата-анасы екендігі белгілі. Баланың ата-анасынан, отбасы-ошақ қасындағы көзбен көргені мен құлақпен естігені болашақ тәрбиесінің тірегіне айналады. Ол тәрбие жақсы болсын жаман болсын сол баланың өмірінде өзіндік із қалдырады. Қазақы дүниетанымда әр отбасы «ұлын ұяға, қызын қияға қондырудағы» дәстүрлі отбасылық тәрбиесі балапан күнінен беріледі. Аталған паремиядағы «ұя» сөзі адамға қатысты қолданылып, «отау, үй, үйелмен, отбасы» деген мағынада жұмсалынады. Әр отбасының отбасылық тәрбиесі ата-анасының тәрбиесіне тәуелді. Мәселен, қазақта «*қасқыр күшігіне үруді емес, ұлуды үйретеді*» деген сөз бар. Мұнда қасқырдың бойындағы қасқырға ғана тән тағылық пен ұлылық қасиеттер, оның күшігіне қанмен, жанмен, тәрбиемен даритындығын меңзейді. Сонымен, «*Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі*» деген паремияның астарындағы танымдық семантикасының мазмұнын осындай кең өрісте, өмірлік шынайы тәжірибеден алынып, ауыспалы астарлы мағынада жұмсалатындығын көруге болады.

Академик Ә. Қайдар: «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор. Себебі, дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар. Дүние болмысының өзінде о бастан-ақ қалыптасқан табиғи реттілік бар. Ол реттілік барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көрінеді» дей келе, мақал-мәтелдерді шартты түрде «Адам-Қоғам-Табиғат» үштігі контекстінде қарастырып, осындай үш топқа топтастырады [4: 142]. Ғалымның осы топтамасына сәйкес, қазақ тіліндегі орнитонимдерді «Табиғат» тобына жатқызуға болады. Алайда тілдегі паремиялардың тілдік-танымдық табиғатын тануда «Адам-Қоғам-Табиғат» триадасын жеке дара дербес, бөлек-бөлек қарастыруға келмейді. Керісінше оларды өзара біртұтастықта қарастырғанда ғана, тілдегі паремиялардың бүтіндей болмысын тануға болады. «Адам-Қоғам-Табиғат» триадасының түсіндірмесін тілдегі он сегіз мың ғалам, он екі сәт деген ескілікті сөз орамдарының танымдық семантикасынан аңғаруға болады. Он сегіз мың ғалам — алты мың *нәбәтат* (өсімдіктер әлемі), алты мың *мақұлқат* (жануарлар әлемі — жүгірген аң мен ұшқан құс), алты мың *жамигат* (адам болмысы — адамдар ортасы, әлеумет, қоғам) болып өз ішінен үшке (нәбәтат, мақұлқат, жамигат) бөлінеді. Осылардың ішіндегі табиғаттың бір бөлшегі орнитонимдер жаратылыстың тамаша бір жанды құбылысы ғана емес, өзіндік рухани және материалдық байлығы саналады. Этнос дүниетанымындағы орнитонимдердің рухани байлықтың көрсеткіші екендігін, тілдегі құс атаулары мен құстар әлемінің қатысуы арқылы жасалған тілдік бірліктерді жатқызуға болады. Оларға тілдегі фразеологизмдер, паремеологизмдер, прецедентті мәтіндер, аңыз-әңгімелер, ертегілер мен жыр-дастандар, этнографизмдер мен әдет-ғұрыптар, т.б.

жатады. Мәселен, бір ғана қыран құстың өзі ерекше қасиетті саналып, этнос дүниетанымындағы «*жеті қазына*» деп аталатын категориясының орнын толтырғандығынан көруге болады. Ал материалдық байлықтың көрсеткіші ретінде, этнос дүниетанымында орнитонимдерді табиғаттың әрбір жанды-жансыз құбылысы тәңірінің берген сыйы ретінде бағаланған. Құстардың бойындағы осы ерекшеліктерінің барлығы тілдегі паремологиялардың болмысынан анық көрінеді. «Тіл иесінің бағзы заманнан қоршаған ортаны игеруіне қатысты жинақтаған өмірлік тәжірибесі, әлеуметтік-қоғамдық қарым-қатынастарының тұжырымдамасы тілдік бірліктердің ішкі мазмұндық құрылымында этномәдени ақпараттар жүйесі түрінде сақталады. Осы тұрғыдан алғанда, тілдің паремологиялық қоры — тілдік этномәдени ақпараттар жүйесінің құрамдас бөліктері болып саналады. Өйткені олардың мазмұн межесі мен мағыналық құрылымында, ішкі формасында, уәждік негіздері мен фондық астарында ұлттың (халықтың, этностың) сан ғасырлық қоғамдық, тарихи, мәдени тәжірибесі бекітіледі. Сондықтан да әр паремияны дүние (ғалам) бейнесінің кесіндісі, дүние суретінің тілдік моделі деп санауға болады» [10: 38].

Орнитонимдік паремиялардың жалпы мағынасының астарынан «құстар әлемін» «адамдар әлемімен» алмастыру, теңеу, салыстыру, ұқсату, меңзеу, шендестіру, т.б. үрдісін байқауға болады. Мәселен тұрмыстық өмірде адамдар арасында «қыран тектес қырағы, жүректі», «сұңқар текті сұңғыла, тегеурінді», «қарлығаш тектес мейірімді», «бұлбұл тектес әнші», «сандуғаш тектес сәнді», «сауысқан тектес сақ, сұмырай», «аққудайын әдемі», «қарға мен құзғын секілді сүйкімсіз», «шымшыққа ұқсаған шіңкілдек», «қораздайын қоқылдақ», «тотыдайын таранған, сұңқардайын сыланған», т.б. адам болмысын суреттейтін образдар болады. Әлбетте бұлар көзге бірден түсетін, өзгенің назарын өзіне аудармай қоймайтын құстар десек, осылардың ішіндегі көзге көрінсе де көріне бермейтін, елеусіз-ескерусіз құстардың бірі — торғай. Тілде торғайға қатысты «*Бір жердің жынды торғайы, Бір жердің пұлды торғайы*» деген паремия бар. Мұнда «торғай» абстрактылы мәндегі ауыспалы мағынада қолданылып, адамға қарата айтылады. Аталған паремияға «торғайдың» тірек болуы, торғай табиғатынан елеусіз, ескерусіз, әлсіз, қорғансыз құстардың қатарына жатады. Ал контекстегі «торғай» жәй ғана «торғай» емес, «жынды торғай/пұлды торғай» ретінде берілуі ойдың ұтымдылығы мен сөздің әсерлілігі (эффектісі) үшін қолданылған. Бұл мақалды тура мағынасында торғайдың нарқы мен парқын, құны мен пұлын бағамдаудың қажеттілігі жоқ. Мұнда ойды астарлап, сөзді тұспалдап, тікелей ауыспалы мағынасы арқылы зерделеу қажеттігі туындайды. Аталған паремиядағы «торғай» елеусіз адамның еленетіндігі, өмірде елеусіз-ескерусіз дүниенің болмайтындығын меңзейді. Бір жердегі яки туған ортасы ескермеген, тіпті көзге ілмей, менсінбей «жынды» санаған адамның (торғай), екінші бір ортада бәлкім жырақта өзінің бойындағы бұла күшті көрсетіп, қадыры артып, сыйлы болып, «пұлды» саналуы өмірде жиі кездесетін жағдаятқа жатады. Бәлкім қазақы орта «*қолда барда алтынның қадыры жоқ*» дегенді осыдан кейін айтқан болуы мүмкін. Бір ортада бағаланбай «жынды» саналып, екінші ортада мойындалып «пұлды» саналу, өмірдің өз заңы, «торғайдың» бейнесінде берілген, халық даналығының өмірлік контрасты құбылыстарды тіл арқылы бейнелеген, даналық ойының үзігі деп түсіну керек. Дүние құбылыстары «адамдар арқылы айтылып, адам арқылы қабылданғанның барлығы да когнитивтік талдаудан өтеді. Әлемге деген көзқарас мәдени таңбалар арқылы, олардың стереотиптері негізінде, эталондар арқылы жүзеге асады; соның негізінде тілдің таңбалық мағынасы дүниетанымның мәдени-ұлттық жүйесімен қатынасқа түседі» [11: 101].

Этностың дәстүрлі дүниетанымында «*Адам қартайса азарады, құс қартайса қараяды*» деген даналық сөз бар. Бұл паремияның мазмұны тура мағынасының негізінде туындаған, екі құбылысты өзара салыстырудың нәтижесінде пайда болғандығын байқауға болады. Адамның қартайғанда ағаруы табиғи, биологиялық, физиологиялық құбылыс. Адам баласының биологиялық өсуінің тежеліп, физиологиялық қуаты тайғанда, әжім әлім жеттік жасап, маңдайын ақ шалып, шашына ақ түсіп, ақ сақалды, сары тісті кейіпке енуі, өңі бозарып, сүйегінің қуаруы табиғи заңдылық. Ал бұл құбылыс қыран құста керісінше жүретіндігі табиғаттың тылсым жаратылысын көрсетеді. Бұл турасында А. Тойшанұлы: «Әсілінде, құстың құйрығы он екі тал болады. Бүркіттің балапан, тірнек, тастүлек, ана жасына дейін құйрық пен қанатының асты ақ болады. Тек ана жасынан өткенде қараяды. Қартайған сайын ақ жүні азайып, қылаңдары жойылып, барандай бастайтындықтан кәрі бүркітті «баршын», «барқын» деп атау қалыптасқан. Балапан жасында құйрығының ұшында төрт елідей қарасы болады. Онан жоғары жағы ақ болады. Анықтап қарағанда, құйрықтың ортасындағы шыбықтың екі жақ ақ елпінде аздаған шашыранды, қара ноқат белгілері болса, оны «*қара тарлан, жай тарлан*» деп тұжырым жасап, «*сүрімді қыран шықпайды*» делінеді. Егер құйрықтың елпіндегі шашыранды ноқаттары қызғылтым реңді болып біткен болса, онда «*нағыз қызыл тарлан, қан тарлан*» деп аталып, қыран

сынына толғаны *«Тарлан салған тарықпас»* деп бағаланады» дегенді айтады [12]. Бұдан этностың адам мен құстың жаратылысын, биологиялық, физиологиялық ерекшеліктерін ғылым мен техниканың жетілмей тұрған заманында жетік біліп, тіл арқылы түйіндеп кейінгі ұрпаққа қалдыра білгендігін анық көруге болады. Адамның қарттыққа бой алдырғанда тәнінің ағаруы өзінің еркінен тыс физиологиялық табиғи құбылыс саналса, оның кір шалған көңілді, тот басқан жүректі, қарайған пейілді тазартуы өзінің еркімен шынайы ниетімен болатын құбылыс саналады. Сонымен адамның «қарттығы ағарумен, қырандікі қараюмен аяқталуы», өмірдегі әрбір құбылыстың контрасты бейнесі этнос мәдениетіндегі қарапайым паремия арқылы дүние бейнесінің қарабайыр үзігінің суретінен көрінеді. Яғни, «қазақтың этноәлеуметтік мінездеме сипатындағы мақал-мәтелдері, қазақ ру-тайпаларының тектамырына, мекен-тұрағына, кәсіп-харекетіне, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына қатысты мейлінше құнды деректер беріп отырады» [13; 599].

Күнделікті тұрмыстық өмірде *«Қанаты бүтін сұңқар жоқ, тұяғы бүтін тұлпар жоқ»* дейтін паремия жиі қолданылады. Этнос мәдениетінде бұл паремияны ауыспалы мағынада басына іс түскен немесе жақыны өліп қаралы болған, қайғыдан қан жұтып отырған азалы адамды (отбасын, әулетті, рулы елді) жұбату, көңіл айту, сабырға шақыру, басу айту мақсатында, тұрмыстық өмірде жиі пайдаланады. Этнос дүниетанымындағы бұл паремияның қызметі басу айту, сабырға шақыру, «болған іске болаттай берік болу», «басқа түссе баспақшыл» деп, басқа түскен ауыртпалықты «қылша мойным талша» деп көтере білуге үндейді. Адамды басына түскен жағдайға көндігіп көне білуге, «Алланың мың бір аты — Сабыр» деп, сабырға келуге насихаттайды. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымында уайымсыз-қайғысыз, «төрт құбыласы түгел», «қағанағы қарқ, сағанағы сарық», «болдым-толдым» деген адам болмайды. Басына «мың жылқы біткен», «кәрі қойы алжып өлген», «жегені алдында, жемегені артында», «үріп ішіп, шайқап төгіп» отырған дәулеті асқан адамның да бір уайымы болатындығы, ал «кедейдің бай болғысы, байдың құдайға жеткісі келетіндігі» пендеәуи заңдылық. Осыған қарата халық даналығы әркімнің өз несібесі тәңірінің сыйы екендігін «қуған жетпейді, бұйырған кетпейді» деп адамды қанағатшылдыққа, сабырға шақырады. Адамды сабырға шақыру үшін халық даналығы адамды адаммен салыстырмай, адамды жан-жануарлар, аң-құстар әлемі арқылы да салыстыра суреттеу үрдісі этнос мәдениетінде кең тараған. Бұл дегеніміз этнос дүниетанымындағы адам мен әлемнің (табиғат) өзара тепе-теңдігін көрсететін дала философиясының тұспалды ойының астарлы сөзбен құндақталып жатқандығын көрсетеді. Аталған мақалдың тура мағынасы өмірлік тәжірибиеден, көзбен көріп, қолмен ұстаған күнделікті тұрмыстық өмірден алынған. Сұңқар біткеннің қанаты бүтін, қауырсыны түгел, топшысы тұзу бола бермесі анық. Оның себебі сұңқар өзінің жемтігіне түскенде не жауымен соғысқанда олар да қарап тұрмай, жан алып, жан берісерлік жанкешті қарсы әрекетке барады. Сол аралықта сұңқардың қанатынан майырылуы, өзіне зақым келуі табиғи құбылыс саналады. Өмірдің заңы бойынша біреу жаныңды алам деп тарпа бас салғанда, оған қарап тұрмай қарсы әрекет жасау «өлсемде жастығымды ала құшайын» деп, жанұшыра жанталасу, өмір үшін күресу табиғи заңдылық. Ал мақалдың екінші тармағындағы «тұяғы бүтін тұлпардың болмауы» ол да өмірдің шынайы бейнесінен алынған. Тілдегі «мақал-мәтелдердің уәжін анықтау айтылымның пресуппозициясы мен астарлы (имплицитті) мағынасымен байланысты. Демек, тілді білу, кез келген тілдік оралымды түсіну адамда болуға тиісті аялық білімнің деңгейіне қатысты. Білім аясы танымдық әрекетпен, яғни адамның ойлау жүйесімен байланысты» [14; 109]. Қазақта *«жақсы ат аяғынан қалады»* деген сөз бар. Аттың жақсысы тұлпар саналады. Тұлпар тұяқты жануар, яғни жылқы аяқты мал болғандықтан, тау жүреді, тас жүреді, ол жүрген жер «тақтайдай тегіс болмайды». Сондықтан тұлпардың аяқтан сүрініп, тұяқтан тозуы мен мерттігуі тұрмыстық өмірде бар жағдай. Осыған сәйкес, жоғарыдағы аталған паремиямен мағыналық өрісі бір *«Табаны тозбас тұлпар жоқ. Қанаты талмас сұңқар жоқ»* деген мақал жарыса қолданылады. Сонымен мұнда көрсетілген паремиялар этностың шынайы тұрмыстық өмірінен алынып, адам санасында ассоциацияланып, поэтикалық образды түрде ауыспалы мағынадағы қолданысы кеңінен тараған.

Мақал-мәтелдер — этноқауымдастықтың өкіліне «өз халқының басынан кешірген барша өмірін, салт-сана, қалыптасқан дәстүр, дүниетанымын елестете алуға», «болмыстағы құндылықтарды танып-біліп, заңдылықтарын ашып, олар туралы ой мен түсінігін тұжырымдап айтуға», «адамзат қауымына тән ортақ көзқарас пен құндылықтарды бағалауға» көмектесетін тілдік дидактикалық фактілер саналады. Олардың шындық болмыстағы нақты заттар мен құбылыстарға қатысты туындаған алғашқы мағынасы мен оның мағыналық даму барысында абстракцияланып, адамға бағышталған ауыспалы мағынасы арасындағы логикалық, уәждік, семантикалық байланыстың, гомоцентристік үрдістің таби-

ғатын жекелеген паремияларды лингвокогнитивтік аспектіде талдау арқылы көрсетуге болады [10: 50].

Қазақ тілінің сөздік қазынасындағы орнитонимдік паремиялар ғалам бейнесін танудағы танымдық әрекеттерінің ассоциативтік үлгісі, көзге көрінбейтін көңілмен түйсінетін таным талшықтары саналады. Этностың ғалам бейнесін танудағы әрекеттері орнитонимдік паремиялар арқылы да жасалып, тіл иесі этноқауымдастық өкілдерінің поэтикалық образды ойлауымен, көркем сөйлеуімен, ділдік ерекшелігімен астасып, этнотанымдық мәнге ие болады. Орнитонимдік паремиялардың этномәдени семантикасында этностың сөз байлығы мен когнитивтік санасында заманалар бойы жинақталған аялық білімі мен танымдық қорының қатпарлары бейнеленеді.

Қорытынды

Тілдік қолданыстағы орнитонимдік паремиялар этнос дүниетанымына қатысты категорияларды экстралингвистикалық мәнділіктерімен сабақтастықта қарастыра отырып, этномәдени семантикалық тұрғыдан зерттеу белгілі бір тақырыптық топтарға жататын атаулар жүйесінің құрылымын, олардың қалыптасу заңдылықтарын айқындауға өзіндік ықпал етеді. Тілдегі орнитонимдік паремияларға қатысты туындаған этномәдени семантикалық түсініктердің таңбалануы ақиқат өмірмен байланысты лингвистикалық зерттеуді қажет етеді. Сол арқылы даналық ойдың рухани мәдениетпен астасып жатуы этнос мәдениетінің тұрмысы мен рухани әлемінің көкжиегін көрсетеді. Сондықтан да тілдегі орнитонимдік паремиялар этностың ұлттық, мәдени, рухани, әлеуметтік, халықтық, дәстүрлі этномәдени мәнін көрсетеді.

Құс атауларына қатысты қалыптасқан мақал-мәтелдердің жасалуы мен семантикалық тұрғыдан дамуы белгілі бір құбылыстар мен заңдылықтар негізінде жүзеге асырылады. Бұл заңдылықтар орнитонимдік паремияларды мұқият диахрондық зерделеу мен олардың шығу тегін анықтаудан көрінеді. Қазақ тіліндегі біз қарастырып отырған орнитонимдік паремиялар этностың тарихи-этнографиялық процестері, рухани-мәдениеті, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері, дүниені қабылдауы, құстар жөніндегі нақты ұғым-түсініктері туралы ақпараттарды береді. Оларда тіл мен этностың, адам мен құстың, тіл мен рухани мәдениеттің өзара тығыз байланысының жарқын көрінісі бейнеленген. Адам мен табиғаттың арақатынасы негізінде қалыптасқан орнитонимдік паремиялардың уәждік белгілерін айқындау, ауыспалы контекстегі қолданысын, күнделікті тұрмыс пен шаруашылықтағы орнын сипаттап, этнографиялық деректерін келтіре отырып этномәдени тұрғыдан талдау этностың ғалам бейнесіндегі құстар туралы этникалық түсінігін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қарсыбекова Ш.П. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді топтастырудың этнолингвистикалық принциптері: филол. ғыл. канд. ... дисс. авторефераты. Мамандығы 10.02.02 — қазақ тілі / Ш.П. Қарсыбекова. — Алматы, 2004. — 26 б.
- 2 Сағидолла Г.С. Түркі — моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері / Г.С. Сағидолла. — Астана, 2010. — 250 б.
- 3 Қанапина С.Ф. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі (Ғ. Мұстафин, С. Мұқанов негізінде): филол. ғыл. канд. ... дисс. Мамандығы 10.02.02 — қазақ тілі / С.Ф. Қанапина. — Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2005. — 143 б.
- 4 Қайдар Ә.Т. Халық даналығы / Ә.Т. Қайдар. — Алматы: «Тоғанай Т» баспасы, 2004. — 560 б.
- 5 Бабалар сөзі: [Жүзтомдық]. — Т. 66 / Қ. Алпысбаева (жауапты шығарушы). — Астана: «Фолиант», 2010. — Т. 66: Қазақ мақал-мәтелдері. — 408 б.
- 6 Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақалдары мен мәтелдері / Ө.Тұрманжанов. — Алматы, 2006. — 389 б.
- 7 Әлімбаев М. Мақал — сөз мәйегі / М. Әлімбаев. — Алматы, 2013. — 172 б.
- 8 Байтелиева Ж.Д. Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі: фил. ғыл. канд. ... дисс. Мамандығы 10.02.06 — түркі тілдері / Ж.Д. Байтелиева. — Алматы, 2007. — 147 б.
- 9 Қашқари М. Түрік сөздігі. — Т. 1, 2, 3 / М. Қашқари. — Алматы: Арда+7, 2017. — 592 б.
- 10 Исаева Ж.И. Дүниенің паремиялогиялық бейнесі (лингвомәдениеттанымдық аспект): фил. ғыл. канд. ... дисс. Мамандығы: 10.02.02 — қазақ тілі / Ж.И. Исаева. — Алматы, 2007. — 126 б.
- 11 Авакова Р. Фразеосемантика / Р. Авакова. — Алматы: Қазақ университеті, 2013. — 246 б.
- 12 Тойшанұлы А. Қыран сыны / А. Тойшанұлы // Ана тілі. Ұлт газеті. — 2015. — 14 қаңтар.
- 13 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу / А. Сейдімбек. — Астана: Фолиант, 2008. — 728 б.
- 14 Дина Б.Б. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық-прагматикалық аспектісі: филол. ғыл. канд. ... дисс. Мамандығы 10.02.02 — қазақ тілі / Б.Б. Дина. — Алматы, 2002. — 118 б.

С.А. Жиренов

Этнокультурное семантика орнитонимических паремий

В статье рассмотрен этнокультурный характер орнитонимических паремий, сформировавшихся в языке как национальной идентичности и менталитета, мировоззрения и быта этноса в лингвистическом аспекте. Орнитонимические паремии предоставляют ценную лингвистическую и когнитивную информацию о прошлой жизни этноса, национальной культуре и мировоззрении, духовной и материальной близости человека и птичьего мира. Часть пословиц и поговорок на казахском языке состоит из паремий о птицах, о мире птиц. Птицы в бытовой культуре этноса живут в тесном духовном и материальном взаимодействии с представителями этносов. Связь между птицами и людьми четко прослеживается в орнитонимических паремиях в языке этносов. В качестве материала исследования статьи рассматриваются мировоззрение, культура, история, традиции, религиозное понимание, взгляд на мир птиц этноса в орнитонимических паремиях в лингвистическом аспекте. Орнитонимические паремии в языке изучаются с научно-теоретической и практической точки зрения как этнокультурное проявление исторических, культурно-духовных, социальных особенностей этноса в обществе.

Ключевые слова: этнос, орнитонимическая паремия, культурное познание, языковое познание, человек, мир птиц, общество, природа.

S.A. Zhirenov

Ethnocultural semantics of ornithonymic proverbs

The article examines the ethnocultural nature of ornithonymic proverbs formed in the language as a national identity and mentality, worldview and life of an ethnic group in the linguistic aspect. Ornithonymic proverbs provide valuable linguistic and cognitive information about the past life of an ethnic group, national culture and worldview, spiritual and material closeness of humans and the avian world. Some of the proverbs and sayings in the Kazakh language consist of paremias about birds, about the world of birds. Birds in the everyday culture of an ethnic group live in close spiritual and material interaction with representatives of ethnic groups. The connection between birds and people is clearly traced in ornithonymic proverbs in the language of ethnic groups. The article considers the worldview, culture, history, traditions, religious understanding, a view of the ethnic group to the world of birds in the ornithonymic proverbs in the linguistic aspect. Ornithonymic proverbs in the language are studied from a scientific-theoretical and practical point of view as an ethnocultural manifestation of the historical, cultural, spiritual, social characteristics of an ethnic group in society.

Keywords: ethnos, ornithonymic proverb, cultural cognition, linguistic cognition, man, the world of birds, society, nature

References

- 1 Qarsybekova, Sh.P. (2004). Qazaq tilindegi maqal-matelderdi toptastyrudyn etnolingvistikalıyq printsıpteri [Ethnolinguistic principles of grouping proverbs and sayings in the Kazakh language]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 2 Sagidolda, G.S. (2010). *Turki—mongol dunie beinesinin tildik fragmentteri* [Language fragments of the Turkic-Mongolian picture of the world]. Astana [in Kazakh].
- 3 Qanapina, S.G. (2005). Qazaq tilindegi maqal-matelderdi tanymdyq beineliligi (G.Mustafin, Muqanov negizinde) [Cognitive representation of Proverbs and sayings in the Kazakh language (based on G. Mustafin, S. Muqanov)]. *Candidate's thesis*. Almaty: Abai atyndagy Qazaq ulttyq pedagogikalıyq university [in Kazakh].
- 4 Qaidar, A.T. (2004). Khalyq danalygy [Folk wisdom]. Almaty: "Toganaı T" baspasy [in Kazakh].
- 5 Alpysbayeva, Q. (Eds.). (2010). *Babalar sozi: Zhuztomdyq* [Word of ancestors: Hundredth volume]. T. 66. *Qazaq maqal-matelderı — Kazakh Proverbs and Sayings*. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 6 Turmanzhanov, O. (2006). *Qazaqtyn maqaldary men matelderı* [Kazakh proverbs and sayings]. Almaty [in Kazakh].
- 7 Alimbayev, M. (2013). Maqal — soz maiegi [Proverbial corpse]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Baitelieva, Zh.D. (2007). Qazaq tilindegi zhylyq malyna qatysty frazeologikalıyq tirkesterdin etnomadeni uazhdemesi [Ethnocultural motivation of phraseological phrases related to horse cattle in the Kazakh language]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 9 Qashqari, M. (2017). *Turik sozdigi* [Turkish dictionary] (Vol. 1, 2, 3). Almaty, Arda+7 [in Kazakh].
- 10 Isaeva, Zh.I. (2007). Dunienin paremiologikalıyq beinesi (lingvoadeniennetanymdyq aspekt) [Paremiological picture of the world (linguoculturological aspect)]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].

- 11 Avakova, R. (2013). *Frazeosemantika [Phraseosemantics]*. Almaty, Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 12 Toishanuly, A. (2015). Qyran syny [Eagle criticism]. *Ana tili. Ult gazeti — Native language. Newspaper of the nation*, 1(27), 35–36 [in Kazakh].
- 13 Seidimbek, A. (2008). *Qazaqtyn auyzsha tarikhy: Zertteu [Oral history of Kazakh: Research]*. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 14 Dina, B.B. (2002). Qazaq tilindegi maqal-matelderdin tanymdyq-pragmatikalyq aspektisi [Cognitive-pragmatic aspect of Proverbs and sayings in the Kazakh language]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].

G. Issina, A. Beisembayeva*

Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
(e-mail: g.issina@mail.ru, aigerim1707@mail.ru)

On the problem of gender and gender identity in various linguocultures

This article discusses the problems of gender and gender identity. Theoretical and practical aspects of gender identity formation are considered in particular such directions as sociolinguistic, linguoculturological, communicative-discursive and psycholinguistic. The necessity of a detailed study of the problems of masculinity and femininity from the perspective of person and language is revealed and justified. The article provides examples from various linguistic cultures that clearly demonstrate the differences and similarities in the cognitive perception of a person, taking into account his/her sex. It is revealed that the problem of gender and gender identity originates from ancient times, vividly reflected in oral folk art, in particular in proverbs and sayings. Gender identity in this perspective is a portrait of the person himself, his stereotypical ideas about his/her sex, taking into account culture, language and society. Based on the analysis carried out by the authors, it is shown that language does not just fix gender identity, characteristics or personality qualities related to gender, it constructs and creates them.

Keywords: gender, gender identity, masculinity, femininity, discourse, language, culture, sex.

Introduction

The development of gender studies in linguistics begins at the end of the XX century with the advent of postmodern philosophy. A new understanding of human activity has led to a revision of such basic categories as personality, sex, age, ethnicity, etc. These categories were considered biological for some time, however, new approaches to categorization, the development of new disciplines led to the formation of new terminology. The concept of “gender” appeared which, from a linguistic point of view, was supposed to describe the mechanisms of its manifestation in language and communication [1]. The modern interpretation of the concept affects various aspects of gender issues, including research not only in the field of masculinity and femininity, as well as the consideration of personality from the standpoint of individuality, identity, both national and gender. The range of issues expands to the study of gender within the framework of a person's cultural worldview and the reflection of his position in language, traditions, creativity, literature, etc. Fiction and creativity have become a storehouse of the history of the development of gender, gender relations and stereotypes, which from word of mouth, from an early age; subconsciously teach every person the question of gender and his gender identity.

Methods and materials

The research methodology was based on the theoretical and practical research material of such linguists as E. Goroshko, J. Mann, S. Vul, A. Kirilina and others. The research methodology is interdisciplinary in nature, which includes a continuous sampling method and comparative analysis. Using the research methods, the analysis of proverbs and sayings of Russian and English linguistic cultures was carried out, and lexical and semantic means reflecting masculinity and femininity were studied.

Results and discussion

In 1955, the American psychologist and sexologist John Money first identified the term “gender”, previously used in the lexical and grammatical category. Initially, this term referred to people whose sex was difficult to determine due to their special self-image. According to Money's conclusion, the differences between the sexes are the difference between their physiological belonging to masculinity or femininity, as well as to what processes occur in the head of the person himself. Money's ideas became a revolution that led to completely new research about man.

According to John Money, any person can be programmed, that is, taught to be a boy or a girl. In our time, this idea has found a great response, especially in Western culture. Up to 7 years old, the child is asex-

* Corresponding author's e-mail: aigerim1707@mail.ru

ual. Over time, he must decide on his own which gender he wants to belong to. Accordingly, the form of addressing children, the manner of presenting information, cultural aspects of upbringing, perception and integrity of the organization of life activity are changing [2].

Moreover, John Money formulated the theory of “Adam's principle”, which is that at all critical stages of development, if the body does not receive any additional signals or commands, sexual differentiation automatically proceeds according to the female type, in order to create a male at each stage of development, it is necessary to “add” something that suppresses the feminine [3].

For example, in psychoanalysis, the role of mother and father in the upbringing of children is often discussed. The opinion that a child needs a mother first of all is not always true. At the very beginning of the child's development, the mother teaches him the ability to empathize, love, appreciate, respect. But normally, the father should take no less active part in the development of the boy, being a model of masculinity. The culture of education is directly reflected in the speech of parents in relation to their children, instilling in them from birth the traits of muscularity and femininity: “boys don't cry”, “you're a girl”, “you're a kid”, “man!”, “princess” and others.

In the XX century, several approaches to understanding gender and gender identity appeared. First of all, it is believed that gender is about sex. This means that human anatomy is primary and most important, since it determines the psychological state of a person and the manifestation of male and female traits. At the same time, gender is a cultural product with femininity and masculinity. The concepts that include “femininity” and “masculinity” are culturally defined, culturally formed and can vary quite a lot and change depending on the country, culture or era.

Western and Eastern cultures can serve as the most vivid examples of masculinity and femininity. The image of a woman carries a different understanding, meaning and values. The meaning-oriented values of Eastern culture create the image of a mother, the keeper of the hearth, and at the same time, endow her with fewer rights and opportunities than in Western culture. For a long time, a woman did not have the right to be on an equal footing with men. The values of Western culture are built primarily on the idea of equality and freedom, where every woman is on the same level as men and has all the possibilities as representatives of the stronger sex. For example, in Western culture, women and men can sit at the same table, while in Eastern culture, men and women sit separately. Nonverbal communication between the sexes is just as great in different cultures. In the West, looking a man in the eye is considered the norm, while in many Asian countries, women are not only not supposed to look a man in the eye, but also walk in front of him. Gestures and facial expressions of women are scarce, which defines them as modest, quiet and submissive representatives of the weaker sex. However, recently, within the framework of intercultural communication, Western women have noted that the position of the East has its advantages, creating protection, support and social guarantee in the person of a man.

If we turn to Chinese linguoculture, we can give such an example of masculinity and femininity as “Yin” and “Yang”, that is, “male” and “female”. According to ancient Chinese mythology, these two forces are interpreted as polar cosmic forces, the interaction of which gives life to the Universe. The word “Yin” symbolizes darkness, cold, humidity, softness, passivity, pliability, and “yang” — light, dryness, hardness, activity, etc. The union of a man with a woman resembles the cosmic marriage of Heaven with Earth during a thunderstorm. In most mythologies, the moon, earth and water are treated as feminine, and the sun, fire and heat are treated as masculine, etc. [3].

These examples of the opposition of male and female speak of a binary opposition, with the help of which human consciousness tries to order the world. The most striking examples of such an antonymy are the following: happiness — misfortune, white — black, man — woman, life — death, right — left, etc.

The perception of a linguistic personality, including a gender linguistic personality, is based on a system of subject meanings and stereotypes. Gender stereotypes are considered as coded images, represented in behavioral models and expressed in the language of the gender personality [4].

We have used metaphors, proverbs and sayings as examples, since they are, in our opinion, particularly informative material reflecting the problems of masculinity and femininity in a diachronic aspect.

Metaphors about “male” and “female” in different linguistic cultures are quite different, but the general idea is the same. It all boils down to the fact that everything good in a woman comes from a man, and everything bad in a man comes from a woman. For example, in Russian creativity there is a strong polarization of the properties of masculine and feminine, and everything masculine has a positive coloring. “Courageous” — patient, brave, invincible”. Endowing a woman with masculine traits elevates her, and female traits humiliate a man. If a woman has a “man's heart”, this is good, whereas a man with a woman's heart is a weakling, a coward. Cowardly voivodes are called “Scopians with a woman's heart”. The following words and expres-

sions with different emotional coloring are recorded in the language: flirtatious, narcissistic, narcissist, bitch, hysterical, masculine character, cunning, emotionality and so on.

Also relevant are such stable combinations as: *«все бабы — дуры», «волос долгий, ум короткий», «муж — глава семьи», «бабы умы разоряют дома», «женищина хитрее черта», «где баба, там не надобен черт», «где сатана не сможет, туда бабу пошлет», «Women are wacky, women are vain; they'd rather be pretty than have a good brain», «A man without ambition is like a woman without looks», «When an ass climbs a ladder, we may find wisdom in a woman», «Women have nine measures of talk», «A woman's hair is long; her tongue is longer», «Any woman can keep a secret, but she generally needs one other woman to help her».*

According to the concept of the French anthropologist and writer Nicole-Claude Mathieu, who was engaged in gender studies and materialistic feminism, gender and sex are practically unrelated. Moreover, gender constructs gender. In other words, the concept that exists in culture, i.e. biological differences that are in demand in culture, acquire the character of super-valuable.

Robert Stoller wrote in 1992 that gender identity is a complex system of beliefs about oneself [2]. In his opinion, in order to have a certain gender identity, sex is not important, since it does not say anything about the person himself. Much more important are the ideas of the person himself, formed by culture, society and individual experience. According to R. Stoller, the gender identity of an individual is formed throughout life. And it is impossible to guess at what stage of formation it will stop.

According to the popular Russian psychotherapist Isaev D., gender identity should give awareness of one's gender identity, that is, "I am aware, I understand who I am". In the understanding of ordinary people, such ideas as "male identity" and "female identity" have become entrenched. In fact, there is only the concept of "gender identity", which includes all the features of carriers and their definitions of a particular gender group.

In his work "Man in a Changing World", Kon I. writes that gender identity is a basic, fundamental sense of belonging to a certain gender, awareness of oneself as a man, a woman or a being of some other, "intermediate" or "third" sex [3]. A person can have more than one personality. There is one person at home, a second at work, and a third in society. And each of these identities is authentic. This makes it difficult to unambiguously define "male" and "female" and suggests certain ideological conclusions: if the gender division of labor and the norms of male and female behavior are not universal, but historically changeable, then they can and should be treated critically, that is, they should be "deconstructed". This also applies to the content of the categories of masculinity and femininity.

Since the 90s of the XX century, the term "gender" has appeared in domestic scientific publications; gender issues have become available to a wide range of readers. A.V. Kirilina conducted an analysis of the works, as a result of which several areas of gender research in the field of linguistics were identified.

Firstly, sociolinguistic and psycholinguistic teachings, in which the features of written and oral texts generated by men and women were studied. This direction has found a wide response not only among linguists, but also in forensic examination. An interesting fact is that male and female speeches have their own identification features. Scientists also actively worked with the signs of the text reflecting falsification.

Secondly, the study of the names of female and male persons, the category of gender and related problems of reference.

The above directions became the methodological basis of gender studies that emerged in the late 90s. To date, gender linguistics deals with the problems of gender research. It includes the study of such areas as socio- and psycholinguistic, linguoculturological and communicative-discursive.

Goroshko E.I. within the framework of the socio- and psycholinguistic direction conducted a number of experiments in which the analysis of texts, a free associative experiment was carried out [5]. Goroshko E.I. showed the influence on speech behavior not only of gender, but also of age, level of education and the nature of social activity of the subjects. Experiments have shown that the smallest differences are found in persons with higher education engaged in intellectual activity [6].

The sex of the speaker is one of the most important parameters in the study of phonetic aspects of speech: experimental studies are devoted to differences in the pronunciation of men and women.

It is impossible not to mention the studies of foreign scientists who highlight the lexical features of the manifestation of femininity and masculinity. For example, the expression "young man". In this context, "man" implies a male person, while lexically "man" is neutral. The same phenomenon is also carried by the English word person- man, which originally meant both the concept of "person" and the concept of "man".

After the surge of the feminist movement, this word secured only the concept of “man”. Although in modern jargon, the context of “man”, “dude”, etc. can still occur.

Despite the fact that the understanding of gender as a factor in the study of sociolinguistic and pragmatic problems is the most common, “gender is considered not only as a category of sociolinguistics and not so much as such, and it is this view that allows us to avoid essentialism and overcome the biodeterministic approach” [7].

Within the framework of the linguoculturological direction, such concepts as masculinity and femininity were identified. According to some scientists, these concepts have long acquired the form of concepts that differ from a number of factors, such as culture, country, way of life, etc. S.M. Vul in his work “The use of obscene language and the gender of the addressee” speaks about the gender difference in the use of obscene language [8]. There is an order of magnitude more obscene language addressed to a woman than to a man. From the point of view of gender, a greater number of swear words are associated with obscene behavior and sexual accessibility of women. For example, a loving man is a womanizer, but a woman is a slut. In general, the etymology of the word «материться» comes from the expression «по матери», that is, a person raised by his mother is so bad that he can afford to swear. Another vivid example of the use of swear words in relation to men is the word «блядь». In everyday speech, this word means “prostitute”, however, it is often used for maximum expressiveness of the utterance. This word is also used in the context of a man, especially a thief in law who has violated the thieves' law. Thus, the status of a man is pejoratively small and insignificant.

Moreover, during the formation of the gender conceptosphere, an asymmetry of the signs of gender-marked units was revealed: a man is a prototypical social figure for the Russian laugh culture, whereas “a woman often acts as an additional object in relation to a man that does not need additional identification” [9].

Gender as a cultural phenomenon is one of the parameters of human personality reflected in language and serving as a means of constructing identity. From the point of view of this approach, studies of the communicative-discursive direction are very promising, including the study of the linguistic construction of gender in the communicative interaction of individuals in various types of discourse, the speech behavior of men and women from the standpoint of theories of social identity and communicative adaptation.

Currently, gender studies in the field of political discourse are of particular relevance. By paying attention to the election campaign of modern politicians, it is possible to clearly trace the gender division, as well as ways to influence each of the categories. The methods of constructing “male” and “female” voices, the use of gender stereotypes and other tools for manipulation are based on psycholinguistic skills of influencing people.

Paradoxically, this direction has resulted in an entire branch of research called NLP (neuro-linguistic programming). It was focused primarily on those who wanted to develop certain communication skills to achieve their goals. For example, representatives of the network business actively introduce into their work the skills and techniques of speech influence on the cognitive perception of a partner in order to promote goods or services. At the end of the twentieth century, a huge amount of literature appeared describing in detail the gradual formation of communicative skills in human influence, manipulation and programming.

A huge amount of literature on NLP and public speech stirred up the Internet in early 2000. A lot of publications with a gender orientation for readers and their gender needs have appeared on the web. For example, the acclaimed bestselling book “Women from Venus, Men from Mars” is aimed at young women studying the art of seduction, manipulation and control. From a linguistic point of view, the analysis shows that the author, despite the external solidarity with the female sex, gently leads them to submission and respect for the male sex, allowing them to guide them, provide for them and protect them.

Modern researchers, linguists and psychologists say that there are processes of constructing gender identity in society, which can be traced on the materials of any texts, in particular on artistic ones.

Representatives of the Moscow School of Gender Studies claim that gender is a “floating” parameter, that is, a factor that manifests itself with unequal intensity, up to its complete disappearance in a number of communicative situations.

Consequently, “a communicative situation can have a profound impact on discourse, which confirms the interactive nature of identity construction” [2].

In 1990, Sandra Boehm formulated the theory of gender lenses, according to which lenses are embedded in cultural discourse. Traditional or cultural beliefs about men and women are as follows: the psychological and biological nature of men and women is different; men are the dominant sex; the differences between a man and a woman are innate, and therefore natural. Through these lenses of gender, we perceive the world

around us, they refract our consciousness, representation, view of others and ourselves, as a result of which we do not see reality, but what the binary model gives us. It turns out that the division into femininity and masculinity is artificial.

Conclusion

The gender approach in linguistics represents a further development of anthropo-oriented language learning and allows us to consider the human factor in language in more detail, as a result of which an increment of knowledge can be obtained both linguistic and interdisciplinary.

Language is the most important creative resource and without changing the language, it is impossible to change gender perceptions, so when we talk about the appearance of new words, it is always a new look, no matter what. When this view or this word acquires a certain kind of meanings, it expands the consciousness not only of a particular person, but also of the entire society.

Language does not just fix gender identity, characteristics or qualities related to gender, it constructs and creates them.

The so-called gender differences are the result of our ideas about them. They are sewn into gender lenses, and do not reflect their actual existence at all. We think of these differences because it seems to us that they should be. Even when they are not there, we look for them and find them. And we rely on them as if they really exist.

At the individual level, gender identity is a unique portrait of a person. In this perspective, it has three components: morphological identity associated with consciousness and acceptance or rejection of one's gender identity, or anatomical sexual identity; gender role behavior, or polotypic "masculine" and "feminine" behavior, which in each culture may have its own characteristics; sexual orientation, preference for a sexual partner or choice of a sexual object. These three components are formed sequentially and contribute to the formation of gender identity.

The analysis of scientific works of recent years indicates an increase in interest in gender studies and their intensive institutionalization and allows us to state the study of some fragments of the language system, while the study of speech communication is still at an initial stage. The question of masculinity and femininity also plays a significant role in the study of gender identity, which contains not only the problem of gender as such, but also the whole mental acceptance of oneself as a person.

References

- 1 Кирилина А.В. Возможности гендерного подхода в антропоориентированном изучении языка и коммуникации / А.В. Кирилина // Кавказоведение. — 2002. — № 2. — С. 134–141.
- 2 Исаев Д. Современные представления о гендерной идентичности / Д. Исаев // Сайт MakeOut. Журнал о гендере и сексуальности. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://makeout.space/2020/11/30/sovremennye-predstavleniya-o-gendernoj-identichnosti.html>.
- 3 Кон И.С. Мужчина в меняющемся мире / И.С. Кон. — М., 2009. — 395 с.
- 4 Кирилина А.В. Гендер: Лингвистические аспекты / А.В. Кирилина. — М., 1999. — 189 с.
- 5 Горошко Е.И. Особенности мужского и женского речевого поведения (Психолингвистический анализ): дис. ... канд. филол. наук: ВАК РФ 10.02.19 / Елена Игоревна Горошко. — М., 1996. — 176 с.
- 6 Кирилина А.В. Гендерные исследования в лингвистике и теории коммуникации: учеб. пос. для студ. вузов / А.В. Кирилина. — М., 2004. — 252 с.
- 7 Горошко Е.И. Особенности мужского и женского стиля письма // Гендерный фактор в языке и коммуникации: сб. науч. тр. / Е.И. Горошко. — М., 1999. — С. 44–60.
- 8 Вул С.М. Использование нецензурной лексики и половая принадлежность адресанта (по материалам исследования текстов анонимных писем) // Тез. IX Всесоюз. симпоз. по психолингвистике и теории коммуникации «Языковое сознание» / С.М. Вул. — М., 1988. — С.34–36.
- 9 Слышкин Г.Г. Гендерная концептосфера современного русского анекдота // Гендер как интрига познания: Гендерные исследования в лингвистике, литературоведении и теории коммуникации: альманах. — Пилот. вып. / Г.Г. Слышкин. — М., 2002. — С. 66–73.
- 10 Исина Г.И. Стереотипы и национальная языковая картина мира: моногр. / Г.И. Исина. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 368 с.

Г. Исина, А. Бейсембаева

Әр түрлі лингвомәдениеттердегі гендерлік және гендерлік сәйкестілік мәселесіне

Мақалада гендерлік және гендерлік сәйкестілік мәселелері қарастырылған. Гендерлік сәйкестікті қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілері, атап айтқанда әлеуметтік лингвистикалық, лингвомәдениеттану, коммуникативті-дискурсивті және психолингвистикалық бағыттар бойынша зерттелген. Маскуллиндік және феминистік қасиеттер мәселесінің адам мен тілдік тұрғыдан егжей-тегжейлі зерттеу қажеттілігі анықталған. Сонымен қатар мақалада әр түрлі лингвомәдениеттану саласынан мысалдар келтірілген, олар адамның жыныс «қатыстылығын» ескере отырып, оның танымдық қабылдауындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды коммуникативті түрде көрсетеді. Гендерлік және гендерлік сәйкестілік мәселесі ежелгі дәуірден бастау алады және халық ауыз әдебиетінде, негізінен мақал-мәтелдерде айқын көрініс табады. Осы сипаттағы гендерлік сәйкестік адамның бейнесі, мәдениет, тіл және қоғам туралы стереотиптік ойлары ретінде алға шығады. Авторлар жүргізген талдауларға сүйене отырып, тіл тек гендерлік сәйкестікті, сипаттамаларды немесе гендерге байланысты жеке қасиеттерді түзіп қана қоймайды, оларды жасап береді деп көрсетеді.

Кілт сөздер: гендер, гендерлік сәйкестік, маскуллиндік, феминистік, дискурс, тіл, мәдениет, жыныс.

Г. Исина, А. Бейсембаева

К вопросу о гендере и гендерной идентичности в различных лингвокультурах

В статье рассмотрены проблемы гендера и гендерной идентичности. Изучены теоретические и практические аспекты формирования гендерной идентичности, в частности, такие направления, как социолингвистическое, лингвокультурологическое, коммуникативно-дискурсивное и психолингвистическое. Выявлена и обоснована необходимость детального изучения проблем маскулинности и фемининности с позиции человека и языка. Авторами приведены примеры из различных лингвокультур, которые коммуникативно наглядно демонстрируют отличия и сходства в когнитивном восприятии человека с учетом его половой принадлежности. Выявлено, что проблема гендера и гендерной идентичности берет свое начало издревле, ярко отразившись в устном народном творчестве, в частности, в пословицах и поговорках. Гендерная идентичность в таком ракурсе выступает портретом самого человека, его стереотипных представлений о своем поле с учетом культуры, языка и общества. На основе проведенного анализа авторами показано, что язык не просто фиксирует гендерную идентичность, характеристики или качества личности, связанные с гендером, но и конструирует и создает их.

Ключевые слова: гендер, гендерная идентичность, маскулинность, фемининность, дискурс, язык, культура, пол.

References

- 1 Kirilina, A.V. (2002). Vozmozhnosti gendernogo podkhoda v antropoorientirovannom izuchenii yazyka i kommunikatsii [The possibilities of a gender approach in anthropo-oriented language learning and communication]. *Kavkazovedenie*, 2, 134–141 [in Russian].
- 2 Isaev, D (2020). Sovremennye predstavleniia o gendernoi identichnosti [Modern ideas about gender identity]. *Sait MakeOut. Zhurnal o genere i seksualnosti - MakeOut site. Journal about gender and sexuality*. Retrieved from <https://makeout.space/2020/11/30/sovremennye-predstavleniya-o-gendernoj-identichnosti.html> [in Russian].
- 3 Kon, I.S. (2009). Muzhchina v meniaiushchemsia mire [A man in a changing world]. Moscow [in Russian].
- 4 Kirilina, A.B. (1999). Gender: Lingvisticheskie aspekty [Gender: Linguistic aspects]. Moscow [in Russian].
- 5 Goroshko, E.I. (1996). Osobennosti muzhskogo i zhenskogo rechevogo povedeniia (Psikholingvisticheskii analiz) [Features of male and female speech behavior (Psycholinguistic analysis)]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 6 Kirilina, A.B. (2004). Gendernye issledovaniia v lingvistike i teorii kommunikatsii: uchebnoe posobie dlia studentov vuzov [Gender studies in Linguistics and Communication Theory: A textbook for university students]. Moscow [in Russian].
- 7 Goroshko, E.I. (1999). Osobennosti muzhskogo i zhenskogo stil'a pisma [Features of male and female writing style]. *Gendernyi faktor v yazyke i kommunikatsii: sbornik nauchnykh trudov - Gender in language and communication: collection of scientific papers*. Moscow, 44–60 [in Russian].
- 8 Vul, S.M. (1988). Ispolzovanie netsenzurnoi leksiki i polovaia prinalozhnost adresanta (po materialam issledovaniia tekstov anonimnykh pisem) [The use of obscene language and the gender of the addressee (based on the materials of the study of the texts of

anonymous letters)]. *Tezisy IX Vsesoiuznogo simpoziuma po psikholingvistike i teorii kommunikatzii "Yazykovoe soznanie"* - *Theses of the IX All-Union symposium. On psycholinguistics and communication theory "Language consciousness"*. Moscow, 34–36 [in Russian].

9 Slyshkin, G.G. (2002). Gendernaia kontseptosfera sovremennogo russkogo anekdota [Gender conceptosphere of the modern Russian anecdote]. *Gender kak intriga poznaniia: Gendernye issledovaniia v lingvistike, literaturovedenii i teorii kommunikatsii: Almanakh. Pilotnyi vypusk - Gender as an intrigue of cognition: Gender Studies. in Linguistics, Literary Studies and Communication Theory: An Almanac. Pilot release*. Moscow, 66–73 [in Russian].

10 Issina, G.I. (2007). Stereotipy i natsionalnaia yazykovaia kartina mira [Stereotypes and national language picture]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].

А.Ш. Каппасова*, А.С.Адилова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail: ai_kerim.k@mail.ru, adilova2010@mail.ru)

Прецедентті феномендер газет тақырып аттары ретінде

Мақалада газет мәтіндеріндегі прецедентті құбылыстар мәселесі қарастырылған. Лингвомәдениеттану саласы тіл мен мәдениеттің арақатынасын, тіл арқылы ұлттың мәдениетін зерттейтін жаңа сала. Бұл сала лингвистика мен мәдениеттанудың басты мәселелерінің байланысының негізінде пайда болған. Негізгі нысаны, негізгі бірлігі — прецедентті феномендер. Әр халықтың жадындағы басты құндылықты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп беретін құралдың бірі де — осы прецеденттік феномендер. Бұл құбылыс арқылы әр ұлттың, әр халықтың ерекшелігі көрінеді. Ғылыми мақалада мәтін тақырып аты ретінде прецедентті феномендерді құрайтын мақал-мәтел, афоризм, сентенция, ақын-жазушылар шығармаларынан алынған прецедентті мәтіндер, ән мәтіндеріне талдау жасалған. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы мақалаларды зерттеу барысында салыстыру, талдау, жинақтау әдістері қолданылды. Нәтижесінде газет тіліндегі прецедентті құбылыстарды құрайтын прецедентті мәтіндер, прецедентті айтылым түрлеріне мысалдар жинастырылып, теориямен дәлелденді.

Кілт сөздер: прецедентті феномен, прецедентті мәтін, прецедентті айтылым, баспасөз, афоризм, сентенция, газет тіл, тіл білімі.

Kіріспе

Тіл біліміне орыс ғалымы Ю. Караулов енгізген бұл құбылысты ғалым В.В. Красных дискурстың ұлттық құрамдас бөлігі ретіне саналатын ментефактілерден бастап зерттейді де, прецедентті феномендерді қоғамның кез келген орташа өкіліне түсінікті әлеуметтік-прецеденттік феномен; ұлттық лингвомәдени топқа немесе ұлттың кез келген орташа өкіліне түсінікті ұлттық-прецеденттік феномен; барлық адамға түсінікті әмбебап-прецеденттік феномендер деп бөледі. Уақыт өте келе бұл санаттар бірінен екіншісіне ауысып, орын алмастыруы мүмкін екендігін айтады. Ғалым прецедентті феномендерді вербалды және вербалданатын деп тағы жіктейді. Прецедентті есім мен прецедентті айтылымды вербалды феноменге, ал прецедентті мәтін мен прецедентті жағдайды вербалданатын феноменге жатқызады [1].

Прецедентті феномендерді ғалымдар (А.Д. Васильев, Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, В.В. Красных, Д.В. Багаева) 4 топқа бөліп жіктейді. Олар:

- прецедентті мәтіндер.
- прецедентті атаулар.
- прецедентті айтылымдар.
- прецедентті жағдайлар [2].

Прецедентті феномендер қаншалықты әр алуан болса, ұлтымыздың, ұлттық тіліміздің де ерекшелігі соншалықты көрінеді. Біздің мәдени-рухани құндылығымыздың көрінісі, әрине, фольклорымызда. Ондағы мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, эпостық жырлар, шешендік сөздер, жұмбақтар, ертегілер, аңыздар, мифтер ұлттың нағыз дүниетанымын, салт-дәстүрін, тәрбиесін жеткізетін құнды дүниелер.

Зерттеу деректері мен әдістері

Зерттеу мақаласының әдіснамалық негізі орыс және қазақ лингвист ғалымдарының мәтін мәселесі, соның ішінде интертекстуалдылық теориясы, мәтінаралық байланыс, прецеденттілік феномендер жайлы жазған еңбектері болды. Негізгі әдіс ретінде талдау, жинақтау, салыстыру әдістерінің ұстанымдары басшылыққа алынды. Прецедентті феномендер арқылы ұлттық-мәдени ерекшеліктерді көрсету үшін, бұл құбылыстардың семантикалық мазмұнын ашу үшін сипаттамалық әдіс қолданылды. Мақалада Қазақстан Республикасында шығатын бұқаралық ақпарат құралдары мен Интернет желілеріндегі материалдар пайдаланылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: ai_kerim.k@mail.ru

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Ауыз әдебиеті үлгісінің негізгі жанры мақал-мәтелдерді ғалымдар прецедентті құбылыстардың прецедентті айтылым түріне жатқызады. Бүгінгі таңда сөз мәйегі болған мақал-мәтелдер баспасөз беттерінде мәтін тақырыптары ретінде жиі ұшырасады, себебі мақал-мәтел тоқсан ауыз сөздің түйінін береді. Сондай-ақ журналист үшін тақырыптың қысқа бола тұра үлкен мәліметті бере білуі де өте маңызды. Мысалы, «Жас Алаш» газетіне «Аспаннан шұға жауса да, кедейге ұлтарак бұйырмайды» (14.09.2021) деген атаумен Қ. Зарыққанқызының мақаласы шықты [3]. Мазмұны: үкіметтен бөлінетін ең төменгі жалақының көлемі мен халыққа берілетін әлеуметтік төлемдер өте аз, ол ешкімді жарылқайтын қаражат емес. Еліміздің күнкөрісі Италия, Грекия, Ирландия елінен әлдеқайда төмен. Мемлекет бюджетінен әртүрлі жобаларға қыруар ақша бөлінгенімен, оның жемісін тек жоғарыдағылар көріп отыр. Ал қарапайым халықты қолдау үшін әлеуметтік төлемдерге аз ғана қаражат бөлінеді... Өзекті мәселені көтерген журналист мақаласын «Аспаннан шұға жауса да, кедейге ұлтарак бұйырмайды» деген осы да. Сонда халыққа қайтпек керек? Мұнымен ел еңсесін қалай тіктейді, қалай өсеміз, қайтіп дамимыз?!» [3] деп түйіндейді.

«Егемен Қазақстан» газетінде Қайнар Олжайдың жер жүзін улап жатқан пластик туралы мақаласы жарық көрді. Бірнеше бөлімдерден тұратын мақалада прецедентті айтылымның бірінші сыңары лексикалық трансформацияға түсіріліп, автордың өзі баяндап отырған мәселелерге әрқилы көзқарасын көрсетеді: 1. «Аспаннан киіз жауған күн». 2. «Аспаннан шұға жауған күн». 3. «Аспаннан кәмпит жауған күн». 4. «Аспаннан пакет жауған күн».

Алғашқы бөлім эпиграфы ретінде осы мақалдың шығу төркініне тоқталып кетеді. «Қазақ: «Аспаннан киіз жауса да, құлға ұлтарак бұйырмайды» дейді. Алғаш естіген бала кезімізде «аспаннан қалай киіз жауады?» деп таңырқағанбыз. Ес білген соң ойласақ, әлеуметтік сатыны сипаттауға мал өсірген көшпелі тірліктің мол шикізаты: киіз бен одан жасалатын заты: ұлтаракты қалай тапқыр пайдаланған. Құлдың ештеңеге хақылы еместігін дәлелдеу үшін қар жауатын аспаннан киіз жауғызған, қайран бабалар!» [3]. Әрі қарай Швециядағы қоңыр қағаздан жасалған орама (пакет) туралы айта кетеді. Пластик, целлофан, полиэтилен пакеттерден бас тартқан шведтердің ісіне сүйсініп, «Экологиялық санасы оянып, саңылауы ашылған елдер үшін аспаннан киіз жауып жатқанда бізге әлі ұлтарак бұйыратын емес-ау деп ойлағанбыз сол Стокгольм дүкенінде» деп ой топшылайды.

2-ші бөлімде жер жүзін лас қылған пластиктің зиянын, тез арада оны жойып, алмастыратын экопакеттерді пайдалану қажет екенін, БҰҰ Табиғатты сақтау жөніндегі комитеттің осы пластик қалдығынан қаншама құс, аң, судағы тіршілік иелерінің қырылуы жөніндегі мәліметін келтіреді. Және «табиғат қорытып үлгергенше, Шахановша айтқанда, 500 жыл күтуге тура келеді:

Ел тағылымын аяқ асты төсенбе,

Той аз болмас әлі сенің көшенде.

Бес жүз жыл күт, содан кейін рұксат

Он бес қызды қабат алам десен де» [3] деген мысалды қолданады.

«Аспаннан кәмпит жауған күн» деген 3-бөлімде пластик құтыдағы «кока-кола», «спрайт», «пепси-кола» сынды танымал сусындар туралы, Алматы қаласындағы пакет шығаратын қытайлық ірі өндірістің жұмысы жайлы және ауаның, топырақтың ластануы жөнінде айтылады.

Соңғы бөлімде Ш. Мұртазаның 80 жылдығында болған оқиғаны баяндайды. Ұлыбритания, Қытай, Ресей, Швеция, тіпті Өзбекстан елдерінде зиянды пластикті өңдеп шығаратын зауыттардың бар екенін алға тартып, біздің аспанымызда пакет ұшып жүрсе де, еліміздің экологиялық кеселмен күреспейтінін ашып айтады. Журналист қазақтың «Аспаннан шұға жауса да, кедейге ұлтарак бұйырмайды» деген мақалының алғашқы сыңарын трансформацияға түсіре отырып, маңызды мәселені көтерген.

Байқағанымыздай, мақалада автордың сыни көзқарасы айқын көрінеді. Тіпті мақаланың әр бөліміне тақырыпты келеке, ажуалап қойған. Журналист «Жалпы, біздің Парламент полиэтилен пакеттерге тыйым сала алар еді. Үкімет Жәркентте, Қызылқұмда қайта жүгері өсіртіп, шырышынан Норвегиядағы сияқты биологиялық пакет жасата алар еді. Әкімдер ырыққа көнбей жер-көкке қаптап өсетін кендірден қорап пен себет шығарта алар еді. Ал пластик ыдыспен сусын шығаратындар қанша өнім өндірсе, соншама құтыны кері қабылдауын заңмен неге реттемеске?» деп өз ойын ашық айтып келеді де, тағы мысқылдап «Сонда болашақтағы Шерхан Мұртазаның тойында болашақтағы Әбіш Кекілбай сөйлегенде жасанды пакет емес, шынайы гүл жауып жатпас па!» деп қорытынды жасайды.

Газет бетінде тақырып болған тағы бір мақал — «Қой көрмеген қуалап өлтіреді». Қ. Зарыққанқызының бұл мақаласы — мал санын шектеу туралы реформаға қарсы айтқан уәжі. Өмірі төрт түлік малмен біте қайнасқан қазақ үшін бұл ақылға сыймайтын жаңалық болды. Халқымыз бір нәрсеге көңілі толмаса, «Қой көрмеген қой көрсе — қуалап өлтіреді, ұл көрмеген ұл көрсе — дуалап өлтіреді» дейді. Журналист мақаласын төмендегідей аяқтайды: «мұны ұқса, ауыл шаруашылығы министрлігі келешекте қазақтың мал басын емес, ретсіз реформаларының санын шектер деп үміттенеміз» [4]. Осы мақалды <https://kazgazeta.kz> сайтында Б. Сманов «Ғылым кандидаттары мен докторларын дайындаудан неге қашамыз?» (12.01.2016) деген тақырыппен шыққан мақаласында пайдаланады. 2010 жылдан бастап ғылым кандидаттары мен докторларын даярлайтын кеңесті асыға жауып, Болон үдерісіне тез көшіп кеткенімізді сынай отырып, мыңдаған ғылыми ізденушілердің еңбектерінің зая кеткенін, олар үшін мемлекеттен бөлінген қаражаттың желге ұшқанын алға тартып: «Біздің бұл тірлігіміз, басқаны қайдам, мен үшін, дәп бір «Қой көрмеген көргенсіз қуалап жүріп өлтіреді, ұл көрмеген көргенсіз дуалап жүріп өлтіреді» дегеннің керін келтірген секілді» [5] деген ойланарлық ой айтады. Сол сияқты интернет желілерінде М. Жолдасбеков атамиздың әнші Д. Құдайбергеновке берген батасы жүр. Үзінді келтірсек, «...танымалдылығыңды көтере біл, «Қой көрмеген көргенсіз қуалап жүріп өлтіреді» дегендей, сен көтеріп кетуің керек, өйткені, халық сенен үлкен үміт күтіп отыр. Алдыңда талай жарыс бар» [6]. Мұнда келтірілген мақал семантикасын қарсы бағытта интерпретация жасау арқылы қолданып тұр, яғни жұлдыз болсаң да танымалдылығыңды көтере біл, үлгі бол, ел үмітін ақта деген ойын жеткізу мақсатында мақалды пайдаланады. Барлық келтірілген үзінділерде мақал ойды дәл беріп, нақты түйін жасауда шебер келтірілген. Әр автор түрліше қолданған бұл мақалдың негізгі нұсқасы — «Қой көрмеген қой көрсе — қуалап өлтіреді, ұл көрмеген ұл көрсе — дуалап өлтіреді».

Дана қазақ халқының бай тілінде алуан түрлі тақырыпқа мақал-мәтелдер бар. Соның бірі үнемшілдікке шақыратын төмендегі мақал:

Тарта жесең, тай қалар,
Қоя жесең, қой қалар,
Қоймай жесең не қалар?!

Осы мақалды журналистер де өз жазбаларында алға тартып, ұтымды қолдана біледі. «Жас Алаш» газетінде Қ. Зарыққанқызының **«Қазынада дефицит: Үкімет «тарта жесе, тай қалатынын» қашан ұғады?»** (23.09.21) атты мақаласы жарық көрді [7]. Онда ел бюджетінің тапшылығын, оны Ұлттық қордан қаражат алу арқылы толтыру туралы мәселе сөз болады да, бұл шешімнің дұрыс емес екенін айтып, журналист сөзін осы мақалмен қорытындылайды. Сол сияқты <https://www.azattyq.org/> сайтында Ө. Әбдіхалықұлы **«Тарта жесе, тай қалатынын...»** шенеуніктер біле ме екен?» (9.01.2009) деген мақаласында мемлекеттік қызметкерлердің жалақысын қысқарту туралы мәселе айтылады [8]. Мұнда да тақырып — «Тарта жесең, тай қалады, Қоймай жесең не қалар?!» мақалы.

Жуырда «Жас Алаш» газетінде Қ. Әбілдақызының Президентіміздің халыққа жолдауы жөнінде **«Жолдау түбі алдау болып бара ма?»** (06.09.2022) деген ой саларлық мақаласы жарияланды [9]. Тақырыбы бірден қазақтың бірнеше мақалын еске түсіреді. Олар: «Еңбек түбі — береке, Көптің түбі — мереке, Бейнет түбі — зейнет, Жеңіс түбі — ерлік, Рахат түбі — кейіс, Бейнет түбі — кеңіс, Оқу түбі — тоқу, Тірлік түбі — бірлік, Сабыр түбі — сары алтын». Журналист те мәтін тақырыбын осы мақалдарды еске түсіре отырып ойластырған сияқты.

Дос Көшімнің дәл осы тақырыпқа ұқсас **«Әр дәуірдің заңы басқа»** (30.08.2022) атты сыни мақаласында ҚР Конституциясының бүгінгі жағдайы мен өткені туралы сөз болады [10]. Ата Заңымыздың кей баптарына шолу жасап, оны Кеңес Одағының Конституциясымен салыстыра отырып, қатал заңдар енгізу керек деген ой түйеді. 1936, 1977 жылғы Кеңес үкіметі кезеңіндегі заңдарды қарастырған саясаткер **«Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа»** мақалын өзінше ауыстырып, «Әр дәуірдің заңы басқа» деп қолданған.

Қазақ халқы үшін қасиетті ұғымдардың бірі — бөрі. Киелі жыртықш жайлы ақын-жазушылардың әдеби туындылары, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, аңыз-әңгімелер өте көп таралған. Мысалы, заңғар жазушы М. Әуезовтің «Көксерек», рухты ақын С. Ақсұңқарұлының «Қасқырдың монологы» шығармалары және «Қасқырдың терісін сыпырсаң да, тектілігін сыпыра алмайсың», «Иттің иесі болғанымен, бөрінің Тәңірісі бар» сынды нақыл сөздер осының дәлелі. Ал газет беттерінде қасқыр кейпін көрсететін мақалдарды пайдаланған журналистердің мақалаларын жиі кездестіруге болады. Қ. Әбілдақызының **«Қой терісін жамылған тендерлер»** (19.11.2021) мақаласында қасқыр сөзі тендер сөзімен алмастырылған [11]. Мемлекет басшысының еліміздің бюджеттегі қаражатын үнем-

деу мақсатында форум, конференцияларды өткізуге мораторий енгізу туралы ұсынысының іске аспай жатқаны жайындағы мақалада «Күлтөбенің басында күнде жиын», «қолда барда қонышынан басып қалу» сияқты сөйлемдер де ұшырасады. Бұдан өзге көпшілік назарына іліккен оқиға — Астанадағы жаңа мешіттің ашылуына Елбасы Н. Назарбаевтың қатысқаны жөніндегі *«Қой терісін жамылған қасқырлар билікке ұмтылуы мүмкін»* (<https://arasha.kz/>. 16.08.2022) [12] атты мақаласы, террорлық топ, олардың құйыртқы әрекеттерін әшкерелейтін <https://ser-per.kz/> сайтына шыққан *«Қой терісін жамылған қасқырлар»* (23.11.2021) мақаласы [13], <https://astanatv.kz/> сайтында жарияланған, бүгінгі таңдағы шенді полицейлердің бейнесін сөз ететін *«Қой терісін жамылған... Полицей келбеті...»* (02.09.2017) мақалалары [14] да жоғарыдағы мақалдың мағынасына сәйкес әрекеттерді сипаттайды.

Бұқаралық ақпарат құралдарында прецедентті құбылыс ретінде ең көп қолданылатыны мақал-мәтелдер, себебі олар — халық даналығының көрінісі. Бұрындары мәтіндегі мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, цитаталардың қолданылуы сөйлеуді әрлеу, безендіру, бояу беру мақсатында жұмсалған болса, қазіргі күні бұлар әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде түсіндіріліп, мәтінаралық байланысты жүзеге асыратын прецедентті мәтін болып танылып отыр. Сондықтан да журналистер оқырманға түсінуге жеңіл болатын, тез қабылдайтын мақалдарды ұтымды пайдалануға тырысады.

Баспасөз беттерінде прецедентті мәтін ретінде мақал-мәтелдерден бөлек афоризм мен сентенциялар да көп кездеседі. Алдымен екі ұғымның айырмашылығы мен ұқсастығын ажыратып алсақ: афоризм — қысқа ғана сөзбен тиянақты ойды білдіретін, арнайы ойлану, екшеу, жалпылау нәтижесінде пайда болатын бейнелі сөз. Ал қазақ тілі терминдер сөздігінде кездеспейтін сентенция дегеніміз «афоризмнің бір түрі, авторы анық көрсетілмеген афоризм, яғни белгілі бір контекстен үзіп алуға келетін, ықшамдығымен, әсерлілігімен әрі интеллектуалдық, әрі эстетикалық талапқа сай келетін, көбіне философиялық, дидактикалық поэзияның жемісі, көптің көңіліне ұялағандай қысқа құрылған нақыл сөз» [15; 39]. Сентенция көбінесе көркем әдебиетте кездесетін, мазмұны контексте ашылатын шағын сөйлем. Мысалы, журналист Қ. Көрпебаевтың *«Адамды заман билейді, замана оны илейді»* (28.06.2022) деген тақырыпта «Жас Алаш» газетіне шыққан мақаласы бар [16]. Тақырыптағы прецедентті мәтін хакім Абайдың *«Адамды заман билейді, заманға жаман күйлейді. Замана оны илейді»* деген сентенциясы.

«Өркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек» [17; 211].

Мағынасы өте терең «Тоты құс түсті көбелек» деген өлеңінде қарастырылған басты мәселе — адамгершілік ілімі.

Мақалада автор еліміздің ертедегі жағдайы мен қазіргі күнін салыстыра кетеді, жастарды Жаңа Қазақстанды бірге құруға шақырады. Ел жанашыры болуға, білім алуға, еңбек етуге үндейді. Мақалада прецедентті мәтіндер көп. Өр ғұламаның афоризмдері журналист ойын аша түседі. Мақала XIX ғасырда өмір сүрген орыс генералы Броневскийдің «Соты жоқ, прокуроры жоқ, қонақ үйі жоқ, қарттар үйі жоқ, түрмесі жоқ, әскері жоқ, жетімдер үйі жоқ, көшеде қол жайған қайыршысы жоқ, жетім-жесірін жылатпаған дана халықпен танысқаныма қуаныштымын. Олар салт-дәстүрін тілін, дінін, ділін, мәдениетін баз қалпында сақтаған, бір таңға өлең айтатын, екінің бірі суырып салма ақын, сауыққой, өнерпаз, рухы биік халық. Ру басшылары мен билері көзі ашық, көкіректері ояу, сөзге шешен, көреген, елді соңынан ерте алатын, рухани бай адамдар» [16] деген сөздерінен басталады. Бұл кісінің мінездемесінен соң Италия ойшылы Николай Макиавелиидің «Ұзақ уақыт құлдықта болған халықтың еліне деген сүйіспеншіліктен, патриоттық сезімнен айырылып, жалтақ, көңгіш, жағымпаз болады. Мұндай ел кездейсоқ жағдайда тәуелсіздікке қол жеткізсе, ол еркіндікті пайдалана алмайды» деген ойын алға тартады. Журналистің өзі ұлты үшін мақтанып, енді бірде күйінгенін көреміз. Одан соң адамның жаман мінезін айтып, Мұхаммед Пайғамбарымыздың сөздерінен үзінді келтіреді: «Алланың ең жек көретін адамдары кімдер», — дегенде, ол: «өркөкірек, менмен, мақтаншақ, дүниеқұмар, мансапқор адам». Ары қарай бас ақынымыз Абайдың «Қайда барып оңайын? Қайтіп надан болайын? халқым надан болғасын... Енді күш салыстырып емес, білімді, ертеңін ойлаған ел озады», Бауыржан Момышұлы атамyzдың «Тәртіпсіз ел болмайды, тәртіпке бас иген құл болмайды», Майқы бидің «Алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді», «Бірлік бар жерде тірлік бар», данышпан әл-Фарабидің «Бір жылдығын ойлаған ел бидай егеді, онжылдығын ойлаған ел жеміс ағашын егеді, мың жылдығын ойлаған ел ұрпақтың жүрегіне ізгіліктің дәнін егеді, яғни рухани тәрбие береді», ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Ойлайтындар мен емес күнгісін, жұрт ұқпаса-

ұқпасын жабықпаймын. Ел бүгіншіл, менікі ертеңгі үшін» деген қанатты сөздерін әр пікірінде ұтымды қолдана отырып, мақаласын ақиық ақын Мағжан Жұмабаевтың «Арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, мен жастарға сенемін!» деген рухты өлеңімен аяқтайды. Еліміздің болашағы жастар екенін, тәуелсіз, тұғыры биік мемлекетті дәл сол жастар құратынын, соларға сенім арту керек екенін журналист өте әдемі жеткізе білген.

Абайтанушы, шәкәрімтанушы Омар Жәлелдің де Абайдың осы өлеңін талдаған «Заман» (14.05.2019) деген атпен мақаласы газет бетіне шықты [18]. «Адам заманды билей ме, заман адамды билей ме? Бұл сұраққа жауап беретін кез келді» дейді де, Шортанбай, Дулаттардың зар заманы жайлы, Абайдың өмір сүрген заманы туралы айтып кетеді.

Бәйіт еттім бұл сөзді
Қайғы шегіп заманнан.
Заман азып не қылсын:
Ай орнынан туады,
Күн орнынан шығады,
Бұның бәрі адамнан [18], –

деген Мұрат Мөңкеұлының өлеңімен сұрақтың жауабын тауып береді. Мақала соңын «Не дейміз, толғағы жеңіл болсын, қазақ социуымын өгіздей өрге сүйрейтін Жақсылар заманы тезірек келсін деп тілейік, ағайын!» [18], – деген сөздермен түйіндейді.

Газет бетіне шыққан тағы бір мәтін тақырыбы — **«Легионер. «Өзіңнен тумай ұл болмас»** (31.08.2022. Н. Садуақастегі. «Жас Алаш») [19].

Ежелгі дұшпан ел болмас,
Етекте кессең, жең болмас.
Қараша торғай қаз болмас,
Шағала келмей, жаз болмас.
Шаңқан болмай, боз болмас.
Өзіңнен тумай ұл болмас,
Сатып алмай құл болмас... [20; 85]

— деген Бұқар жыраудың толғауын тақырыпқа арқау еткен бұл мақала жүрегі елім деп езілмеген легионерлер жайлы.

Әлем бойынша ең танымал спорт түрі футболдың еліміздегі ахуалы сөз болған бұл мақалада журналист қыруар ақша бөліп легионерлерді шақыра бергеннен гөрі шетелдің білікті бапкерін елімізге тартқанды жөн көреді. ҚР Мәдениет және ҚР Спорт министрліктері болашақта дұрыс шешім қабылдайды деп сенеді де, мақаланы Абайдың «Егер ісім өнсін десең — ретін тап» деген афоризмімен қорытындылайды.

Айнара АШАН деген журналистің **«Өтпелі кезеңнің өтелі кімде?»** (21.10.2016) деген тақырыппен саясаттанушы мамандармен сұхбаты шықты [21]. Тақырып қытай халқының «Құдай өтпелі кезеңде өмір сүруден сақтасын» деген сөзіне қатысты қойылған. Мақалада Қытайдың ұлы реформаторы Дян Сяопиннің **«Мысықтың түсі ақ па, қара ма — ол маңызды емес, жақсы мысық — тышқан аулай білетін мысық»** [21] деген нақыл сөзі мәтінаралық байланысты көрсетеді. Аты айтып тұрғандай, сұхбат еліміздің өткені мен болашағы жайлы өрбиді. Саясаткерлер бірауыздан Жаңа Қазақстан құру үшін халық білімді, адал, еңбекқор болуы тиіс деген пікірді қоштайды.

Жоғарыда газет беттеріндегі мақал-мәтел, нақыл сөздердің барлығы ұлтымыздың болмысын, тіршілігін анық бейнелейтін прецедентті айтылымдар, яғни әр мәтіннің астарында ұлттық болмыстың, ұлттық мәдениеттің, ұлттық жадтың сақталғанын көреміз, өйткені «прецедент» — өткен заманда орын алған, халықтың есінде қалған, халыққа үлгі-өнеге болатын белгілі бір оқиға. Және прецедентті мәтінге жататын барлық мақалдар, афоризм сөздер, аңыз, тарихи әңгімелер соның дәлелі.

Газет беттерінен отандық көркем әдебиет туындыларынан алынған прецедентті мәтіндерді көп кездестіруге болады. Мәселен, М. Мақсаттың «Жас Алаш» газетінде **«Ауыл клубында оқып жүр, талай қазақ баласы»** (08.09.2022) деген тақырыппен мақаласы басылып шықты [22]. Павлодар облысында жауапсыз мердігерлердің және шенеуніктердің кесірінен білім ордасының жөндеу жұмыстары аяқталмай, 1-қыркүйек білім күнінде балалар мектепке емес, ауылдың мәдениет үйіне баруға мәжбүр болған қолайсыз жағдай туралы сөз болған мақаланың тақырыбы Абай Құнанбаевтың **«Интернатта оқып жүр, талай қазақ баласы»** деген өлеңіне сәйкестендіріліп қойылған.

Тура осы «Жас Алаш» газетінің келесі бір санында жарық көрген Ә. Ақылбайдың **«Сан мен санак: Қазақстанды таңдапты, талай шетел туристі»** (19.08.2022) атты мақаласының мазмұны отан-

дық *eQonaq* ақпараттық жүйесі, осы жүйенің туристік ағымға жүргізетін талдауы жайлы [23]. Поэзия жанрында осы Абай өлеңінің контекстіне сүйенген бұл перифраз көп қолданылады. Қаламгер үнемі айтқалы отырған мәселесін кекесін мәнде жеткізу үшін осы өлеңді прецедентті мәтін ретінде келтіріп отырады. «Оқырмандардың ұлттық когнитивті кеңістігінде ерекше орын алатын пародияның бірі — Абайдың «Интернатта оқып жүр» өлеңі» [23]. Және осы арқылы журналист өз дәуірінің шындығын, проблемасын бере біледі.

Мақаласында білім саласын сөз еткен журналист А. Олжайдың «**Даудың басы — мектеп**» (28.07.2022) деген мақаласы бар [24]. Еліміздегі ең өзекті мәселелердің бірі — мектеп тапшылығы. «Ескі Қазақстандағы» білім беру жүйесі, денсаулық сақтау сияқты негізгі салаларда болған олқылықтарды «Жаңа Қазақстанда» жою керек екенін, білімді ұрпақ үшін жаңа мектептерді көптеп салу қажет екенін, бастысы білім сапасын көтеру мәселесін жеткізіп айтқан. Мақала тақырыбы Б. Майлиннің «*Даудың басы — Дайрабайдың көк сиыры*» әңгімесінің атауымен өте үйлесімді қойылған.

«Жас Алаштың» сараптама орталығы «**Жусан иісі. Халықтың ақшасын қолды қылған Jusan bank мемлекетке қашан қайтады?**» (6.09.2022) атты мақаласында [25] Қаңтар оқиғасы кезіндегі «Жусан» банктен кеткен олқылықтарды көрсетіп, банктің қаржылық есебіне шолу жасауға тырысады. Тақырыптың бейнелілігін арттыру үшін жазушы С. Мұратбековтің «*Жусан иісі*» повесінің атын әдейі алған. Бірақ «Жусан банктің» ісі мен «Жусан иісі» шығармасының семантикасы қарама-қарсы сипатта екені мақаланың өзектілігі мен автордың ашық бағалауын көрсетуге қолданылған, яғни «Жусан иісі» деген тақырып ат жағымсыз мән тудырып тұр.

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?

Македония шаһары — оған мекен.

Филипп патша баласы, ер көңілді,

Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен [17; 72].

Абайдың Рим империясын құрған, даңқты қолбасшы, әлемді жаулаушы Александр Македонскийге арнаған бұл «Ескендір» поэмасының алғашқы жолы көп журналистердің цитата ретінде қолданып жүрген үзіндісіне айналған. Мысалы, <https://newsroom.kz/> сайтында «**Осы жұрт Жауғаштыны біле ме екен?..**» (20.04.2022) деген мақала шықты [26]. Онда 1990-жылдары аты дүркіреп тұрған, нағыз ұлтжанды, жастарға үлгі боларлық тұлға, өте білімді, нағыз зиялы жан Жауғашты Нәбиев туралы айтылады. Қазақстан үшін өте қолайлы, өнімді инвестициялық ірі жобаларды дүниеге әкелген, бірақ үкімет тарапынан түсініксіз жағдайлармен қолдау таппаған Жауғаштының еңбегі жайлы толық мәлімет беріледі.

Бұқаралық ақпарат құралдарынан прецедентті феномендерді іздеу барысында әннің мазмұнына негізделген интертекстер де ұшырасатынын байқадық. Әртүрлі тарихи кезеңдерде пайда болған ән мәтіндері де прецедентті құбылыстың белгілі бір қабатын құрай алады. Көркем әдебиетте, әсіресе поэзия жанрында көп кездесетін бұл құбылыс баспасөз беттерінде сирек байқалады. Мысал ретінде «Жас Алаш» газетінен Б. Жасұланның «**Жайымды айтсам жасырмай, жағдайым менің осындай...**» (17.08.2022) атты мақаласын келтіруге болады [27]. Қазіргі кездегі еңбек нарығындағы қиын жағдайды, жалақының төмен пайызын, елді қысқан қымбатшылықты ашына айтқан журналистің мақаласының соңы «*Жайымды айтсам жасырмай, Жағдайым менің осындай*», — деген МузАРТ тобының халыққа танымал бір әні бар еді. Шын мәнінде Қазақстанның нарықтағы қазіргі жағдайы осындай болып тұр...» [27] деп аяқталады. Шынымен де И. Сапарбайдың «Бір тамшы көздің жасындай» әнінің сөздері біздің мүшкіл жайымызды дәл беріп тұрғандай.

Келесі бір мысал — Ж. Байғаниннің «**Атыңнан айналайын, Алматы!..**» (03.02.2022) мақаласы [28]. Мұнда қаланың Алматы деген атауын Алма-ата деп өзгертуді қалайтын белсенділердің шала ісі жайлы жазылады. Тақырыпқа мән берсек, жалпы бұл тіркестің шығу төркіні Мәди Бәпиұлының

«Атыңнан айналайын Қарқаралы,

Сенен бұлт, менен қайғы тарқамады.

Сайыңнан сайғақ құрлы сая таппай,

Мен бір жан қуғын көрген Арқадағы» [29]

— деген әнінен бастау алады. Одан соң Жаңаарқа ауданының гимні іспеттес Төкен Әлжантегінің «Жаңаарқа вальсі» әнінде де «*Атыңнан айналдым, Жаңаарқа*» деген сөздер бар.

<https://aikyn.kz> сайтында М. Жанысбай жазған «**Атыңнан айналайын, Қарқаралы**» (14.07.2022) деген мақала шықты [30]. Бұл мақалада үш рәміздің бірі Елтаңбаның авторы, профессор, сәулетші, «Барыс» орденінің иегері Жандарбек Мәлібековтің қасиетті Қарқаралыға келген сапары жайлы сөз болады. Қарқаралының әсем табиғатын, ескерткіштерін, Құнанбай салған мешіт т.б. мәде-

ни орындарын көрсетіп, солар туралы әңгімеленген бұл мәтіннің тақырыбын автор «Атыңнан айналайын, Қарқаралы»деп қояды жөн көрген.

Сол сияқты «Егемен Қазақстан» газетінің «Әдебиет» бөліміне филология ғылымдарының докторы С. Абдрахмановтың «**Атыңнан айналайын, Алтай**» (28.09.2017) деген атаумен тарихи мақаласы шықты [31]. Ғалым көпшілікке таныс емес орыс жазушысы Георгий Гребенщиков өмірін, оның шығармашылығын тарқата айтып берген мақаланың соңын жазушының өз сөзімен аяқтайды: «...Алтай менің Отаным болғандықтан емес, бүкіл адамзаттың шыққан жері, әлемнің бесігі, жер-жаһанның қонырауы болғандықтан, атының өзі қонырау үніндей қуатты һәм ізгілікті болғандықтан — *атыңнан айналайын Алтай!*». Тақырыпты да осы цитатадан алып қойған.

Тағы бір ән мазмұнына құрылған мақала — «**Ресейден шұбырып көш келеді...**» (Ө.Кемеңгер, 07.07.2022) [32]. Қазақстанға жаппай көшіп келіп жатқан Ресей азаматтары баяғы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасын еске салатындай. Журналист те осыны жұмбақтап халық әні «Елім-ай!» әнінің:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Ел-жұртынан айрылған жаман екен,
Екі көзден мөлтілдеп жас келеді [33]

— деген сөздерімен берген. Орыс зерттеушісі Г.В. Денисова прецедентті мәтіндерді «күшті әдеби», «әлсіз әдеби», «күшті әдеби емес» деп жіктеп, ақын-жазушылар шығармаларын «күшті әдеби» мәтінге, өз кезеңіне ғана танымал шығармаларды «әлсіз әдеби» мәтінге, халық арасында танылған әндерді соңғы топқа жатқызған болатын. Сол «күшті әдеби емес» түріне жататын ән мәтіндері де газет тақырыптарын ретінде кездесіп отырады.

Қорытынды

Сонымен әртүрлі тарихи кезеңдерде пайда болған ән мәтіндері, прецедентті айтылым түріне жататын мақал-мәтелдер, афоризм мен сентенциялар, ақын-жазушылар шығармаларынан алынған прецедентті мәтіндер прецедентті феномендер тобын құрайды. Журналист мақаласының тақырыбына осы келтірінді құрылымдарды кей жерде өзгертіп, кейде тура қолдана білген. Сол арқылы прецедентті мәтін табиғатының ықшамды болып келетін, хабарды үнемді жеткізетін басты қасиетін тақырып қояуда ұтымды пайдаланған. Мақалалар мазмұны кейде прецедентті құбылыстар семантикасымен сәйкес келсе, кейде олар кері бағытта интерпретацияланады.

Жалпы публицистикалық туындыларда прецеденттік феномендер тақырып ретінде өте жиі ұшырасады. Себебі журналист тақырыпты халық жадында тез сақталсын, тез жатталсын, бірден ой туғызсын, назарын тез аударсын, қызығушылығын оятсын деп тандайды. Бұл сипаттар, әрине, прецедентті мәтін арқылы жүзеге асады. Психологтердің зерттеуінше оқырман қауымның 80 %-ы газет бетіндегі, Интернет желісіндегі мақаланы оқымай, тақырыпқа ғана назар аударады екен. Сондықтан да басылым беттеріндегі мәтін тақырыбының құрылымының ерекше қойылуы аса маңызды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. — М.: Гнозис, 2003. — 375 с.
- 2 Васильев А.Д. Интертекстуальность: прецедентные феномены: учеб. пос. / А.Д. Васильев. — М.: ФЛИНТА, 2013. — 342 с.
- 3 Зарыққанқызы Қ. «Аспаннан шұға жауса да, кедейге ұлтарак бұйырмайды» [Электрондық ресурс] / Қ. Зарыққанқызы. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/economic/aspannan-shuga-zhausa-da-kedeyge-ultaraq-bujymajdy-17830.html>.
- 4 Зарыққанқызы Қ. Қой көрмеген қуалап өлтіреді [Электрондық ресурс] / Қ. Зарыққанқызы. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/economic/qoj-kormegen-qualap-oltiredi-18838.html>.
- 5 Сманов Б. Ғылым кандидаттары мен докторларын дайындаудан неге қашамыз? [Электрондық ресурс] / Б.Сманов. — Қол жеткізу режимі: <https://kazgazeta.kz/news/40133>.
- 6 Мырзатай Жолдасбеков Димашқа батасын берді [Электрондық ресурс] // «Егемен Қазақстан» газеті. — Қол жеткізу режимі: <https://egemen.kz/article/116283-myrzatai-zholdasbekov-dimashqa-batasyin-berdi>.
- 7 Зарыққанқызы Қ. Қазынада дефицит: Үкімет «тарта жесе, тай қалатынын» қашан ұғады? [Электрондық ресурс] / Қ. Зарыққанқызы. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/economic/qazynada-deficit-ukimet-tarta-zhese-taj-qalatynyn-qashan-ugady-18063.html>.

- 8 Әбдіхалықұлы Ө. «Тарта жесе, тай қалатынын...» шенеуніктер біле ме екен? [Электрондық ресурс] / Ө. Әбдіхалықұлы. — Қол жеткізу режимі: https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_ekonomy_price_crisis_world_employee_corruption/1367893.html.
- 9 Әбілдақызы Қ. Жолдау түбі алдау болып бара ма? [Электрондық ресурс] / Қ. Әбілдақызы. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/kogam/zholdau-tubi-aldau-bolyp-bara-ma-21571.html>.
- 10 Көшім Д. Әр дәуірдің заңы басқа [Электрондық ресурс] / Д. Көшім. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/saraptama/ar-dauirdin-zany-basqa...-21497.html>.
- 11 Әбілдәқызы Қ. «Қой терісін жамылған тендерлер» [Электрондық ресурс] / Қ. Әбілдәқызы. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/economic/qoj-terisin-zhamylgan-tenderler-18587.html>.
- 12 «Қой терісін жамылған қасқырлар билікке ұмтылуы мүмкін» [Электрондық ресурс] / arasha.kz. — Қол жеткізу режимі: <https://arasha.kz/sajasi-signal-nazarbaevshyldar-men-oz-n-oppoziciya-sanajtyndar-el-ush-n-orasan-zor-qau-p/>.
- 13 Қой терісін жамылған қасқырлар [Электрондық ресурс] / ser-per.kz. — Қол жеткізу режимі: <https://ser-per.kz/zhanalyqtar/aimaqta/oj-terisin-zhamyl-an-as-ylar.html>.
- 14 Әлімқұл Д. «Қой терісін жамылған...» Полицей келбеті... [Электрондық ресурс] / Д. Әлімқұл, Д. Нұрмахан. — Қол жеткізу режимі: <https://m.astanatv.kz/index.php/kz/news/6227/>.
- 15 Адилова А.С. Көркем мәтіндердегі цитация құбылысы: моногр. / А.С. Адилова. — Алматы: Эверо баспасы, 2015. — 252 б.
- 16 Көрпебаев Қ. Адамды заман билейді, замана оны илейді [Электрондық ресурс] / Қ. Көрпебаев. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/kogam/adamdy-zaman-bilejdi-zamana-ony-ilejdi-20887.html>.
- 17 Абай. Қалың елім, қазағым... / Абай; жау. ред. З. Ахметов. — Алматы: Атамұра, 2002. — 224 б.
- 18 Жәлел О. Заман [Электрондық ресурс] / О. Жәлел. — Қол жеткізу режимі: <https://qazaqadebieti.kz/20166/zaman>.
- 19 Садуақастегі Н. Легионер. «Өзіңнен тумай ұл болмас!» [Электрондық ресурс] / Н. Садуақастегі. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/saraptama/legioner.-ozinnen-tumaj-ul-bolmas!-21510.html>.
- 20 Бес ғасыр жырлайды / Құрастырған М. Мағауин, М. Байділдаев. Т.1. — Алматы: Жазушы, 1989. — 384 б.
- 21 Ашан А. Өтпелі кезеңнің өтелі кімде? [Электрондық ресурс] / А. Ашан. — Қол жеткізу режимі: <https://qazaqadebieti.kz/7672/tpeli-keze-ni-teli-kimde>.
- 22 Мақсат М. Ауыл клубында оқып жүр, талай қазақ баласы... [Электрондық ресурс] / М. Мақсат. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/kogam/auyl-klubyn-da-oqyp-zhur-talaj-qazaq-balasy...-21602.html>.
- 23 Ақылбай Ө. Сан мен санақ: Қазақстанды тандапты, талай шетел туристі [Электрондық ресурс] / Ө. Ақылбай. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/kogam/san-men-sanaq-qazaqstandy-tandapty-talaj-shetel-turisti-21365.html>.
- 24 Олжай А. Даудың басы — мектеп [Электрондық ресурс] / А. Олжай. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/saraptama/daudyn-basy-mektep-21141.html>.
- 25 «Жусан иісі. Халықтың ақшасын қолды қылған Jusan bank мемлекетке қашан қайтады?» [Электрондық ресурс] / «Жас Алаштың» сараптама орталығы. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/economic/zhusan-iisi.-halyqtyn-aqshasyn-qoldy-qylgan-jusan-bank-memleketke-qashan-qajtady-21575.html>.
- 26 Ақжігіт Ө. «Осы жұрт Жауғаштыны біле ме екен?...» [Электрондық ресурс] / Ө. Ақжігіт. — Қол жеткізу режимі: <https://newsroom.kz/kadrlar-kabineti2865550.html>.
- 27 Жасұлан Б. «Жайымды айтсам жасырмай, жағдайым менің осындай...» [Электрондық ресурс] / Б. Жасұлан. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/saraptama/zhajymdy-ajtsam-zhasyrmaj-zhagdayym-menin-osyndaj...-21322.html>.
- 28 Байғанин Ж. «Атыңнан айналайын, Алматы!..» [Электрондық ресурс] / Ж. Байғанин. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/kogam/atynnan-ajnalajyn-almaty!..-19489.html>.
- 29 Бәпиұлы М. «Атыңнан айналайын, Қарқаралы!..» [Электрондық ресурс] / М. Бәпиұлы. — Қол жеткізу режимі: <https://bilim-all.kz/olen/10385-Qarqaraly>.
- 30 Жанысбай М. «Атыңнан айналайын, Қарқаралы» [Электрондық ресурс] / М. Жанысбай. — Қол жеткізу режимі: <https://aikyn.kz/205742/atynnan-aynalayyn-karkaraly/>.
- 31 Абдрахманов С. «Атыңнан айналайын, Алтай» [Электрондық ресурс] / С. Абдрахманов. — Қол жеткізу режимі: <https://egemen.kz/article/158915-atynnan-aynalayyn-altay>.
- 32 Кемеңгер Ө. «Ресейден шұбырып көш келеді...» [Электрондық ресурс] / Ө. Кемеңгер. — Қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/economic/resejden-shubyryp-kosh-keledi...-20958.html>.
- 33 Қазақ ауыз әдебиеті. «Елім-ай» [Электрондық ресурс] / Қазақ ауыз әдебиеті. — Қол жеткізу режимі: <https://bilim-all.kz/olen/8127>.

А.Ш. Каппасова, А.С. Адилова

Газетные заголовки как прецедентные явления

В статье рассмотрена проблема прецедентных явлений в газетных текстах. Лингвокультурология — это новое направление, которое изучает соотношение языка и культуры, культуру нации через язык. Данная наука возникла на основе взаимосвязи основных вопросов лингвистики и культурологии. Основная форма, основная единица — прецедентные феномены. Одним из инструментов, передающих из поколения в поколение основную ценность памяти каждого народа, являются эти прецедентные феномены. Через это явление проявляется специфика каждой нации, каждого народа. Авторами проведен анализ прецедентных текстов из произведений поэтов и писателей, прецедентные феномены из сферы музыки, пословиц, афоризмов, сентенций в качестве темы текста. При изучении статей в средствах массовой информации использованы методы сравнения, анализа, обобщения. В результате были собраны и теоретически доказаны прецедентные тексты, примеры прецедентных типов высказываний, образующих прецедентные явления в газетном языке.

Ключевые слова: прецедентный феномен, прецедентный текст, прецедентное высказывание, пресса, афоризм, сентенция, язык газеты, лингвистика.

A.Sh. Kappasova, A.S. Adilova

Precedent phenomena as newspaper headlines

The article deals with the problem of precedent phenomena in newspaper texts. Linguoculturology is a new direction that studies the relationship between language and culture, the culture of the nation through language. This trend arose on the basis of the interrelation of the main issues of linguistics and cultural studies. The basic form, the basic unit are precedent phenomena. These precedent phenomena are one of the tools that transmit from generation to generation the main value of the memory of each nation. Through this phenomenon, the specificity of each nation, each people is manifested. In the scientific article precedent texts were analyzed from the works of poets and writers, precedent phenomena from the sphere of music, from proverbs, aphorisms, maxims as the theme of the text. When studying articles in the media, methods of comparison, analysis, generalization were used. As a result, precedent texts, examples of precedent types of statements forming precedent phenomena in the newspaper language were collected and theoretically proved.

Keywords: precedent phenomenon, precedent text, precedent statement, press, aphorism, maxim, newspaper language, linguistics.

References

- 1 Krasnykh, V.V. (2003). "Svoi" sredi "chuzhikh": mif ili realnost? ["One's own" among "strangers": myth or reality?]. Moscow: Gnozis [in Russian].
- 2 Vasilev, A.D. (2013). Intertekstualnost: pretsedentnye fenomeny [Intertextuality: precedent phenomena]. Moscow: FLINTA [in Russian].
- 3 Zaryqqanqyzy, Q. "Aspannan shuga zhausa da, kedeige ultaraq buiyrmaidy" ["Even if cloth falls from the sky, the poor thing is not ordered to insole"]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/economic/aspannan-shuga-zhausa-da-kedejge-ultaraq-buiyrmajdy-17830.html> [in Kazakh].
- 4 Zaryqqanqyzy, Q. Qoi kormegen qualap oltiredi [The sheep has not seen and kills]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/economic/qq-kormegen-qualap-oltiredi-18838.html> [in Kazakh].
- 5 Smanov, B. Gylm kandidattary men doktorlaryn daiyndaudan nege qashamy? [Why do we avoid training candidates and doctors of science?]. *kazgazeta.kz*. Retrieved from <https://kazgazeta.kz/news/40133> [in Kazakh].
- 6 Myrzatai Zholdasbekov Dimashqa batasyn berdi [Myrzatai Zholdasbekov blessed Dimash]. "*Egemen Qazaqstan*" gazeti – "Sovereign Kazakhstan" Newspaper. *egemen.kz*. Retrieved from <https://egemen.kz/article/116283-myrzatai-zholdasbekov-dimashqa-batasyn-berdi> [in Kazakh].
- 7 Zaryqqanqyzy, Q. Qazynada defitsit: Ukimet «tarta zhese, tai qalatynyn» qashan Ugady? [Deficit in the treasury: when the government realizes that "if there is less, then there is a foal"?]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/economic/qazynada-deficit-ukimet-tarta-zhese-taj-qalatynyn-qashan-ugady-18063.html> [in Kazakh].
- 8 Abdikhalyquly, O. "Tarta zhese, tai qalatynyn..." sheneunikter bile me eken? ["Do official know that "if you eat less, then the foal remains"?]. *www.azattyq.org*. Retrieved from https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_ekonomy_price_crisis_world_employee_corruption/1367893.html [in Kazakh].
- 9 Abildaqyzy, Q. Zholdau tubi aldau bolyp bara ma? [Is the message bottom cheating?]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/kogam/zholdau-tubi-aldau-bolyp-bara-ma-21571.html> [in Kazakh].

- 10 Koshim, D. Ar dauirdin zany basqa [The law of each epoch is different]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/saraptama/ar-dauirdin-zany-basqa...-21497.html> [in Kazakh].
- 11 Abildaqyzy, Q. “Qoi terisin zhamylgan tenderler” [“Tenders in sheep's clothing”]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/economic/qoj-terisin-zhamylgan-tenderler-18587.html> [in Kazakh].
- 12 “Qoi terisin zhamylgan qasqyrlar bilikke Umtyluy mumkin” [“Wolves in sheep's clothing may seek power”]. *arasha.kz*. Retrieved from <https://arasha.kz/sajasi-signal-nazarbaevshyldar-men-oz-n-oppoziciya-sanajtyndar-el-ush-n-orasan-zor-qau-p/> [in Kazakh].
- 13 Qoi terisin zhamylgan qasqyrlar [Wolves in sheep's clothing]. *ser-per.kz*. Retrieved from <https://ser-per.kz/zhanalyqtar/aimaqta/oj-terisin-zhamyl-an-as-ylar.html>. [in Kazakh].
- 14 Alimqul, D., & Nurmakhan, A.D. “Qoi terisin zhamylgan...” Politsei kelbeti... [“Dressed in sheepskin... Police...”]. *astanatv.kz*. Retrieved from <https://m.astanatv.kz/index.php/kz/news/6227/> [in Kazakh].
- 15 Adilova, A.S. (2015). Korkem mutinderdegi tsitatsiia qubylysy: monografiia [The phenomenon of citation in literary texts: Monograph]. Almaty: Evero [in Kazakh].
- 16 Korpebaev, Q. Adamdy zaman bileidi, zamana ony ileidi [Time rules a person, time kneads him]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/kogam/adamdy-zaman-bilejdi-zamana-ony-ilejdi-20887.html> [in Kazakh].
- 17 Abay (2002). Qalyn elim, qazagym [Bold country, Kazakh]. — Almaty: Atamura 2002 [in Kazakh].
- 18 Zhalel, O. Zaman [Time]. *qazaqadebieti.kz*. Retrieved from <https://qazaqadebieti.kz/20166/zaman> [in Kazakh].
- 19 Saduasqastegi, N. Legioner. “Ozinnen tumai ul bolmas” [Legionnaire. “Don't be a son without being born of yourself”]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/saraptama/legioner.-ozinnen-tumaj-ul-bolmas!-21510.html> [in Kazakh].
- 20 Magauin, M., & Baidildaev, M. (Ed.). (1989). Bes gasyr zhyrlaidy [Five centuries sings] (Vol. 1). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 21 Ashan, A. Otpeli kezennin otegi kimde? [Who has the payback of the transition period]. *qazaqadebieti.kz*. Retrieved from <https://qazaqadebieti.kz/7672/tpeli-keze-ni-teli-kimde> [in Kazakh].
- 22 Maqsat, M. Auy klubynda oqyp zhur, talai qazaq balasy [He is studying in a village club, many Kazakh children]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/kogam/auyl-klubynnda-oqyp-zhur-talai-qazaq-balasy...-21602.html> [in Kazakh].
- 23 Aqylbai, A. San men sanaq: Qazaqstandy tandapty, talai shetel turisti [Number and Census: many foreign tourists chose Kazakhstan]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/kogam/san-men-sanaq-qazaqstandy-tandapty-talai-shetel-turisti-21365.html> [in Kazakh].
- 24 Olzhai, A. Daudyn basy — mektep [The beginning of the dispute — school]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/saraptama/daudyn-basy-mektep-21141.html> [in Kazakh].
- 25 “Zhas Alashtyn” saraptama ortalgy. Zhusan iisi. Khalyqtyn aqshasyn qoldy qylgan Jusan bank memleketke qashan qaitady? [The smell of Wormwood. When will Jusan bank return to the state]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/economic/zhusan-iisi.-halyqtyn-aqshasyn-qoldy-qylgan-jusan-bank-memleketke-qashan-qajady-21575.html> [in Kazakh].
- 26 Aqzhigit, O. “Osy zhurt Zhaugashtyny bile me eken?...” [“I wonder if these people know the Jaugashty?...”]. *newsroom.kz*. Retrieved from <https://newsroom.kz/kadrlar-kabineti2865550.html> [in Kazakh].
- 27 Zhasulan, B. “Zhaimdy aitsam zhasymai, zhagdaiym menin osyndai” [“Won't hide it, but my situation is”]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/saraptama/zhaimdy-aitsam-zhasymaj-zhagdaiym-menin-osyndaj...-21322.html> [in Kazakh].
- 28 Baiganin, Zh. “Atynnan ainalaiyn, Almaty!...” [“Let's go around your name, Almaty!...”]. *zhasalash.kz*. Retrieved from <https://zhasalash.kz/kogam/atynnan-ajnalajyn-almaty!..-19489.html> [in Kazakh].
- 29 Bapiuly, M. “Atynnan ainalaiyn, Qarqaraly!” [“Let's go around your name, Qarqaraly!”]. *bilim-all.kz*. Retrieved from <https://bilim-all.kz/olen/10385-Qarqaraly> [in Kazakh].
- 30 Zhanysbai, M. “Atynnan ainalaiyn, Qarqaraly” [“Let's go around your name, Qarqaraly!”]. *aikyn.kz*. Retrieved from <https://aikyn.kz/205742/atynnan-aynalayyn-karkaraly/> [in Kazakh].
- 31 Abdrakhmanov, S. “Atynnan ainalaiyn, Altai” [“Let's go around your name, Altai”]. *egemen.kz*. Retrieved from <https://egemen.kz/article/158915-atynnan-aynalayyn-altay> [in Kazakh].
- 32 Kemenger, A. “Reseyden shubyryp kosh keledi” [“A stream of people come to us from Russia”]. Retrieved from <https://zhasalash.kz/economic/resejden-shubyryp-kosh-keledi...-20958.html> [in Kazakh].
- 33 Qazaq auyz adebieti. “Elim-ai” [Kazakh folk literature. “Elim-ai”]. *bilim-all.kz*. Retrieved from <https://bilim-all.kz/olen/8127> [in Kazakh].

Ж.Н. Құзар*, Г.И. Кульдеева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: Kuzar_zhanna@mail.ru, gulnara.kuldeyeva88@gmail.com)*

Ғылыми мәтіндегі терминдер аударма нысаны ретінде

Мақалада терминологияны зерттеген ғалымдарға қысқаша шолу жасалынды, терминологияның дамуы аударма тәжірибесімен тығыз байланысы көрсетілді. Осыған байланысты инженерлік желілер мен құрылыс салаларының терминологиясын аудару мәселелері аударматану ғылымында ерекше көңіл бөлінеді. Өртүрлі зерттеушілер ұсынған аударма әдістеріне сүйене отырып, зерттеу саласының терминдерін ағылшын тілінен қазақ тіліне толығымен көшіруге барынша сәйкес келетін әдістерді таңдаған. Оларды қалай болса солай аударма салмай, талқыға салып, дұрыс баламасын табуға тырысқан. Терминдерді аударуда ұқсас мағынадағы баламасын табу, транслитерация мен транскрипция, синонимдік ауыстыру әдістері қолданылады. Қазақ тіліндегі біршама терминдер калькалаудың түрлі әдістері арқылы берілген. Сонымен қатар, аудармашының терминологиялық құзыреттілігі оның кәсіби құзыреттілігінің негізгісі болып отырып, мақалада терминологиялық құзыреттілікті зерттеу әдістемесін мазмұнды түрде ашуға, оның маңызды сипаттамалары мен функцияларын анықтауға әрекет жасалынды.

Кілт сөздер: терминдер, терминдерді аудару, аударма құзыреттілігі, терминологиялық құзыреттілік, аударма әдістері.

Kipicne

Ғылым және техниканың қарқынды даму заманында, әлеуметтік өзгерістердің, ақпарат көлемінің ұлғаюы нәтижесінде термин сөздер ғылыми мәтіндерде, бұқаралық ақпарат құралдарында көрініс табады. Мұның бәрі жаңа ұғымдардың пайда болуына, сондай-ақ көптеген білім салалары ұғымдарының өзгеруіне, ал соның салдарынан жаңа атаудың қажеттілігінің арттырылуына септігін тигізеді. Қазіргі таңда жаңа терминологиялық атаулардың, терминологиялық өрістердің, тіпті тұтас терминологиялық жүйелердің пайда болуы осының бірден бір дәлелі болып саналады. Термин мазмұны жағынан сөзден ерекшеленетін айрықша болатын лексикалық бірлік. Термин және терминология мәселесі туралы іргелі зерттеулер жүргізіп, әр кезеңдерде зерттеген көптеген қазақстандық (ең алдымен А. Байтұрсынұлынан бастап, Қ. Жұбанов, Н.Т. Сауранбаев, С.А. Аманжолов, М. Балақаев, С. Бәйішев, Б. Бірімжанов, Қ. Шәріпов, Ө. Қарақұлов, Ө. Сатыбалдиев, Б. Қалиев, І. Жарылғапов, Ө.Т. Қайдаров, Ш.Ш. Сарыбаев, Ж. Смағұлов, А. Әбдірахманов, Р. Сыздық, Ө. Айтбайұлы, Ш. Құрманбайұлы, Қ. Айдарбек, Е. Әбдрәсілов, А.М. Ахметбекова және т.б.), ресейлік (А.В. Суперанская, А.А. Реформатский, А.С. Герда, В.А. Бондарь, В.А. Татаринев, В.Г. Будыкина, В.М. Лейчик, В.П. Даниленко, В.С. Виноградов, Г.В. Демидова, Е.В. Карпинский) және шетелдік (J. Slisko, L. Shulman, B.D. Pushkin, A. Barron-Cedeno, K. Frantzi) ғалымдар терминнің табиғаты мен түсінігіне өзіндік анықтамаларын берген. Қазақстандағы қазіргі терминологияның дамуына Ө. Қайдар [1], Ө. Айтбайұлы [2], Ш. Құрманбайұлы [3], С. Әлісжан [4] т.б. қазақ тіл білімі зерттеушілердің қазақ терминологиясының теориясы мен практикасына зор үлес қосқан, термин жасауға белсене араласқан ғалымдардың еңбектерінің теориялық негіздемелері басшылыққа алынады. Сонымен қатар, отандық ғалымдар терминнің лингвистикалық-логикалық мәселелерін, термин мен ұғымның нақты байланысын, терминология мен терминографияның лингвистикалық, әлеуметтік аспектілеріне арналған монографиялар, терминнің мәселелеріне мен даму келешегіне арналған мақалалар жинақтары жарық көрді.

Ғалым Ш. Құрманбайұлы біздің қоғамда орныққан жағдайға байланысты термин мәселесі туралы келесі талдау жүргізді: «белгілі бір терминнің шет тілі, орыс тілі және қазақ тіліндегі нұсқаларының бірін таңдау қажет болғанда, ең алдымен орыс тілінің нұсқасы басымдылыққа ие болады немесе орыс тілі арқылы аударылады» [3; 29]. Бұл үрдіс кеңес саясатынан қалып қойған принцип. 1990-жылдары академик Ө. Қайдар орыс тілінен енген термин-атауларды қазақ тіліне аудару немесе бала-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: Kuzar_zhanna@mail.ru

ма тауып алмастыру керек екендігін айтты. Алайда, бүгінгі таңда терминдерді аудару делдал тіл арқылы жүзеге асырылатыны мәлім.

Зерттеудің мақсаты — инженерлік желілер мен құрылыс саласында терминдердің ағылшын және қазақ тілдерінде аударманың дұрыс, адекватты берілуін, терминологияны салыстырмалы түрде зерттеу, ағылшын және қазақ тілдеріндегі терминдердің ерекшеліктерін анықтау. Қазақ тіл білімінде ғылыми аударма мәселесі көбінесе терминология деңгейінде қарастырылады. Себебі, терминдер ғылым мен техниканың әртүрлі салаларында қолданылады.

Терминологиядағы қазіргі үрдіс — шет тілдік терминдерді мүмкін болғанша қазақ тілінде беру. Сипаттамалы аударма тілде сәйкес термин жоқ жағдайда жасалады. Терминді аудару, яғни түпнұсқа тілдегі сөзден оны аударма тілін ауыстыру оңай жұмыс емес.

Т.А. Казакованың айтуы бойынша «терминдер — белгілі бір ғылым немесе техника саласындағы мамандар қолданатын нақты объектілер мен ұғымдарды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері. Терминдер ретінде тек осы стиль аясында қолданылатын сөздерді де, жалпы сөздердің арнайы мағыналарын да қолдануға болады» [5; 250]. Тағы бір анықтама: «Термин дегеніміз ғылым мен техниканың белгілі бір саласының ұғымдар жүйесіндегі дыбыстық белгі мен оған сәйкес (ассоциацияланған) ұғымның бірлігі болып табылатын сөз (немесе сөз тіркесі)» [6; 112].

Басқа анықтамаларда терминдерді «арнайы қызметтегі сөздер» деп атайды [7]. Ғалым Л.Л. Касаткин былай деп санайды: «Термин бұл ғылымның, техникалық, ауылшаруашылық, т.б. тұжырымдаманың атауы болатын сөз немесе сөз тіркесі» [8; 62].

Белгілі бір ғылыми дискурста терминдер қандай да бір ғылыми ұғымды ғана білдіріп қоймай, сонымен бірге мамандандықты білдіретін ақпаратқа ие тілдік бірлік болып табылады, ол белгілі бір мәтінді біртұтас ғылыми тіл ететіндей біріктірушілік (интеграциялаушылық) қызмет атқарады. Сол себепті, А.В. Крыжановская «терминологиялық интеграция» деген атауды ұсынған болатын. Бірақ, бұл атау көпшіліктен қолдау таппады [4; 26].

«Термин» ұғымын анықтауда, Р.К. Миньяр-Белоручевтің «сөз белгілі бір ғылым немесе техника саласының басқа ұғымдарымен бірге бір мағыналық жүйені құрайтын заттардың, құбылыстардың, белгілердің ғылыми ұғымдарын білдіре бастағанда терминге айналады» деген пайымдау жасаған. Терминнің қызметі — бұл қысқа, нақтылық және бір мағыналы ғылыми ұғым білдіру құралы [9; 951]. Термин белгілі бір ғылымның атауы қызметін атқарып, сол нысанның мазмұны мен семантикасын білдіретін термин, бірнеше маңызды талаптарға ие. Терминге қойылатын талаптар аз емес. Бірақ бұл талаптардың ішінен тіл мамандары мен терминтанушылардың еңбектерінде терминге қойылатын негізгі талаптарды атап кеткеніміз жөн:

1. Мағыналық адекваттылық талабына сай болуы: терминнің ұғымы қазіргі заманғы ғылыми ұғымның белгілі объекті туралы түсінігіне сәйкес келуі тиіс.

2. Термин мағынасының дәлдігі: мағынасы шектеулі және айқындалған.

3. Бірмәнділікке (моносемия) талап: термин белгілі бір саланың элементі болып табылады және осы шеңберде ғана қолданылады. Мысалы: терминнің көпмағыналығы (полисемия) медицинада қолданылмайды.

Терминдер әрқашан белгілі бір білім саласына жатады. Термин еместен (сөзден) ерекшеленетін де осында. Зерттеудегі ең маңызды мәселесі терминнің шекарасын анықтау. Осы уақытқа дейін терминмен жиі қолданылатын сөз немесе сөз тіркесінің аражігін ажырату мәселесі шешілмей келеді. Терминнің жиі қолданылатын сөзден (термин еместен) негізгі айырмашылығы — терминнің ерекшелігі, яғни оның арнайы салаға қатыстылығы [10].

«Термин өзінің табиғаты бойынша жүйелі және бір мағыналыққа ұмтылады: берілген терминологиялық жүйеде бір мағынадан артық емес мағынаның болуы; дәлдікті білдірудің; белгілі бір терминологиялық жүйедегі басқа терминдерімен байланысы, синонимдердің, омонимдердің, эмоционалды және экспрессивті бояудың болмауы» [11; 64]. «Термин кез келген сөз сияқты тіл мен сөйлеу бірлігі болып табылады және жалпы тілдік заңдылықтар бойынша өмір сүреді және дамиды. Тіл тәжірибесінде классификациялық белгілері анық емес полисемантикалық терминдерді жиі кездестіреміз» [12; 36].

Жоғарыда келтірілген анықтамаларға сүйене отырып, термин әрқашан ұғымды білдіреді және жүйе болып табылады деп айта аламыз. Ол сонымен қатар қоршаған дүниені танудың құралы болып табылады. Ал бұл жерде терминдер басқа терминдермен өзара байланысып, ортақ терминологиялық жүйеге кіретінін айта кеткен жөн. Терминдер нақты ұғымдарды, заттарды, құбылыстарды білдіріп, синонимдерінен айырылған, көбінесе шет тілінен шыққан бір мағыналы ұғымдарды (және сөз тіркес-

терін) құрайды.

Терімсөз табиғатына тән нәрсе — бірмағыналылық, дегенмен, бірмағыналылықты сақтау барлық жағдайда мүмкін бола бермейді. Өзге де тілдік бірлік сияқты терімсөздің де мазмұны мен мағынасы бар: терімсөздің мазмұны — оның әуелгі терімсөздік түсінігі, мағынасы — терімсөз ретіндегі сипаты. Терімсөздің мағынасы мен мазмұны сәйкес келіп, бір-бірін анықтап, мағына мазмұнды ашуы тиіс.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Бұл ретте, ең алдымен, термин белгілі бір ғылым саласының элементі екенін ескеру қажет. Осыған байланысты әрбір тілдің терминжасам үдерісі, ең алдымен, сол тілдің өз сөздік құрамы, ұлттық лексикасы негізінде жүзеге асырылатыны белгілі. Яғни, терминдер тілде бұрыннан бар сөздер мен түбірлерден жасалады да, осыған сәйкес терминдер қатарында сол тілге тән әртүрлі құрылымдық түрлері кездеседі: термин — түбір сөз, термин — туынды сөз, термин — күрделі сөз, терминологиялық сөз тіркесі, терминологиялық сөйлем және т.б.

Термин мәселесін қарастыруда зерттеуде келесі әдістер қолданылды: жинақтау (салалық терминдерді іздестіру), салыстыру (түпнұсқа тілі мен аударылатын тілмен салыстыру), сипаттау (берілу жолдары) және топтау (терминдерді өзара топтастыру).

Ғылым мен техникалық салаларының қарқынды өсуіне байланысты осы зерттелетін тақырып бойынша энциклопедиялар мен сөздіктер пайда болды. Жалпы ғылыми мәтіндерді зерттеу 2017–2021 жылдар аралығын құрайды, соның ішінде ағылшын — қазақ — орыс тілдеріндегі сөздіктерге де талдау жасалынды. Бұл талдау белгілі бір терминнің аудармасын дұрыс түсіндіру үшін жасалынды. Талдау барысында техникалық дискурстың салалық терминология сөздіктерін ескере отырып, сонымен қатар ғылыми журналдардан алынған арнайы ғылыми мәтіндер негізінде жүргізілді.

Инженерлік желілерге технологиялық процестерге қызмет көрсететін немесе елді мекендердегі инженерлік жабдықтардың әртүрлі жүйелеріне кіретін коммуникациялар кешені жатады.

Құрылыс лексикасының терминологиясы — адам танымының ең көне салаларының бірі. Құрылыс лексикасы кезең-кезеңімен дамыды. Құрылыс терминологиясына ерекше көңіл XX ғасырдың ортасында құрылыс жұмыстарының көлемінің кеңеюімен және адамдардың өмір сүру жағдайларының жақсаруымен беріле бастады. Бұл кезеңде құрылыс терминологиясы терминолог ғалымдардың, техникалық әдебиеттерді аударушылардың зерттеу объектісіне айналды. Құрылыс ғылымының терминологиясы жеке ішкі жүйелерге бөліне басталды. Терминологияны зерттеушілер құрылыстың терминологиялық жүйесін (Егоров В.А., 1973), сәулет (Мауэр Р.М., 1986), жылжымалы құрылымдар терминологиясы және орыс баламалары (Кафиятуллина В.И., 1975), ағылшын құрылыс терминологиясының даму мәселелерін (Писмиченко А.Н., 1984), ағылшын терминологиясының лексикасы және орыс тіліндегі баламаларының (Абдурахманова А.З., 2016) зерттеді.

Терминдерді ғалым-лингвист Б.Н. Головин қарапайым (бір сөзді) және күрделі (екі сөзді және көп сөзді) деп екіге ажыратады. Олардың біріншісі, бір сөзден тұратын терминдер туынды емес және туынды сөздер болып екіге бөлінеді [6]. Ол дегеніміз дәл және анық сипаттағы бір мағыналы терминдермен бірге көп мағыналы терминдер де болады. Туынды терминдер сөздің жасалу тәсілі, белгілі бір сөзжасамдық құралы, т.б. белгілеріне қарай ерекшеленеді. Бір сыңарлы терминдердің көпмағыналылығы оларды түсіну және аудару қиындығын тудырады, ал оған балама табу толығымен алғанда мәтін жағдайына байланысты.

Термин ғылыми мәтінде негізгі адекваттылық мағыналығы ретінде қарастырылады. Адамзаттың тұрмыс жағдайы жақсарған сайын бұл сала кеңейеді, сондықтан да терминдер көбейіп, бұл саланың сөздік қоры толығыады.

Инженерлік желілер мен құрылыстар саласының терминологиясын зерттегенде біз терминдердің құрамдас бөліктерінің арақатынасын анықтадық. Инженерлік желілер шарттарының құрамдас бөліктерін талдау келесі нәтижелерге әкелді:

Бір сыңарлы терминдер: *to earth* — *жерлестіру* — *заземлять*; *frequency* — *жиілік* — *частота*; *a generator* — *генератор* — *генератор*; *voltage* — *кернеу* — *напряжение*; *resistance* — *кедергі* — *сопротивление*; *a main* — *күре құбыр* — *магистральная труба*; *weir* — *суағар* — *водослив*; *fluidity, flow* — *аққыштық* — *текучесть*.

Екі сыңарлы терминдер: *variable field* — *айнымалы өріс* — *переменное поле*; *heat system* — *жылу торабы* — *тепловая сеть*; *reactive current* — *реактивті кедергі* — *реактивный ток*.

Үш сыңарлы терминдер: *radiative reaction* — *сәуле шығару реакциясы* — *реакция излучения*; *external electric field* — *сыртқы электр өрісі* — *внешнее электрическое поле*; *water economy budget* —

су қойма жүйесі — водохозяйственная система; regulating water tank — су арынды мұнара — регулирующий танк для воды; factor of building compactness — ғимараттың ықшамдық коэффициенті — коэффициент компактности здания; air flow ratio — ауа алмасу реттілігі — кратность воздухообмена; building engineering system — ғимараттың инженерлік жүйелері — инженерная система здания; heat conductivity coefficient — жылу өткізгіштік коэффициент — коэффициент теплопроводности; coefficient of thermal expansion — жылу ұлғаю коэффициенті — коэффициент теплового расширения; fenced construction ventilate — қоршау құрылмалары желдету — конструкции ограждающие вентилируемые; civil and erection works — құрылыс-монтаждау жұмыстары — строительные и монтажные работы.

Төрт сыңарлы терминдер: bulk-oil circuit breaker — үлкен көлемді майлы ажыратқыш — многообъемный масляный выключатель; heat losses through enclosures — беріліс жылу шығыны — трансмиссионные теплопотери; water and waste water facilities — сумен жабдықтау және су бұру құрылыстары — сооружения водоснабжения и канализации; system of water quality monitoring — су сапасын бақылау жүйесі — система контроля качества воды; өздігінен орнатылатын тәуелсіз кондиционер; split-type air conditioner — сплит типті кондиционер — автономное кондиционирование с самостоятельной установкой.

Қазақ тіліндегі терімсөздер жүйесінің жасалуы негізінен шет тілінен енген терімсөздердің баламалық (калька) негізде аударылуы арқылы жасалған терімсөздер. Оған қоса, қазақ тіліндегі біршама терминдер калькалаудың түрлі әдістері (толық немесе жартылай) және калька құрамы мен мазмұнына қарай семантикалық калька, фразеологиялық калька, сөзжасамдық калька болып жіктеледі. Екі тілдегі сөздердің құрылымы сәйкес келсе, семантикалық калька туралы айтуға болады. Көп компонентті терминдерде терминнің әрбір компоненті кезең-кезеңімен аударылады.

Терминдер бірнеше жолмен жасалуы мүмкін:

1) Арнайы ұғымдарды атау үшін қарапайым сөздердің мағыналарын метафоралық жолмен беру. Осындай метафоралық терминдердің жасалу жолдары С. Әлісжанның еңбегінде жақсы қарастырылған. Мысалы: *Штепсельді айыр* — mains plug — вилка. *Legs* — бұрғылау тізбегінің тіректері — опоры буровой колонны.

2) Туынды терминдер. Қазақ тілі терминологиясындағы қимыл атау формасымен келетін терминдер көбінесе орыс тіліндегі -ени(е), -ани(е) суффикстері арқылы жасалған терминдерге сәйкес келетінін байқауға болады [4]. Мысалы, жылыту — отопление, балқу — плавление, тежеу — торможение, өлшеу — измерение, ажырату — выключение. Ең өнімді сөз тудырушы жұрнақтар: -лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік. Ол көбіне қоғамдық, әлеуметтік, ғылыми-техникалық терминдерді жасауда жиі қолданылады. Мысалы: беріктік — прочность, тұтқырлық — вязкость, сыйымдылық — емкость, қауіпсіздік — безопасность, электрлік — электрический. Ал ағылшын тілінде жиі кездесетін жұрнақтар: -er, -ion, -ing, -ment, -ness, -le, -ity, -ed, -able, -te, -ive, -or, -ed, -ing, -eon, -on, -y, -ant, -el, -le, -up, -oir, -al, -age, -less, -cy, -able, -ar, -ous, -ence, -ance, ure: resistance, reliability, rechargeable, transmission, integrated, generator, energetical, electromotive, electroacoustics, charge carrier, alternating, active, structure, sanitary, artificial.

3) Кірме сөздер. Мысалы: cable (wire) — кабель; pump — насос, помпа.

4) Халықаралық сөзжасам қоры негізінде жасалуы, мысалы: «терм» (грекше therme — жылу) сөзімен — «термометр»;

5) Синтаксистік (терминдер мен сөз тіркестерінің жасалуы), мысалы: an electric wire — электр сымы — электропровод, force — күш — сила, power — қуат — мощность.

Нәтижелері мен олардың талқылануы

Терминологияның дамуы аударма тәжірибесімен тығыз байланысты. Сондықтан да ғылыми аударма кезінде терминдерді аударуда мұқият болу керек. Қазіргі уақытта аудармашыларды кәсіби даярлаудың тиімділігін арттыру және маңызды аудармашылық құзыреттіліктерді дамыту мәселесі өзекті болып отыр: кәсіби деңгейде екі тілді меңгеру; түп нұсқа мәтінді түсіндіре білу; аударма тәсілдерін білу. Сондай-ақ терминологиялық құзыреттілікті дамыту, өйткені ол кәсіби қоғамдастықта қабылданған терминологиямен жұмыс істеуге, кәсіби-концептуалды тезаурусты толықтыруға мүмкіндік береді. Аудармашының терминологиялық құзыреттілігі оның кәсіби құзыреттілігінің негізі болып табылады.

Кәсіби терминологиялық құзыреттілікке ие маман кәсіби саладағы терминологиялық саланың шекарасын нақты белгілеп, кәсіби қоғамда қабылданған терминологиямен жұмыс істеуі, терминологиялық талдауды дұрыс жүргізіп, оны қолдануы, өзінің кәсіби-концептуалды тезаурусын байытуы

кажет [13].

Аударма процесіндегі ең маңызды аспектілерінің бірі бұл — терминдерді дұрыс аудару немесе сәйкес эквивалентін табу. Бұл мәселе күрделі әрі маңызды болып табылады. Термин сөздерге балама табу үлкен біліктілікті талап етеді. Аудармашы шетел терминологиясын жетік меңгерумен қатар тілде орынды, дұрыс пайдаланылатын баламалы ұлттық термин табуы тиіс.

Ғылыми және техникалық материалдардың терминологиямен сәйкестік табуы аудармашыдан терминологияны өте жақсы білумен қатар, аударма процесінде өзара қызмет жасайтын екі тілдің лингвистикасын, тілдік құрылымын жақсы білуді талап етеді. Оларды орынды, дұрыс қолдана білу аудармашының қабілеттілігіне байланысты. Мұндағы айрықша маңызға ие болатын белгілі бір тілдегі сәйкесетін реалийлер мен терминологиялық баламалар болмаған жағдайда аудармашылық тәсілдер мен әдістемелерге сүйенудің орны бөлек [14].

Аударма трансформацияларын білу және оларды қолдана білу аударма құзыреттілігінің негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Осыған байланысты ғылыми-техникалық аудармалар өте танымал болып келеді. Әлем қарқынды дамып келеді, білімнің әртүрлі салаларында жаңа технологиялар пайда болады. Нәтижесінде әртүрлі салалардағы халықаралық ынтымақтастық кеңейіп келеді. Атап айтқанда, адамзаттың энергияны тұтынуы жыл сайын артып келеді, бұл энергетика саласын белсенді дамуға итермелейді. Бұл технологияның дамуымен жаңа терминдер мен терминологиялық жүйелердің техникалық дискурста пайда болатынын білдіреді.

Әртүрлі зерттеушілер ұсынған аударма әдістеріне сүйене отырып, біз зерттеу саласының терминдерін ағылшын тілінен қазақ тіліне толығымен көшіруге барынша сәйкес келетін әдістерді таңдадық.

Аударма транслитерациясы және транскрипциясы туралы. Транслитерация кезінде сөздің графикалық түрі, ал транскрипция кезінде дыбыстық түрі беріледі. Осы жолмен берілетін терминдердің ең көп саны грек және латын тілдерінен тамыр алады. Біздің ойымызша, мұндай сөздерді халықаралық сөздер қатарына жатқызуға болады, өйткені бұл сөздердің сөзбе-сөз аудармасы әр тілде кездеседі.

aeration — ауаландыру — аэрация;

coefficient — көрсеткіш — коэффициент;

generator — генератор — генератор;

system — жүйе — система;

construction — құрылма — конструкция;

infiltration — инфильтрация — инфильтрация;

electromagnetic induction — электромагниттік индуктену — электромагнитная индукция;

temperature — температура — температура.

Бұл саланың терминологиясы электрмен жабдықтау, желдету жүйелері, сумен жабдықтау, жылумен қамтамасыз етудегі жұмыстар кешенінен тұратындықтан, аудармашы осы салаларға сәйкес сөздер мен сөз тіркестерін білуі керек екенін атап өткен жөн. Инженерлік желілер мен құрылыс терминологиясын аудару кезінде терминологиялық құзыреттіліктің құрамдас бөліктерін көрсету қажет. Біз осы саладағы аудармашылардың терминологиялық құзыретінің келесі компоненттерін ұсынамыз [15].

Практикалық компонент:

- қарқынды дамып келе жатқан технологиялар мен терминологияның динамикасын ескере отырып, жаңа терминдерді жасау және қолдану мүмкіндігі;
- грамматикалық және сөзжасамдық құрылымдарды қолдану сауаттылығы;
- аударма әдістерін дұрыс қолдана білу;
- аударма мәтініндегі баламаны дұрыс таңдай білу.

Ақпараттық құрамдас компонент:

- терминологиялық ақпаратты алудың ақпараттық дағдылары;
- тар шеңберлік мамандықта хабардар болу мүмкіндігі;
- аударма кезінде сөздің тиісті мағынасын қисынды таңдай білу.

Рефлексиялық-лингвистикалық компонент:

- кәсіби қателерді жою мүмкіндігі;
- жаңа терминдерді енгізу және олардың мағынасын дәл жеткізе білу;
- кез келген жағдайда терминдерді дұрыс қолдана білу мүмкіндігі.

Белгілі бір саланың аудармашылары жұмыс барысында терминологиялық сөздіктер жасайды. Терминологиялық сөздіктерді құрастыратын ғылымды терминография деп атайды. Терминография лексикографияның бір тармағы деп айта аламыз. Терминографияның пәні арнайы сөздіктерді құрастырудың әдістемесі мен нақты техникасын жасау болып табылады. Оның негізгі міндеті — терминологиялық сөздіктерде терминологиялық жүйелерді бекітудің принциптері мен әдістерін әзірлеу. Терминография әдістері оның лексикографиямен өзара әрекеттесуіне байланысты.

Аудармашылардың негізгі міндеттері сөздіктер жасау ғана емес, сонымен қатар терминдерді таңдау әдістерін оңтайландыру және оларды ретке келтіру.

Сондай-ақ, зерттеліп отырған мәселеге қатысты глоссарий құрастыру кезінде лексикалық қиындықтар туындады, атап айтқанда, «жартылай техникалық» болып табылатын белгілі бір лексикалық бірліктерді қолдануды таңдауда қиындықтар туындады, мысалы: *main* — құбыр — труба; *pipe* — кәріз құбыры — сточная труба; *drain* — дренаждық құбыр — дренажная труба; *putting* — суды келтіру — водоотлив және т.б. «Жартылай техникалық» деп аталатын көптеген терминдер болды, олар бір жағынан техникалық термин болса, екінші жағынан күнделікті өмір лексикасында қолданылатын жалпы қолданыстағы сөздер. *Well* — ұңғыма — скважина; *power* — қуат — мощность; *line* — желі — линия; *field* — өріс — поле; *network* — торап — сеть; *force* — күш — сила сияқты терминдер.

Main сөзін қарастырып, оның келесі мағыналарын көрсетеміз.

1. арна;
2. құбыр;
3. электр, газ, жылу, сумен жабдықтау желісі;
4. коммуникацияларға қосылу нүктесі;
5. арка, материк;
6. арка, қуат.

Көріп отырғанымыздай, сөз ғылымның немесе техниканың белгілі бір саласының сыртында ғана емес, сонымен қатар оның шегінде де бірнеше ұғымды білдіре алады. Сөздікте полисемантикалық терминнің мағыналарын анықтауға болады, бірақ тек контексте мағыналардың қайсысы түспалданыны анықталады.

Дегенмен, біз бірнеше техникалық және құрылыс сөздіктерін, сондай-ақ анықтамалықтарды, және жалпы қолданылатын сөздіктерді қарап шыққаннан кейін бұл терминдерді мысалға косуды шештік. Сонымен қатар, бір құрамды терминдерді немесе термин құрамындағы бір сөзден тұратын терминдерді техникалық сөздіктерде де, жалпы қолданыс сөздіктерінде де кездестіруге болатынын атап өтуге болады.

«Инженерлік желілер мен құрылыс» бағытының глоссарийін құрастыру кезінде терминдерді орналастырудың екі әдісін, дәлірек айтсақ, алфавиттік тәртіппен және терминнің сөзжасамдық ұя принципін қолдандық. Терминдер сумен жабдықтау, электрмен жабдықтау және орталықтандырылған жылумен қамту сияқты әртүрлі пайдалану салаларына бөлінген. Бұл салаларға арналған барлық терминдер ағылшын тілінде алфавит бойынша сұрыпталған. Сонымен қатар, алфавиттік-ұя принципі де қолданылды. Төменде глоссарий құрастырудың екінші түрінің мысалдары келтірілген:

ток — *current*:

сезінерлік ток — *current, tangible* — *ток ощутимый*;

шектік сезінерлік ток — *current tangible, threshold* — *ток ощутимый, пороговый*;

алғашқы ток — *current, primary* — *ток первичный*;

асқын жүктеменің тогы — *current of overload* — *ток перегрузки*;

қиылысқан тағын — *cross-current* — *ток перекрестный*;

тасымалдың электрлік тогы — *transfer current, electric* — *ток переноса электрический*;

зақымдану тогы, зақымдаулық ток — *current, fault* — *ток повреждения*;

поляриланудың /бір бағыттанудың/, электрлік тогы — *polarization current, electric* — *ток поляризации электрический*;

жанасу тогы — *contact current* — *ток прикосновения*;

электр өткізгіштік ток — *current conduction, electric* — *ток проводимости электрический*

тұрақты ток — *direct current (DC)* — *прямой ток*;

айнымалы ток — *alternating current (AC)* — *переменный ток*.

Кондиционер терминімен:

орталық кондиционер — *central air conditioner* — *центральное кондиционирование*;

дербес автономды кондиционер — self-contained air conditioner — автономное кондиционирование;

секциялық кондиционер — sectional air conditioner — секционное кондиционирование.

Біздің алфавиттік принцип бойынша негізгі мақсатымыз терминдерді іздеуге ыңғайлы болу үшін токтың немесе кондиционердің басқа түрін ықшам түрде көрсету болды, бұл аударма процесін әліпби бойынша бірдей негізгі сөзден тұратын терминдерді іздеуден жеңілдетеді.

Қорытынды

Терминологиялық әдебиеттерді аударудың өзіндік қиындықтары бар. Бұл саланың терминологиясын зерттеуде қарапайым, күрделі және көп құрамды терминдерді аударудың әдіс-тәсілдері талданды. Аудармашы қызметі аспектісінде зерттеліп отырған саланың дамуы бұл мамандықты сұранысқа ие етіп отырғанын айта кету керек, өйткені сапалы, адекватты аударманы қажет ететін жаңа терминдер мен жаңа технологиялар пайда болды. Тұрмыс жаңарып, заман өзгерген сайын, техника дамыған заманауи терминдер де біздің тілімізде артып жатыр. Оларды қалай болса солай аударма салмай, талқыға салып дұрыс баламасын беру керек. Сөйтіп, мағынасын бұзбай, жат сөздерді өз тілімізге бағындырып, бірте-бірте енгізу қажет. Білімнің жаңа салалары мен жаңа қызмет түрлерінің таралуына байланысты жаңа терминологиялық аппарат құру қажеттілігі туындайды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас: оқу құр. / Ә. Қайдаров. — Алматы: Рауан, 1993. — 43 б.
- 2 Айтбайұлы Ә. Қазақ тіл білімінің терминологиясы мәселелері: оқу құр. / Ә. Айтбайұлы. — Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. — 400 б.
- 3 Әлісжан С. Қазақ терминологиясы: теория және тәжірибе: оқу құр. / С. Әлісжан. — Астана: «ІС-Сервис», 2005. — 112 б.
- 4 Құрманбайұлы Ш. Терминдер қалыптастыру көздері мен терминдер тәсілдері / Ш. Құрманбайұлы. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. — 240 б.
- 5 Казакова Т.А. Практические основы перевода: учеб. пос. / Т.А. Казакова. — СПб.: Изд-во «Союз», 2001. — 320 с.
- 6 Головин Б.Н. Введение в языкознание: учеб. пос. / Б.Н. Головин. — М.: Высш. шк., 1977. — 312 с.
- 7 Кодухов В.И. Введение в языкознание: учеб. для студ. пед. ин-тов / В.И. Кодухов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Просвещение, 1987. — 185 с.
- 8 Касаткин Л.Л. Краткий справочник по современному русскому языку: учеб. пос. / Е.В. Клобуков, П.А. Лекант. — 3-е изд. испр. и доп. — М.: Высш. шк., 2006. — 103 с.
- 9 Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод: учеб. пос. / Р.К. Миньяр-Белоручев. — М.: Воениздат, 1980. — 237 с.
- 10 Дроздова Т.В. Проблемы понимания научного текста: моногр. / Т.В. Дроздова. — Астрахань: Изд-во Астрахан. гос. техн. ун-та, 2003. — 223 с.
- 11 Прохорова В.Н. Об эмоциональности термина: учеб. пос. / В.Н. Прохорова. — М.: Наука, 1970. — 225 с.
- 12 Гореликова С.Н. Природа термина и некоторые особенности терминообразования в английском языке / С.Н. Гореликова // Вестн. Оренбург. гос. ун-та. — 2002. — № 6. — С. 129-132.
- 13 Абдурахманова А.З. Лингвистическое моделирование строительной терминологии: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.21 — «Прикладная и математическая лингвистика» / А.З. Абдурахманова. — М., 2016. — 220 с.
- 14 Влахов С. Непереводимое в переводе: учеб. пос. / С. Влахов, С. Флорин. — М.: Р. Валент, 2009. — 360 с.
- 15 Beeby A. Acquiring Translation Competence: Hypotheses and Methodical Problems in a Research Project / A. Beeby, D. Ensinger. — Investigation translation. — Amsterdam: John Benjamins, 2000. — P. 99-106.

Ж.Н. Кузар, Г.И. Кульдеева

Термины в научном тексте как объект перевода

В статье представлен краткий обзор ученых, изучавших терминологию. Развитие терминологии было тесно связано с практикой перевода. В связи с этим особое место в области научного перевода занимают термины научно-технических отраслей, таких как инженерные сети и сооружения. Лексика и термины инженерных сетей и сооружений могут быть изучены как одна из терминосистем строительных конструкций. На основе методов перевода, предложенных различными исследователями, мы выбрали наиболее подходящие методы для полного перевода терминов исследуемой области с англий-

ского языка на казахский. При переводе терминов мы используем такие приемы, как поиск близких по значению эквивалентов, транслитерация и транскрипция, синонимическая замена. Некоторые термины казахского языка были переведены с помощью различных видов калькирования. Кроме того, терминологическая компетенция переводчика является основой его профессиональной компетентности. В статье предпринята попытка содержательно раскрыть методологию исследования терминологической компетенции, выявить ее важные характеристики и функции.

Ключевые слова: термины, перевод терминов, переводческая компетентность, терминологическая компетентность, методы перевода.

Zh.N. Kuzar, G.I. Kuldeeva

Terms in scientific text as an object of translation

The article provides a brief overview of the scientists who have studied terminology. The development of terminology has been closely linked to the practice of translation. In this respect, a special place in the field of scientific translation is given to the terms of scientific and technical branches such as engineering networks and structures. The vocabulary and terms of engineering networks and structures can be studied as one of the terminology systems of building structures. Based on the translation methods proposed by various researchers, we have chosen the most appropriate methods to fully translate the terms of the study area from English into Kazakh. When translating terms we use techniques such as searching for similar meaning equivalents, transliteration and transcription, and synonymic substitution. Some terms in the Kazakh language have been translated by means of various types of tracing. In addition, the terminological competence of a translator is the basis of his professional competence, the article attempts to meaningfully reveal the methodology of terminological competence research, to identify its important characteristics and functions

Keywords: terms, translation of terms, translation competence, terminological competence, translation methods.

References

- 1 Qaydarov, A. (1993). Qazaq terminologiasina zhangasha kozqaras [A new approach to Kazakh terminology]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 2 Aytbayuli, O. (2013). Qazaq til bilimining terminologiası maseleleri [Terminological problems in Kazakh language education]. Almaty: "Abzal-Aı" baspasy [in Kazakh].
- 3 Alisizhan, S. (2005). Qazaq terminologiası: teoriia zhane tazhiribe (oqu quralı) [Kazakh terminology: theory and practice]. Astana: "IC-Service" [in Kazakh].
- 4 Qurmanbaiuly, Sh. (2005). Terminor qalyptastyru kozderi men terminzhasam tasilderi. Barlyq sala mamandaryna arnalğan adistemelik qural [Sources of terminology and ways of terminology formation]. Almaty: Sozdik-Slovar [in Kazakh].
- 5 Kazakova, T.A. (2001). Prakticheskie osnovy perevoda [Practical basics of translation]. Saint Petersburg: Izdatelstvo "Soiuz" [in Russian].
- 6 Golovin, B.N. (1977). Vvedenie v yazykoznanie [Introduction to linguistics]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 7 Kodukhov, V.I. (1987). Vvedenie v yazykoznanie: uchebnik dlia studentov pedagogicheskikh institutov [Introduction to linguistics: A textbook for students of pedagogical colleges]. 2nd ed., revised and supplemented. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 8 Kasatkin, L.L., Klobukov, E.V., & Lekant, P.A. (2006). Kratkii spravochnik po sovremennomu russkomu yazyku [Brief Reference Book of Modern Russian Language]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 9 Minar-Beloruhev, R.K. (1980). Obshchaia teoria perevoda i ustnyi perevod [General Theory of Translation and Interpretation]. Moscow: Voenizdat [in Russian].
- 10 Drozdova, T.V. (2003). Problemy ponimania nauchnogo teksta [Problems of understanding a scientific text]. Astrakhan: Izdatelstvo Astrakhanskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta [in Russian].
- 11 Prokhorova, V.N. (1970). Ob emotsionalnosti termina [On the emotionality of the term]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 12 Gorelikova, S.N. (2002). Priroda termina i nekotorye osobennosti terminoobrazovaniia v angliskom yazyke [The nature of the term and some peculiarities of term-formation in English]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of the Orenburg State University*, 6, 129–132 [in Russian].
- 13 Abdurakhmanova, A.Z. (2016). Lingvisticheskoe modelirovanie stroitelnoi terminologii [Linguistic Modeling of Construction Terminology]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 14 Vlakhov, S. & Florin, S. (2009). Neperevodimoe v perevode [The untranslatable in translation]. Moscow: R. Valent [in Russian].
- 15 Beeby, A., & Ensinger, D. (2000). Acquiring Translation Competence: Hypotheses and Methodical Problems in a Research Project. Amsterdam: John Benjam

E. Dulayeva¹, F. Mamedova¹, B. Bazylova^{2*}

¹ *Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan;*

² *Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

(e-mail: baglan_5_3@mail.ru)

Addressing as a Speech Act: Similarities and Differences in Turkish and Arabic

The article examines the address as a type of speech act. A comparative analysis of nominative forms of address and forms of address to the addressee in Turkish and Arabic was carried out, which are used in the speech etiquette of Turkish and Arabic in the informal sphere. On the basis of the comparative analysis, we came to the conclusion that many norms of etiquette, which refer to the field of gender relations or to the family and domestic sphere, in Turkish and Arabic have differences. The appeals used in speech carry more information about the social status of communicants, their relations with each other. In Turkish and Arabic etiquette, the form of address is chosen depending on the communicant: very important is not only the social status, but also age, gender, education and place of your communication. As examples, we present addresses that play a crucial role in the act of communication, as a segment of speech that serves as a signal to start communication, a form of speech to attract the attention of interlocutors, or to accentuate attention.

Keywords: address, speech etiquette, speech situation, family ties, communicating, speaking out, Turkish, Arabic

Introduction

In the process of globalization, economic, social, scientific and cultural relations of the Republic of Kazakhstan with the world community: Turkish and Arabic countries are rapidly developing. When we enter into communication, we relate to the interlocutor from the position of values and understandings that characterize our culture and traditions. Every culture has its own standards, its own rules. For this reason, a comprehensive study of speech etiquette in a comparative aspect plays an important role in modern conditions, when intercultural and interethnic contacts become determinants of the coexistence of nations and nationalities. Each nation has its own system of rules of speech behavior [1].

The theoretical substantiation of etiquette as a culture-forming factor, the scientific description of the forms of etiquette was carried out by A. Baiburin, A. Toporkov [2].

E.S. Vetrova made an analysis of these units on the material of the Lezgin and Ukrainian languages in the communicative and semantic aspect [3].

A.M. Tuzlu believes that the etiquette formulas form the basis of Turkish speech etiquette, conditioning the relationships between people [4].

N.A. Kholikov considers politeness as a way to prevent conflicts, so it can be an object of study of the science of linguoconflictology [5].

M.N. Serebryakova in her article “About some features of ethno-etiquette among modern Turks” considers the problem of non-verbal elements in Turkish communicative situations: “Combining with the speech components of speech etiquette in situations of greeting, farewell, treating a guest, etc., non-verbal means of behavior complement them and together with them form a single system of a particular ceremonial. At the same time, each component of language, such as a handshake or a kiss, combined with facial expressions, eyes, head nods, the position of hands, shoulders and other gestures can convey different shades of meaning, specific features of etiquette in different circumstances and in different social environments. But in general, these means of verbal and nonverbal forms of communication are aimed at performing one main task — to carry out the act of this communication” [6; 247].

And in the Arabic tradition gestures can be etiquette permissible and impermissible: Arabs tend to stand or sit as close as possible to their interlocutor, so that during a conversation one can touch him with his hand (if both interlocutors are of the same gender) [7; 15].

* Corresponding author's e-mail: baglan_5_3@mail.ru

Each nation has its own peculiarities of behavior, reflecting the specific culture of the participants of communication. Each nation has its own rules and norms of behavior, characterizing the peculiarities of its culture. But there are universal categories of politeness, defining the specifics of a given society, its mentality. These categories of politeness in each nation have their own history and development. Here the comparative analysis of semantic connections of politeness category in different languages is of great interest.

Addressing is one of the important attributes of politeness. It precedes communication, signals the beginning of communication, it is present in the course of communication to express certain feelings and characteristics, serves to accentuate the attention of interlocutors. Address to people in speech etiquette is a certain word or phrase, which names the addressee and is characteristic of the national linguistic culture. Its forms in the language may change throughout history.

However, there has been no comparative analysis of nominative forms of address and forms of address to the addressee in Turkish and Arabic, which are used in the speech etiquette of the Turkish and Arabic languages in the informal sphere.

The aim of our research was to create a holistic view of addressing as a linguistic unit considered from the point of view of the peculiarities of its functions in the sphere of family discourse. Therefore, the material of the study was the types of references used in the Arabic and Turkish families.

Material and research methods

The material of the study was forms of speech etiquette in Turkish and in Arabic. The method of comparative study of the formulas of speech etiquette, the method of semantic analysis of dictionary definitions were used as the main method. When characterizing the use of the studied clichéd units of speech etiquette the comparative contextual analysis and the general philological method of interpretation of speech formulas are used.

In the study of verbal and nonverbal communication we relied on the works of researchers: A.A. Akishina, T.V. Larina, V.E. Goldin, N.I. Formanovskaya, R.A. Yakobson [8, 9].

In the linguistic literature under the address is understood the name of the real or supposed addressee of speech, organized according to the laws of the language, used in speech communication to attract the attention of the person to whom the speech is directed, to cause him a certain reaction to the subsequent messages, or to force him to commit an action, dictated by the conversational situation.

National speech etiquette is an evolving system. The changes occurring in it are caused by a number of factors, which can be divided into two groups: social and linguistic. The social factors include changes in the political structure of society, the activities of various social movements, the mutual influence of national cultures, the development of the media and the growth of their role in society. Linguistic factors are related to changes within the language system itself, and the leading one among them is the tendency to save time and efforts of the speaker.

Many scholars have drawn attention to the need for a comparative analysis of the speech etiquettes of different languages. The need for such an analysis was also pointed out by R. Jakobson: "...when choosing a theoretical basis and a corresponding method of comparative description of languages, it is necessary first of all to determine the goals of research, of course, we will not use a more complicated theory than the chosen goal requires, and vice versa" [10; 42].

Results and Discussion

At the present stage of development of the linguistic sciences, when the problems of language as a form and environment of human activity remain in the focus of attention of scientists. Any study of discourse in a particular sphere of human activity is capable of discovering something new in already known linguistic phenomena.

For many years, circulation has been treated in linguistics as a private phenomenon and evaluated according to theories developed on the basis of other linguistic units. Since many scholars have paid attention to sociolinguistic problems and with the emergence of a large number of fundamental studies on colloquial speech, the problem of address has become one of the most important. At the same time, there is a constant rethinking of already established positions in linguistics, and a search for new approaches to the study of traditional problems.

N.I. Formanovskaya believes that the purpose of addressing is to establish contact with the interlocutor, for which language forms are used. These forms serve to demonstrate the relationship to each other communicants. The reason for addressing depends on the relationship, professional activity, the name of the person.

When addressing the addressee, it is not necessary to name the addressee; you can use such words as “Pardon”, “Excuse me”. They have the same function as addresses. Addresses appear on the basis of words, they are the person or subject to whom the speech is addressed. In this case, not just a word-name is used, but a kind of speech action (speech act) is undertaken, consisting of an appeal and a name at the same time, which must necessarily be followed by a text [11; 121].

The etiquette framework of any communication between two (or more) people involves the observance of certain norms of speech etiquette, the main elements of which are the formulas of address, setting the initial nature of the relationship between the communicants and contributing to the successful establishment of contact, comfortable communication in the process of communication and its adequate completion.

Addressing has a universal character, refers to one of the units of speech etiquette, used in speech to establish contact between members of society. All types of appeals are used to create a connection, communication and definition of the social framework between communicants [11; 34].

Speech act of address, unlike other speech acts, does not form a complete statement. Implementation of this speech act requires a text. The speech act of address is semantic performatives with open textual valence. The illocutionary function of the speech address is to attract the attention of the addressee in order to establish contact.

Appeals have several functions: first, appeals allow us to emphasize the social status of the interlocutor; second, appeals are used to attract attention; third, to mark changes in the discourse; fourth, appeals are used to greet the addressee.

The addressee's choice of form of address depends on his attitude toward the communicant. Social status, level of education, age, gender, and communication environment also play a major role.

Appellative function of speech etiquette is linguistic units that are used to attract the attention of the listener. This function of speech etiquette is mostly realized along with other language units that have the same function as the words of address. In language communication, we first try to attract the attention of the listener or to draw the attention of a group of people to ourselves or a second person. To do this we use certain linguistic units. In Arabic and Turkish when addressing, we use not only the name of a person but also words of friendship, companionship and kinship. In this case, different linguistic units are used, which indicate the social status of the communicant and his emotional response. In Arabic, the use of the particles in the use of an address is as follows: يا [ya] (o), أي [ə i] (o), أ [ə] (o), أيا [ə ya] (o), هيا [haya] (o), وا [wa] (o), أ [ə] (o), أيها [ya əyuxa] (o), أيها [ya əyuhata] [12].

In Turkish, **hey** [hey] (o) is synonymous with the interjection **ey** [hey]; it differs from it by being more expressive and somewhat familiar **Hey, dostum!** [Hey dostum!] (Oh, my friend!), **Hey! ne yapıyorsun orada?** [Hey ne yapıyorsun orada?] (Hey, what are you doing there?); **Ya** [I] (Oh! Hey!) expresses an appeal, an address: **Ya medet!** [I medet!] (Hey! help!); **Hiş, hişt** [Hish, hişt] expresses an appeal, an address: (Hey!, listen!); **Hu**, [Hu] expresses an appeal, a call (more often in women's mouths) (Hey! Listen to me!); **Hu, komşu hanım, evde misin?** [Hu komşu hanım, evde misin?] [13; 365].

There are special forms of address, the choice of which is related to a particular situation, these are:

1. Names, patronymics, surnames;
2. Lexical words used to express respect to the addressee;
3. Appeals, connected with professional activity of the addressee;
4. Appeals, accepted in educational institutions;
5. Appeals related to age, gender, social role, religious nationality of the addressee;
6. Appeals to relatives;
7. Appeals expressing friendly, joking, affectionate, loving feelings towards the addressee;
8. Addresses belonging to the category of disrespectful or insulting [14; 102].

In Arabic and Turkish speech etiquette there is also a significant difference in the use of teknonyms, which is given to the parent by the name of their eldest child. For example: **ام محمد** [ummu Mahmud], **ام انفال** [ummu Dawud], **ابو خديجة** [abu Khadija], **ام خديجة** [ummu Khadija], **محمد ابو** [Abu Muhammad], **انفال ابو** [Abu Anfal], **حسن ابو** [Abu Hasan], **العزیز ابو** [Abu Aziz], **فاطمة ابو** [Abu Fatma]. These appeals are not translated into other languages. The first part of this reference is **ام** [ummi] — (mother) or **اب** [abi] — (father) of something. The names that we use as references are intended to identify a person, to distinguish him or her from others. Names serve the same purpose. They are direct descriptions that serve to distinguish the addressee.

In Arabic speech etiquette, we find examples of names that often do not coincide with Turkish names. In Arabic speech etiquette, the names **احم** [Ahmad], **علي** [Ali], **محمد** [Muhammad] (Ahmed, Ali, Muhammad)

are used to attract attention. Mostly proper names are used after the vocative particle **يا علي يا** [I Ali] (Oh, Ali).

Also, in Arabic speech etiquette addresses are used without a proper name, but with the vocative particle **o, ei**: **استاذ يا** [I ustaz], translated into Russian it looks like — (O, teacher). There may also be these variants: Vocative particle + address + proper name. For example, **علي استاذ يا** [I ustaz Ali] (oh teacher Ali): vocative particle + proper noun + address. For example, **زينب يا اختي** [I Ukhti Zeinab] (about sister Zeinap): second person personal pronoun + vocative particle + address. For example: **ولد يا انت** [ənta ya valad] (you, oh boy), **علي ياعم** [ya ammi Ali] (oh, Uncle Ali). Such appeals can be used not only together with proper names, e.g. **مهندس** [muhandis] (engineer), **حبيبي** [habibi] (my lover).

If you use second-person personal pronouns with words like **دكتور** [ducturus] (doctor), **استاذ** [ustaz] (professor), it adds a sarcastic meaning to the address.

The same phenomenon is also found in Turkish speech etiquette. In Turkish the function of the vocative particle is performed by the possessive affix **m**, which, attaching to the lexemes of address, gives them a tinge of respect, deference: **hocam** [hojam] (teacher), **efendim** [efendim] (my lord), **sayın bakanım** [sain bakanım] (Mr. Minister), **sayın başkanım** [sain bashbakanım] (Mr. President), or affectionate: **oğlum** [oğlum] (son), **kızım** [kızım] (daughter), **yavrum** [yavrum] (child), **babacığım** [babajığım] (daddy), **anneciğim** [anneciğim] (mommy) and others.

The forms of address can be used as a joke, swear words as a high style address. The use of diminutives and lascivious names is limited to a set of specific forms. In Turkish, the most commonly used are diminutive versions of names. For example: **Mikhail** — **Miko**, **Mematin** — **Memo**, **Abdullah** — **Apo**, **Metehan** — **Mete**, **Dilara** — **Diloş** [Dilosh], **Fikret** — **Fiko**, **Emine** — **Mine**, **Mustafa** — **Mıstık** [Mystyk].

A similar situation can be found in Arabic:

الصلح أبو صلاح، حماده -محمود أحمد؛ — محمد الفتوح؛ أبو — فتحي المكارم؛ أبو -كرم الججاج؛ أبو يوسف، علي أبو -حسين.

The exception is a special diminutive name form in Turkish, formed with the possessive affix **-m**: **Abıcım** (lit. My dear brother), **Hasanım** [Hasanım] (my Hasan), **Yavrum** [Yavrum] (my child), **Güzelim** [Güzelim] (my beauty), **Mehmedım** [Mehmedim] (my Mehmed).

When comparing the addresses used in Turkish and Arabic speech etiquette, a big difference was revealed in the formation and use of full official names. The Turkish language does not use the recipient's patronymic when addressing. Instead, such references as Sabri Hizmetli, Osman Yorulmaz, Muharem Ergin, Kenan Koç, Erol Erdoğan, Selcen Hatun, Nuri Çavuş, Seda Sayan, İbragim Sezer, Tuncay Öztürk, Salih Gün, Sezgin Akçay are used [15; 126].

If there is a need to address a person by his or her last name, the first thing to do is to pronounce his or her rank (if any), first name and last name. For example: **Başbakan Şükrü Saracoğlu**, **General Kâzım Karabekir**, **Profesör Sabri Hizmetli**, **Doktor Ali Özek**.

All of these forms are usually used in the following cases: 1) if the addressee is much older than the addresser; 2) if he/she occupies a higher social or professional position, senior in rank; 3) in an official situation.

The references to a person in Arabic speech etiquette do not coincide with the references in Turkish speech etiquette. This is explained by the fact that many Arab families do not have surnames. In such cases, the official name of the addressee consists of three or sometimes four names. Not only the proper name and the name of the father are used, but also the names of ancestors, including the name of the grandfather, the name of the great-grandfather: **ابن** [ibnu] (son). For example: **سن ابن** [ibnu Sin], **عباس ابن** [ibnu Abas]. This naming of the addressee usually occurs either in official documents, or on particularly solemn occasions. For example: **رضي الجسن بن محم بن الحسن الفضائل ابو الدين رضي** [Rada din Abu Fadail Al Husunusun bn Muhammad bin J], **زكريا بن فارس بن احمد فارس ابن** [Ibn Faris Ahmad bin Zakariya].

Let us consider the forms of address adopted in the speech etiquette of Turkish and Arab families.

1. Forms of address to parents.

The words mother, father in Turkish speech etiquette are used as a reference directly to parents. For example, **anne** [anne] (mother), **baba** [baba] (father).

In Arabic speech etiquette there are also **والد** (father), **والدة** (mother), but there is a difference in addressing parents in urban families and in rural, highly educated and less educated families. Thus, in upper-class families, parents are addressed using the French or English versions of the address: **Papi** [papi], **mami** [mami], **mam** [mom], **dad** [dad] — a common address to parents in this social stratum of Arab society, which, incidentally, is condemned by members of other strata. Other families, workers, or peasants, use **ام** [ummi] (mother), **اب** [abi] (father).

2. Addressing children: sons and daughters.

Parents have a sufficiently wide choice of references to their children as compared to children: children are somewhat limited in their choice.

In Turkish and Arabic speech etiquette, children are more often addressed by their full names, although diminutive names are used, but for very young children the diminutive of the full name is used. In Turkish speech etiquette parents quite often refer to children as: **oğlum** [oğlum] (son), **kızım** [kızım] (daughter), **yavrum** [yavrum] (child), **çocuğum** [çochugum] (child), **bebeğim** [bebeghim] (child),

- Aman **kızım**. Düşeceksin

- Feride **yavrum**; azıcık aşağı iner misin? Dedi.

In Arabic speech etiquette, this kind of address can be used by strangers as well as by parents to their own children, with the only difference that to one's own children these references are used if one wants the child to stop doing something, or ordering him to do something **ولد يا بنت يا** [I binti] (daughter).

3. Addressing brothers and sisters.

Brothers and sisters are usually addressed by name. But such references as **abla** [abla] (sister), **kız kardeş** [kız kardeş] (little sister), **ağabey** [agabey] (brother), **erkek kardeş** [erkek kardeş] (little brother), **kardeş** [kardeş] (brother) are common and quite common with respect to both own brothers and friends, sometimes even strangers, especially among the young.

The Arabic **أخي** [ahi] (brother), and **أختي** [ukhti] (sister) are even more frequently used to refer to strangers or friends than to one's own brothers and sisters.

4. Addressing older relatives (uncles, aunts).

In Turkish and Arabic speech etiquette there is a very large number of addresses to aunts and uncles. This is because forms of address differ depending on the degree of kinship: it all depends on whether you are addressing maternal relatives or paternal relatives. For example: according to Arabic speech etiquette, a paternal uncle, the brother of the father, is addressed as **عم** [am] and a paternal aunt, the sister of the father is **عمة** [amma]; a maternal uncle, the brother of the mother is **خال** [hal] and a maternal aunt, the sister of the mother is **خاله** [halatun].

In Turkish speech etiquette, for example, it is: **dayı** [dai] (maternal uncle, mother's brother), **amca** [amca] (paternal uncle, father's brother), **teyze** [teyze] (maternal aunt, mother's sister), **hala** [hala] (maternal aunt, mother's sister). — *Hiç, teyze, dedim, müsaade edersen seni öpeceğim* [16; 112].

The above references may be supplemented with proper names. For example, Fatma teyze [Fatma teyze] (aunt Fatima; maternal line, mother's sister), **Resül dayı** [Resül dai] (uncle Rasul; maternal line, mother's brother). A distinctive feature of Turkish communicative culture is the very frequent use of kinship terms in the process of communication within the family. All family members, whether they are related by blood or marriage ties, have their own names. At the same time in certain situations relatives may refer to each other by name and by the name of kinship. For example, Fatma abla [Fatma abla] (older sister Fatima), **Resül ağabey** [Resül ağabey] (older brother Rasul), **Hadice teyze** [Khadija teyze] (aunt Khadija; maternal aunt), **Ali oğlum** [Ali oğlum] (son Ali), Zehra kızım [Zehra daughter].

5. Address to grandmothers and grandfathers.

There is no variety of references to grandparents in Turkish and Arabic speech etiquette: **anne anne** [anne] (mother's grandmother), **nineciğim** [nineciğim] (grandmother), **babaanne** [baba anne] (father's grandmother), **dede** [dede] (grandfather), **dedeciğim** [dedjigim] (grandfather).

Equivalents in Arabic speech etiquette are **جد** [jad] (grandfather), **جدة** [jaddatun] (grandmother).

6. Addresses to father-in-law, mother-in-law, father-in-law and mother-in-law.

In Turkish speech etiquette to mother-in-law, father-in-law, father-in-law and mother-in-law they use the same references as to their own parents: **anne** (mother), **baba** [baba] (father). And in Arabic speech etiquette we use references that are used when addressing aunts and uncles.

Thus, formulas of address to relatives in both speech etiquette can be used both in relation to real relatives, and in relation to other persons — non-relatives. Such references are metaphorical in nature.

7. Forms of address that express friendly, loving feelings toward the addressee. Any person can distinguish the attitude of the person who addresses him — he treats the addressee with respect or observes politeness based on etiquette rules, thus devaluing his merits.

There is also a group of appeals that are used in certain cases. Such appeals are used when the speaker wants to express his love to the addressee. These are appeals that emphasize the addressee's external data; these also include appeals that note the addressee's mental abilities, as well as appeals that are addressed directly to children.

One of the most numerous groups is the references that express affectionate feelings towards. For example: *Değerli* [değerli] (Dear), *kıymetli* [kıymətli] (Dear), *azizim* [azizim] (Dear), *sevgili* [sevgili] (Beloved). Such references can be addressed to any person to whom they want to express their benevolence. They can be friends, loved ones, spouses, parents and children. For example: **Değerli** [değerli] (Dear), **kıymetli** [kıymətli] (Dear), **azizim** [azizim] (Dear), **sevgili** [sevgili] (Beloved) are the most neutral and widespread references in this group, because they can be addressed to any of the addressees mentioned above. For example, **Değerli dostum** [Değerli dostum] (Dear Friend), **Sevgili annem** [Sevgili annem] (Beloved Mother), **Sevgili kardeşim** [Sevgili kardeşim] (Dear Brother).

- **Sevgili annem!** Doğum günün kutlu olsun. Allah hayırlı uzun ömür versin.

In Arabic speech etiquette, the equivalent of this address is *حبيب* [habibi], *حبيبتي* [habibati], *عزيز* [azizi] (loved, beloved, dear), *عزيزتي* [azizati] (beloved, dear). It is used very widely between spouses, lovers, siblings, parents and children, friends, regardless of gender, the older addressee in relation to the younger, acquaintance or stranger.

There are also quite a number of references expressing love feelings: **Hayatım** [Hayatım] (my life), **meleğim** [meleghim] (my angel), **canım** [janım] (my soul), **kalbim** [kalbim] (my heart). These references are universal: **aşkı** [aşkı] (my love), **gözüm** [gözüm] (my eyes), **ciğerim** [jğerim] (my soul).

In Arabic speech etiquette there is a quite large number of references expressing love feelings: *قمر* [kamar] (moon), *غالية* [faliya] (my dear), *حياة* [hayati] (life), *حلم* [hulm] (imagination dream), *معجزة* [mu'jiza] (my wonder), *روحية* [ruhi] (my soul), *عيني* [aini] (my eyes), *نور عيني* [nuri ein] (light of my eyes), that is, they can be used both towards women and men and towards children in everyday communication.

The following group of references is used mostly towards children, but can sometimes be used between lovers as well, most of them are related to sweet food: *بسبوسة* [basbusa] (dessert), *عسل* [asal] (honey), *سكر* [sukar] (sugar).

In Turkish speech etiquette, **şekerim** [shekerim] (sugar), **tatlım** [tatlım] (dessert) are the equivalent of our references.

8. Addresses that belong to the category of insulting.

The term “insulting” is seriously used when the addressee intends to express fear, irritation, aversion or disapproval of the addressee.

Such insulting references are found in sufficient number in both Turkish and Arabic speech etiquettes.

Thus, for example, in Turkish it is: **nankör** [nankör] (ungrateful), **zevzek** [zevzek] (chatterbox), **tembel** [tembel] (lazy), **manyak** [maniac] (maniac), **miskin** [miskin] (coward), **namusuz** [namusuz] (shameless), **serseri** [serseri] (tramp), **deli** [deli] (fool), **aptal** [aptal] (idiot).

In Arabic *كلب* [calbun] (dog), *حيوان* [haiwan] (beast), *أحمق* [ahmak] (stupid, fool), *قذر* [kazirun] (dirty), *حمار* [chimarun] (donkey), *جبان* [jabban] (coward), *كسلان* [kaslyan] (lazy).

This list could be continued, but as it is, one can easily note an almost exact correspondence between the scolding addresses in Turkish speech etiquette and Arabic speech etiquette. It is also important that these swearwords become swearwords if the speaker uses them as such; otherwise they are ordinary words that do not have any obscene meaning in their meaning.

Most of the insults are addressed to relatives, neighbors and friends, i.e. to those who are quite familiar. Many swearwords are used by parents in relation to their children.

Rude appeals and swear words are sufficient in both speech etiquettes. The educated part of society tries not to use such forms of address in their speech. Nowadays, young people often use such references in their conversations with their peers: in a joking setting or in a conflict situation. For middle-class people, the use of such swear words is understandable in circumstances where people are highly agitated and unable to control their actions and emotions. While educated people avoid using such profanity in their speech, among the working population it is considered the norm.

This type of use is a very important mechanism to help counter the complexity of relationships that now arise in large cities, where one has to interact with a large number of communicators on a daily basis.

Conclusion

Forms of address, greeting and farewell are the most common units of speech etiquette, they serve to establish and maintain contact and contain important cultural information that allows the opinion of the social, age, gender, territoriality of the participant of the communicative act. Even within the unified Muslim culture, to which Turks and Arabs belong, they have developed, along with the general, their own specific cli-

chéd formulas of speech etiquette, the study of which is extremely important from the standpoint of linguocultural understanding of the specificities of these ethnic groups.

Many norms of etiquette are inherently universal and universal in nature. However, there are also a sufficient number of divergent views on etiquette norms. Moreover, these differences may be of a fundamental nature — those that relate to the field of gender relations or to the family and domestic sphere.

Thus, addressing plays a crucial role in the act of communication, as a segment of speech serving as a signal to start communication, a form of speech to attract the attention of interlocutors, or accentuate attention, a speech component to express one's attitude to the interlocutor — respect, affection, love, or a neutral attitude, and even more — dislike. All these feelings can be expressed through address. Having compared references in Turkish and Arabic we have come to a conclusion that there are similarities in the use of references to relatives. But there are also differences in addressing to aunts and uncles — to maternal and paternal relatives, i.e. to brothers and sisters of mother and to brothers and sisters of father.

References

- 1 Гафурова Ю.К. Речевой этикет и его роль в жизни нашего общества / Ю.К. Гафурова // Вестн. науки и образования. — 2019. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/rechevoy-etiket-i-ego-rol-v-zhizni-nashego-obschestva>.
- 2 Байбурин А.К. У истоков этикета: Этнографические очерки / А.К. Байбурин, А.Л. Топорков. — М.: URSS, 2019. — 168 с.
- 3 Ветрова Э.С. Этикетные речевые единицы в сопоставительном аспекте: моногр. / Э.С. Ветрова. — Донецк: ДонНУ, 2018. — 399 с.
- 4 Тузлу А.М. Формулы речевого этикета в турецком языке / А.М. Тузлу // Ученые записки Казан. ун-та. — 2013. — Т. 155. — Кн. 3. — Ч. 2.
- 5 Холиков Н.А. Стратегия вежливости в речевой коммуникации представителей таджикской и турецкой лингвокультур: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Насим Абдусаматович Холиков. — Душанбе, 2019. — 148 с.
- 6 Серебрякова М.Н. О некоторых особенностях этноэтикета у современных турок / М.Н. Серебрякова // Этикет у народов Передней Азии. — М.: Наука, 1988. — С. 221–263.
- 7 Резван Е.А. Этнические представления и этикет в Коране / Е.А. Резван // Этикет у народов Передней Азии. — М.: Наука, 1988. — С. 38–59.
- 8 Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций / Т.В. Ларина. — М.: Языки славянских культур, 2009. — 660 с.
- 9 Гольдин В.Е. Речь и этикет / В.Е. Гольдин. — М.: Просвещение, 1983. — 109 с.
- 10 Якобсон Р.К. К теоретическому обоснованию сопоставительного описания языков / Р.К. Якобсон // Русский язык за рубежом. — 1979. — № 8. — С. 72–84.
- 11 Акишина А.А. Русский речевой этикет. Практикум вежливого речевого общения / А.А. Акишина, Н.И. Формановская. — М.: URSS, 2019. — 184 с.
- 12 Оверченко Т.В. Арабский язык для начинающих: учеб. пос. / Т.В. Оверченко, Н.А. Успенская. — М.: Фонд «Молодежь за Россию», 1992. — 158 с.
- 13 Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / А.Н. Кононов. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — 365 с.
- 14 Сухова Е.Ф. Лингвокультурологический анализ русского речевого этикета (обращения) на фоне арабской речевой культуры: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 «Русский язык», 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Елена Федоровна Сухова. — М., 2001. — 69 с.
- 15 Egin M. Üniversiteler için Türk dili / M. Egin. — İstanbul: Bayrak, 2000. — 600 p.
- 16 Güntekin R.N. Çalığışu / R.N. Güntekin. — Ankara: Ötügen, 2000. — 654 p.

Э. Дулаева, Ф. Мамедова, Б. Базылова

Қаратпа сөздер сөйлеу актісінің түрі ретінде: түрік және араб тілдеріндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтары

Мақалада қаратпа сөз сөйлеу актісінің бір түрі ретінде қарастырылған. Түрік және араб тілдерінде бейресми саладағы сөйлеу этикетінде қолданылатын адресатқа түрік және араб тілдеріндегі атаулы қаратпа сөз тұлғасы мен қаратпа сөз түрлеріне салыстырмалы талдау жасалған. Салыстырмалы талдау негізінде гендерлік қарым-қатынас саласына немесе отбасы мен үй шаруашылығына қатысты көптеген этикет нормаларының түрік және араб тілдерінде айырмашылықтары бар деген қорытынды жасалған. Сөйлеуде қолданылатын қаратпа сөздерде коммуникациялардың әлеуметтік жағдайы, олардың бір-бірімен қарым-қатынасы туралы көптеген мәліметтер бар. Түрік және араб этикетінде қаратпа сөз тұлғасы коммуникантқа байланысты таңдалады: тек әлеуметтік жағдайы ғана емес, сонымен қатар жасы, жынысы, білімі және сөйлескен жері де маңызды. Мысал ретінде қарым-қатынас актісінде маңызды рөл атқаратын, сөйлеу сегменті, қарым-қатынастың басталуына сигнал ретінде қызмет ететін, әңгімелесушілердің назарын аудару немесе ерекше мән беру үшін сөйлеу формасы болып табылатын қаратпа сөздер келтірілген.

Кілт сөздер: қаратпа сөздер, сөйлеу этикеті, сөйлеу жағдайы, туыстық байланыстар, коммуникация, мәлімдеме, түрік тілі, араб тілі.

Э.З. Дулаева, Ф.З. Мамедова, Б.К. Базылова

Обращение как вид речевого акта: сходства и различия в турецком и арабском языках

В статье исследовано обращение как вид речевого акта. Был проведен сравнительный анализ именных форм обращения и форм обращения к адресату в турецком и арабском языках, которые используются в речевом этикете турецкого и арабского языков в неофициальной сфере. На основе сравнительного анализа мы пришли к выводу, что многие нормы этикета, которые относятся к области гендерных отношений или к семейно-бытовой области, в турецком и арабском языке имеют различия. Обращения, используемые в речи, несут большую информацию о социальном положении коммуникантов, их отношении друг к другу. В турецком и арабском этикете форму обращения выбирают в зависимости от коммуниканта: очень важное значение имеет не только социальный статус, но и возраст, пол, образование и место вашего общения. В качестве примеров представлены обращения, которые выполняют важнейшую роль в акте коммуникации, являясь сегментом речи, служащим сигналом к началу коммуникации, формой речи для привлечения внимания собеседников или акцентирования внимания.

Ключевые слова: обращение, речевой этикет, речевая ситуация, родственные связи, коммуникация, высказывание, турецкий язык, арабский язык.

References

- 1 Gafurova, Yu.K. (2019). Rechevoi etiket i ego rol v zhizni nashego obshchestva [Speech etiquette and its role in the life of our society]. *Vestnik nauki i obrazovaniia — Bulletin of Science and Education*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/rechevoy-etiket-i-ego-rol-v-zhizni-nashego-obshchestva> [in Russian].
- 2 Baiburin, A.K., & Toporkov, A.L. (2019). U istokov etiketa: Etnograficheskie ocherki [At the Origins of Etiquette: Ethnographic Essays]. Moscow: URSS [in Russian].
- 3 Vetrova, E.S. (2018). *Etiketnye rechevye edinitsy v sopostavitel'nom aspekte: monografiia* [Etiquette speech units in the comparative aspect]. Donetsk: Donetskii natsionalnyi universitet [in Russian].
- 4 Tuzlu, A.M. (2013). Formuly rechevogo etiketa v turetskom yazyke [Formulas of speech etiquette in the Turkish language]. *Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta - Scientific notes of Kazan University*, 155 [in Russian].
- 5 Kholikov, N.A. (2019). Strategiia vezhlivosti v rechevoi kommunikatsii predstavitelei tadjikskoi i turetskoi lingvokultur [Politeness strategy in speech communication of representatives of Tajik and Turkish linguocultures]. *Candidate's thesis* [in Russian].
- 6 Serebryakova, M.N. (1988). O nekotorykh osobennostiakh etnoetiketa u sovremennykh turok [About some features of the ethno-etiquette among modern Turks]. *Etiket u narodov Perednei Azii - Etiquette among the peoples of the Near East* Moscow: Nauka, 221–263 [in Russian].
- 7 Rezvan, E.A. (1988). Etnicheskie predstavleniia i etiket v Korane [Ethnic representations and etiquette in the Koran]. *Etiket u narodov Perednei Azii - Etiquette among the peoples of the Near East*. Moscow: Nauka, 38–59 [in Russian].

- 8 Larina, T.V. (2009). *Kategoriia veshlivosti i stil kommunikatsii: sopostavlenie angliiskikh i russkikh lingvokulturnykh traditsii* [Category of politeness and communication style: comparison of English and Russian linguistic and cultural traditions]. Moscow: Yazyki slavianskikh kultur [in Russian].
- 9 Goldin, V.E. (1983). *Rech i etiket* [Speech and etiquette]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 10 Yakobson, R.K. (1979). K teoreticheskomu obosnovaniyu sopostavitelnogo opisaniia yazykov [To the theoretical substantiation of the comparative description of languages]. *Russkii yazyk za rubezhom — Russian Language Abroad*, 8, 72–84 [in Russian].
- 11 Akishina, A.A., & Formanovskaya, N.I. (2019). Russkii rechevoi etiket. Praktikum veshlivogo rechevogo obshcheniia [Russian speech etiquette. Polite Speech Communication Workshop]. Moscow: URSS [in Russian].
- 12 Overchenko, T.V., & Uspenskaya, N.A. (1992). *Arabskii yazyk dlia nachinaiushchikh* [Arabic for beginners]. Moscow [in Russian].
- 13 Kononov, A.N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazyka* [Grammar of the modern Turkish literary language]. Moscow: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 14 Sukhova, E.F. (2001). Lingvokulturologicheskii analiz russkogo rechevogo etiketa (obrashcheniia) na fone arabskoi rechevoi kultury [Linguoculturological analysis of Russian speech etiquette (address) against the background of Arabic speech culture]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 15 Egin, M. (2000). *Üniversiteler için Türk dili* [Turkish language for universities]. İstanbul: Bayrak [in Turkish].
- 16 Güntekin, R. N. (2000). *Çalışma* [Wren]. Ankara: Ötügen [in Turkish].

А.И. Сейтимова*, Е.Е. Түйте

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail: sejtimova_a@mail.ru, eldos_t_e@mail.ru)

Құбегілік кәсібіне байланысты кейбір сөздердің шығу төркіні

Қай халықтың болмасын тіл байлығы өзі өмір сүріп отырған қоршаған орта жағдайымен, күнделікті тұрмыс-тіршілігі мен айналысатын кәсібіне байланысты артып отыратыны белгілі. Халқымыз өте ерте замандардан жыртқыш құстарды қолға үйретіп, саятшылық кәсібіне айналдыру арқылы құбегілікке қатысты лексиканы жасаған. Мұндай лексика жыртқыш құс атаулары мен олардың іс-әрекеттерінен, түрлі құрал-саймандардың негізінде тілімізге орнығып, бүгінде тура және ауыспалы мағынада актив қолданылады. Мақалада тілімізде құбегілік кәсібіне қатысты қалыптасқан кейбір сөздердің, атаулардың этимологиясы берілген. Олардың білдіретін мағынасы, жасалу жолдары, қай тілдегі сөзден алынып жасалғандығы дәлелді түрде келтірілген. Түсіндірме, этимологиялық сөздіктер арқылы және лингвист, этнограф ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, құбегілікке қатысты атаулардың білдіретін мағыналарына түсініктемелер берілген. Көркем шығарма мысалдары арқылы олардың қолданысы жан-жақты талданған. Құбегілікке қатысты сөздердің жасалуы синтетикалық, аналитикалық тәсіл арқылы жүзеге асатындығы және олардың көбіне қазақ, моңғол, араб тілдерінен енген сөздер арқылы жасалынғандығы анықталған.

Кілт сөздер: құбегілік, кәсіп, қазақ тілі, лексика, этимология, сөз, сөз тіркесі, тұрақты тіркес, ұлттық мәдениет.

Kipicne

Құбегілік өнері адам баласы ақыл-ойының жетілуіне, оның икемділік қасиетінің артуына әсер етті. Күнкөріс пен демалыстың ғана емес, сөздік қорымызды байытудың бірден бір жолы саятшылық өнері, оның ішінде құбегілік кәсібіне қатысты қалыптасқан сөздер мен сөз тіркестерінің шығу төркінін білу біз үшін аса маңызды. Олай болса, осы өнер саласында қолданылатын кейбір сөздердің этимологиясына, ол сөздердің тіліміздегі қолданысына тоқталып көрелік. Тілімізде құбегілік өнердің эстетикалық сұлулығын тап өзіндей көз алдына тарта салатын небір көркем теңеулер, айшықты сөз орамдары, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер бар. Қазақ тілінің сөздік құрамын байытуда құбегілікке қатысты атаулардың алатын орны ерекше. Осындай негізге қалыптасқан тілдік деректерді халық арасынан, көркем шығармалардан жинастырып, оларды бір жүйеге түсіріп, тілдік және танымдық тұрғыдан жан-жақты талдау бүгінгі күні аса қажет. Құбегілік лексикасын тілдік тұрғыдан арнайы зерттеудің негізінде халқымыздың өткендегі әлеуметтік-экономикалық өмірінен, ұлттық мәдениеті мен тарихи даму кезеңдерінен құнды әрі мәнді деректер аламыз және қазіргі қазақ тілінің лексикалық қабаттарын анықтауда практикалық және теориялық тұрғыдан маңызы өте зор. Олай дейтініміз, тіліміздің байлығы осы аталғандармен өлшенеді.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Құбегілік кәсібіне қатысты қолданылатын атаулардың этимологиясын білу арқылы олардың семантикасын, жасалу уәжін, тілдік қарым-қатынаста қандай мақсатта жұмсалып тұрғандығын аңғаруға болады. Осы мақсатта мақаланы жазу барысында жинақтау, талдау, салыстыру әдісі кеңінен қолданылды. Сонымен қатар, қазақ тілінің этимологиялық сөздігі, қазақ және орыс тілінің түсіндірме сөздіктері, көне түркі тілінің сөздігі, В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий», Н. Оңдасыновтың «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігі» сияқты еңбектер пайдаланылды. Әр атаудың қандай тілден алынып, қандай әдіс-тәсілдер арқылы жасалғандығы, қандай мағына беретіндігі, басқа тілдерде бар баламалары арқылы салыстырылып беріліп отырды. Мысалы, көне түркі тілінің сөздігін пайдаланудың негізінде ителгі атауының аналитикалық тәсілмен жасалғандығы анықталды. С. Мұқановтың айтуынша, бұл сөзді кит — «собака», ел — «птица, похожая на орла» деген түсініктеме береді. Сонда бұл сөздің жасалуына өзінің жемін құлату үшін аяғымен ит сияқты қағып ұратын,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: sejtimova_a@mail.ru

яғни иттей елгі деген әрекет себеп болып тұрғандығын көреміз [1]. Екіншіден, ит те, құс (ел) та саятшылық, аңшылық үшін қолданылады, арасында белгілі бір байланыс бар. Сонда ит және ел деген күрделі атауға -гі сөз тудырушы жұрнақ жалғану арқылы ителгі деген атаудың жасалғандығын айтуға болады. Міне, осыған ұқсас талдаулар арқылы біз құсбегілікке қатысты кейбір атаулардың шығу төркінін, семантикасын ашуға талпыныс жасадық.

Нәтиже және оның талқылануы

Құсбегілікке байланысты лексика халқымыздың өткендегі өмірінен, аң аулау мен саятшылық кәсіптерінен құнды да мәнді деректер береді. Сол себепті осыған қатысты сөздердің шығуы мен олардың жасалу жолдарын зерттеу өзекті болмақ. Енді құсбегілік атауларына қатысты кейбір сөздердің этимологиясы мен олардың мағыналарын ашып көрсетейік.

Қансонар.

Бұл «қан» және «сонар» деген екі сөздің тіркесуі арқылы жасалған және де осы қаз-қалпында бүгінгі біздің қазақ тілінде ешбір өзгеріссіз қолданылатын тіркес. Мысалы: *«Қан сонарда бүркітші шығады аңға...»* (Абай). Алғашқы қан сөзінің түпкі мағынасына көз жүгіртсек, көне түркі тілінде қан — адам немесе оның қаны, «билеуші», «әмірші» және т.б. мағыналарды берген [2].

Р. Әлімбаевтың айтуынша, құспен аң аулаудың мәнісі — саятшы адам аңды өзі атып алмай, әдейі үйретілген, еті қатқан, бапталған қыран құспен алдырады. Аңды құспен ілдіру мылтықпен не басқадай әдіспен аулаудан гөрі өнімді келеді. Құспен аң аулау әр жерде әр түрлі болған. Оның себебін географиялық жағдаймен байланыстыруға болады [3].

Ал Уахатовтың пікірінше, моңғол тілінде хон — «тыныштық», хон жэн» — «жым-жырт тыныштық» деген мағынаны береді. Ал «сонар» сөзі көне түркі моңғол тілдерінде кездеседі, сонымен қатар бүгінгі қырғыз тілдерінде бірнеше мағынаны береді:

1. Жаңа жауған жұқа қар;

2. Жаңа жауған қардан кейін итпен немесе құспен аң аулау;

Осымен қатар:

Сонар куу — жабайы аңдардың артына түсу;

Сонарлаш — аңға бірге шыққан жолдас;

Сонун — жақсы, ыңғайлы, алғашқы қызық т.б. [4].

Этнографиялық әрі фольклорлық материалдарға қарағанда адамның аңға, аңның адамға айналу сенімі бір кездегі аңшылардың, құсбегілердің аң терісін жамылып, жасырынып жүруінен аңға, құсқа ұқсап, соның бар қимыл-қозғалысын салып қайталаудан шыққан секілді.

Орыс тілінің В. Даль сөздігінде сонорить (охотиться на лыжах за дикими козами, открывать след, проследивать, выслеживать зайцев по свежевывавшему осеннему снегу) деген етістікті формалы сөздің алдыңғы біз сөз қылған сонармен тікелей қатысты екендігін көруімізге болады [5]. Демек, «қан сонар» дегеніміз» — «алғашқы қардан кейінгі тым-тырыс уақыт» деген ұғымды білдіреді.

В. Радловтың көрсетуі бойынша, қырғыз тілінде сонун — жан адам баспаған қар; ешкім тимеген жер. Якут тілінде сонор / сонун // сонуо //соно — күздегі бірінші жауған қар (кейде сонор хар); ізді байқауға қолайлы жаңа жауған қар; жаңалық, жаңа; сонун — жаңа; сонун қәпсән — жаңа әңгіме; сонун оғо — жаңа туған бала; сонун тыл — жаңа тіл; моңғол тілінде һони(н) — жаңалық хабар; қызықты, тамаша; жаңа, беймәлім, ғажайып, һонинтай — қызықты, мұнда с ~ һ дыбыстары ауысқан (моңғ.) һоно, қаз. сона; ұйғыр тілінде сонун — дәп-дәл; қазақ тілінде соны — тың, жаңа. Жоғарыда келтірілген сонар // сонур // сону // соны // сонун // һонин сөздерінің түбірі біреу-ақ, ол сон, ал -ар // -р // ур // -у // -ы // -ун // -ин — бұлардың барлығы жалғау-жұрнақтар. Сонда сон түбір сөзі «жаңа, тың, алғашқы, бірінші»; «басқаларға қарағанда дұрысы, тәуірі, қолайлысы» деген мағыналарды беретінін байқаймыз. Ал сонар сөзінің қазіргі уақытта беретін «жаңа жауған ұлпа қар», немесе «жаңа жауған ұлпа қардан кейін аң аулауға шығатын мезгіл» деген мағыналары, әрине, оның ауыспалы мағыналары. Сонда о баста қан сонар... тіркесі «алғашқы қардан кейінгі тым-тырыс уақыт» деген ұғымды білдірген болу керек» [6].

Саят.

Бұл сөздің түпкі шығу төркіні араб тілінен енген. Жалпы, араб тілінде саят сөзінің екі мағынасы бар:

1. Саят — жаман қылық. Мысалы: *«Адамды қақ жолында бабан саят, Айтамын жаным ашып сізге шаят, Жаныңда жан жок, денең әммәсі өлі, Илап арамдықпен таппа тоят».*

2. Саят (сайятун) — бұл аңшы, сонаршы, балық аулаушы дегенді білдіреді. Осы саяттың өзі екіге бөлінеді:

I. Саят (сайятун) — аңшы, сонаршы, аушы болса,

II. Саят (сайдун) — а) аңшылық аулау ә) жабайы құс [7].

Мысалы: «*Саятқа оның құмарлығы сондай, қай кезде ас ішетінін білмейсің*». Осыдан келіп тіліміздегі саят сөзіне байланысты бірнеше сөздер пайда болған. Мысалы: саяттану — дайындалу, әзірлену; саятшы — аңшы, сонаршы, балық аулаушы; саятшылық — аңшылық, сонаршылық, балық аулаушылық.

Алдыңғы біз сөз қылған бірінші саятпен (сайятун) екінші саяттың (сайятун) айырмашылығы біздің тілімізде екеуінің де сыртқы тұлғасы, яғни формасы ұқсас болғанымен араб тілінде екеуінің жазылуы әр басқа және беретін мағыналары да әртүрлі.

Салбурын.

Бұл сөздің шығу төркініне қатысты бірнеше нұсқа бар. Салб араб тілінде — «түлкі», ұрын — қазақ тілінде «тығылу, жасырыну» дегенді білдіреді. Сонда жасырынған түлкіні аулау деген мағынаны береді. К. Юдахин осы сөзге «ұжымдасып, алысқа аңға шығу» деп анықтама береді. Сөз төркінін ашуға моңғол тілінде толық мағынасы бар золбирах — «кезбелікке салыну, қаңғыру, үй-күйсіздікке ұшырау, жақын адамдарынан оқшаулану», салбар, салбарлах — «бөліну, бөлектену, топтану» секілді тұлғалар септігін тигізеді [8].

Қазақ аңшыларының топ-тобымен бас қосатын кезі — салбұрын құрып, аң аулау. Салбұрынға ондап, жүздеп, бірнеше жүзге дейін аңшылар қатысып, аңы мен құсы мол жерлерге саят жасап, апталап, айлап жүреді. Ат-көлікті сайлап, абылайша, қос-күркелерін, азық-түліктерін, киім-кешектерін артып, жорыққа шыққандай болады. Салбұрынға құсбегілер, қырағы мерген, қағушы мен дабылшы, жылбұрынды атшы, ыспар қазаншы, т.б. алуан түрлі кәсіпшілер, өнерлілер қатысады. Сайын далада өткен небір салбұрындардың іздерін әлі де байқауға болады. Сарыарқада құлан, киік, ақбөкен аулауға арналып қазылған орларды топтасып аң аулаудың белгілері деп қарау керек. Хан жігіттер мен нөкерлерінің салбұрынға шығуы салтанатты өткен. «Қасымхан Сарайшыққа келіп, әкесі Жәнібекке арнап ас беріп, ұлан-асыр той жасап, ат бәйгесін өткізіпті. Бәйге аттары Сарайшық пен Үйшіктің (қазіргі Атырау, аралары 50 шақырымдай) арасында жосылыпты. Қыс түсе Еділ мен Жайықтың арасында хан салбұрыны өтіпті. Қырық сан Қырымнан, Қазақ-Созақтан 1000 құсбегі қатысыпты. Сөйтіп Еділ мен Жайықта ұшқан құс, жүгірген аң қалмапты...» [9]. Салбұрын сөзі қазақтарда ертеректе аңшылыққа байланысты қолданылған. Бұл сөздің семантикасына талдау жасаған ғалым Е. Жанпейісов оның «ұзақ жолдық ұжымдық аң аулау» деген мағынасын көрсетеді. Шынымен, салбұрын сөзі «ұзақ жолдық аң аулау» мағынасында болғандықтан, сол уақытта аң аулаушылар «үй-жайсыз, ормандар мен далалықты кезіп, аң қуып» жүретіні белгілі. Мысалы:

«Тоғайдан кесіп алған тал құрығым,

Құрады аңшы жігіт салбуырын.

Жоғалдың зой жарамай амандыққа,

Артыңа байладың ба қалжуырын» (қара өлең) [8].

Бүркіт.

Бұл сөз қазақтың «бүр, бұру» етістігінен жасалған. Оның аңды не жемтігін аулау кезіндегі іс-әрекетінен туындаған атау болып табылады. Бүркіттің бірнеше түрі бар. Бұл турасында А. Айтмұқашованың мына бір пікірін келтірген жөн: «Әдетте саятшылар бүркітті үйретуіне қарай, екі топқа бөледі: түз бүркіт және қолбала бүркіт. Түз бүркіт — құсбегілердің тұзақ салып, жаба құрып, түзден қолға түсірген бүркіті. Қолбала бүркіт — құсбегілердің бүркітті ұядағы балапан кезінде қолға түсіріп, кішкене кезінен баулыған бүркіті. Бүркіт — таулы, далалы жерлерді мекендейтін тегеуріні қатты ірі жыртқыш құс. Бұл құстың атауы көне түркі тілдерінде ус тұлғасында жазылып, айтылатын болған. Бірақ бүркіт атауы алтай тілдік ұясына жататын түркі және моңғол халықтарының ортақ лексиконынан табылады. Бұл атау моңғол тілінде бүргэд дыбыстық құрамында кездеседі. Н. Уәлиұлының пікірінше, «бұл сөз біздің қазіргі тілімізде, түбір мен қосымшаға бөлінбейтін біртұтас сөз. Сөз тарихына үңілсек, бұл атаудың түп-төркіні бұру етістігімен байланысты екенін байқаймыз. Ғалым Б. Қошым-Ноғайдың пайымдауынша, бүркіт көне атауы көне түркі тіліндегі бур+үк+ыт морфемаларының бірігуі арқылы жасалған. Бур түбірі бүктеу етістігінің мәнін ұғындырады. Сонымен тілдік деректер кірігу процесін бастан кешкен бүркіт (бур+үк+ыт) атауы бастапқы кезде бұл жыр-

тқыштың өз жемін бүріп, бүктеп алатын қасиетіне байланысты қойылғандығын айғақтайды. Сонда бала бүркіт дегенді балапан бүркіт деп түсінуге болады» [10].

Бүркітті қазақ халқы ерекше қастерлейді. Бүркіт көшпенділер үшін көк тәңірісі ретінде танылып, қасиетті құс болып есептеледі. Қазақ бүркіттің тұяғына дейін қасиет тұтып, оны үйдің төріне не бесігіне іліп қойған. Бұл — әртүрлі қатерден, пәле-жаладан қорғайды деген сенімнің белгісі. Қыран құсы өлсе, иесі «арулап» таза жерге жерлейді. сондай-ақ бүркіт — еркіндік, тәуелсіздіктің белгісі. Бүркіт қазақ халқының «төл мақтанышы», құдайдан қазақ халқына «еншілеп берген құсы». Сондықтан қазақ оны қасиеттеп, ән-жырына қосқан.

Сұңқар.

Аңшылық кезінде ұсақ құстар мен аңдарды ұстауға пайдаланылатын, өте жоғары ұшатын қыран құс. Мысалы: «Құстың бәрі сұңқар болмас, аттың бәрі тұлпар болмас». Бұл сөздің этимологиясы түркі тілдерінен бастау алады. «Древнетюркский словарь» атты еңбекте соңқор деп берген [11]. Ол «кречет» деген мағынаны білдіреді. Демек, ол да құс, бүгінгі біз сөз қылған сұңқар ұғымында.

Лашын.

Қаршыға тұқымдас қыран құстың бір түрі. Мысалы: «Қаратоғайлардың басына ұя салған қара қарғалар, жұмыртқасын шағып ішетін, я балапанын іліп әкететін ителгі, қаршыға, лашын, қарақұстармен төбелеседі де жатады». «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне» және халықтың этимологиясына сүйенсек, бұл сөздің ең әуелі түрі түркі тілдерінен шыққан деген жорамал жасауға болады [12, 156]. Себебі, В.В. Радловтың аталмыш еңбегінде лаш — «добывать добычу» деп берілген тіркестерді көзіміз шалады [6]. Ал ын болса, ол зат есім тудыратын жұрнақтардың бірі екендігі сөзсіз. Мысалға; жабын, табын, жалын т.б.

Ителгі.

Ұсақ айуандар мен құстарды аулауға пайдаланылатын, аспанда құстарды аяғымен теуіп құлататын, жыртқыш құс. Мысалы: «Ал бүркіт, қаршыға, шәулі, тұйғын, ителгі сияқты аң аулайтын құстарды томағалап қоймаса тұрмайды» [12]. Бұл сөздің этимологиясы да көне түркі тілдерімен тығыз байланысты. Бұл сөз яг пен ел деген екі сөздің бірігуі арқылы жасалған күрделі сөз екендігін жорамалдап және де «Древнетюркский словарь» атты сөздіктен мағыналарын біршама ашуға болады [11]. Бұл сөздікте: ит — «собака», ел — «птица, похожая на орла» деген сөздерді кездестіреміз. Сонда бұл жерден аңғаратынымыз ит те, елі де аңшылық, құсбегілік саятқа қолданылады. Бұл құс өзінің жемін құлату үшін аяғымен ит сияқты қағып ұрмақшы, яғни иттей елгі деген мағынаға ие болады деуге болады. Сонда ит және ел зат есіміне + -гі сөз тудырушы жұрнақ жалғанып тұр.

Тұйғын.

Қаз, үйрек т.б. ұстап қоректенетін, лашын тұқымдас жыртқыш құс. Мысалы: «Лашынның тұйғын, көкжәндем дейтін түрлері бар, олар да қыран келеді» [12]. Бұл сөздің этимологиясы көне түркі тілінде «туйқары, туйкун» деген сөздермен тығыз байланысты. Оның беретін мағынасы — «белый соколь» [2]. Бұл сөз тек қана фонетикалық өзгерістерге түсіп, мағынасы жағынан жақын екендігі көрініп тұр.

Қыран.

Бүркіт, қырғи, қаршыға, ителгі сияқты алғыр құстардың жалпы атауы. Мысалы: Бір кезде қыран құстың қарасы қылаң ете қалды [9]. Қыран — қазақтың төл сөзі. Ол — жүйрік, алғыр, жылдам, ал ауыс мағынасында батыр, ер жүрек деген сөздермен синонимдес. Мысалы: қыран бүркіт, қыран құс, қыран жігіт т.б. Ал өзбек тілінде қыран деген «мемлекет» дегенді білдірсе, ұйғырша қирон «держав» дегенді білдіреді [1]. Бірақ соңғы екеуінің де біз сөз қылып отырған қыранға ешбір қатысы жоқ.

Ескерту: Тілімізде сайып қыран деген тіркес бар. Ол да «ер, батыр» дегенді білдіреді, бірақ мұның біз сөз қылған қыраннан шықпағандығын ескерген жөн.

Сайып қыран — араб сөздері сахіб (серік, жолдас, ие, қожа) және кіран (тоғысу, қосылу, одақтау) деген екі тіркестің қосындысы. Сонда бұл «бақытты, жұлдызы оңынан туған, жолы болған адам» деген ұғымды білдіреді [7].

Томаға.

Қыран құстың басына көзін бастырта кигізіп қоятын былғары қапшық. Мысалы: «Дағдылы қолмен томағасын сыпырып алды да, Ержан бүркітін қоянға қарай сермен қояды» (Ғ. Мүсірепов. Шығармалар жинағы). Бұл сөздің ең бастапқы түбірі көне түркі тілінен бастау алады. В.В. Радловтың аталмыш еңбегінде томағаға байланысты екі түрлі сөз берілген [6]. Бұл екеуінің сыртқы тұлғасы жағынан ұқсастықтары аздап болғанымен, кейбір фонетикалық өзгерістерімен қатар, беретін мағыналары да елеулі айырмашылықтарға ие. Мысалы:

I. Томақа:

1. Птичье перо на шапке султана.
2. Колпакъ, надеваемый на голову охотничихъ птицъ.

II. Томоқо:

Колпачек надеваемый на глаза охотничихъ птицъ.

Демек, I томақа — басқа тұтас кигізілетін болса, II томоқо — тікелей көзге қатысты берілген. Алайда екеуінің де атқаратын қызметі біреу ғана. Тіл динамикалық күйде болғандықтан, бұл екеуі де қазіргі кездегі мағынасынан алшақ кетпей, бір ғана томаға деген сөзді береді.

М. Қашқари сөздігінде «томлығ» дыбыс құрамындағы тұлғаның бірінші мағынасы — «суық, салқын» болса, туынды, ауыспалы түсінігі — «көңілсіздік, қаталдық» [10]. Тілімізде құрылысы жағынан әртүрлі, мағынасы жағынан бір-біріне жақын мынадай туынды сөздердің бар екені белгілі: томаға, тымақ, тұмылдырық, топы (диалект, тақия мағынасында). Бәрі де адамның, құстың басына, иттің тұмсығына кигізілетін затты білдіреді. Аталған сөздердің түбірлері (том, тұм, тым, топ) тілімізде қосымшаларсыз қолданылмайды. Алайда академик Ә.Т. Қайдар том, тұм, тым, төм сияқты түбір сөздердің беретін мағынасы — бір жағы дөңгелекше, сопақшалау болып, екінші жағы (жоғары жағы) тұйықталып, төменгі жағымен салыстырғанда жіңішкелеу келетін затты, ұғымды білдіреді» дегенді айтады [13]. Тілімізде үндемейтін, оқшауланып жүретін адамды томаға тұйық деген тұрақты тіркеспен сипаттайды.

Тұғыр.

Қолға үйретілген саят құстарының (бүркіт, ителгі т.б.) қонақтайтын орны, биіктеу ағаш қондырғы. Мысалы: *Құстың тынығып қонып отыратын арнаулы ағаш тұғыры болады* (Ш. Айманов «Қыран»). Бұл сөз де бастапқы түбірін көне түркі тілінің тоқур деген сөзінен алады. Тоқур көне түркі тілінде — «подставка для охотничихъ птицъ» деген ұғымды берген [6]. Бұл түбір бүгінгі күнде де тілімізде тек қана кейбір фонетикалық өзгерістері болмаса, сол алғашқы қалпында, мағынасын сақтап қалған күйінде кездеседі.

Тілімізде «тұғырынан тайды», «тұғыр жабары» сияқты тіркестер бар. Алдыңғысы қыран құстың қартаюымен, шөгуімен байланысты айтылса, соңғы этнографиялық мәндегі сөз орамы. Құс сүйер қауым арасында істелетін кәде. Қыран құсты сұрап, қолқа сала келген адам «тұғыр жабары» деп қалы кілем жапқан ат немесе түйе, басқа да асыл заттарды сыйға тартатын болған.

«Ат өлсе, ер-тоқым үйілер, құс өлсе, тұғыры күйінер» дейтін қанатты сөз қалған. Қазақ тілінде мекен, орын мағынасын беретін тұрақ, тұрық сияқты сөздер бар екені белгілі.

Құсбегілер тіліндегі қолданылатын тұғыр термині жоғарыдағы келтірілген сөздерден метатеза құбылысы арқылы пайда болған (қыр/ғыр). Себебі тұғыр сөзі негізгі мағынасын жоғалтпай, тұрақ, тұрық сөздерінің бір варианты ретінде қалыптасты. Қазіргі кезде спорттық термин ретінде қолданылады: тұғырдан секіру, жеңіс тұғырына көтерілу [8].

Тұзақ.

Әртүрлі құстарды ұстау үшін, қылдан есіліп жасалатын аңшылық құралы. Мысалы: *«Құсты ұстаудың бірінші құралы тұзақ көрінеді»* (Ш. Айманов «Қыран»). Бұл сөздің этимологиясына көз жүгіртсек, өзінің бастапқы түбірін сонау көне түркі тілдерінен алады. В.В. Радловтың еңбегінде осыған байланысты мынандай сөздер берілген:

Тузак — «петля, силок, ловушка, засада» [6]. Яғни, бұлардың да біз сөз қылған тұзақпенен қатысы бір жерден шығады. Тек қана фонетикалық өзгерістер болмаса, бұл сөздің де өзіміздің төл сөз екендігіне еш күмән туғызбауымыз керек. Осыған байланысты қазіргі кезде қылтұзақ, жемтұзақ деген күрделі сөздер тілімізде, саятшылықта жиі кездеседі.

Қапас.

Құстарды аулау үшін құрылатын тор. Бұл сөз біздің тілімізге араб тілдері арқылы енген [7]. Араб тілінде мұның беретін бірнеше мағынасы бар:

1. Тор (құс үшін).
2. Тор ыдысы.
3. Көкірек, төс қуысы.
4. Ауыспалы мағынада ыстық, қапырық.

Мысалы: *«Біз — ұзақ қапастағы тұрған қалып,*

Сіз сұңқар аспандағы жүрген шалып» [13]. Бұл сөздің құсбегілік кәсібіне байланысты қолдану аясы айтарлықтай кең.

Ақжем.

Суға салып, қанын кетіріп жегізетін ет. Мысалы: «*Түндегі асқан еттен бүркітке деген бір кесегін суға салдырып, ақжем қылдырып қойған*» [12]. Бұл сөз ақ және жем деген екі сөздің бірігуі арқылы жасалған. Ақ — бұл түркі тілінен бері бүгінге дейін өзгермей сақталған түсті білдіреді. Ал «жем» болса, ол да төл түркі сөзі екенін жоғарыда (пища) сөз еткенбіз [14]. Сонда түні бойы етті суға салып, боп-боз ақжем қылып қояды. Себебі, қансыз етке құс семірмейді. Сондықтан да құс жемінің боп-боз болуына байланысты ақжем деген сөз пайда болған. Осы сөздің негізінде күні бойы суда жүрген адамға «аяғың ақжем болып қалыпты ғой» деген халықтық тіркестер де пайда болған.

Тегеурін.

Бұл — құстың, қыран құстың алдыңғы үш тырнағына (жембасарына) қарсы біткен артқы жалғыз тырнағы [12]. Мысалы: «*Мұның ой құсы екеніне қолмен ұстағандай тағы бір дәлелім анау жембасары мен тегеуріні салалы жатыр*» (А. Сейдімбеков).

Бұл сөздің ең әуелгі бастапқы түбірі түркі сөздерінен болып табылады. В.В. Радловтың аталмыш еңбегінде бұл сөз тегаур формасында келген [6]. Ол онда мынандай мағыналарды берген:

1. Задний коготь хищных птиц;
2. Захват когтями (у хищных птиц).

Демек, біз сөз қылған тегеурін сонау түркі тілдерінен бері түбірін сақтап қалған және өзінің бастапқы түбіріне -ін зат есім тудырушы жұрнағын жамаған.

Жембасар.

Бұл — қыран құстың алдыңғы үш тырнағы. Бұл сөз негізінен «жем» және «басар» деген сөздердің бірігуі арқылы жасалған. Себебі, «жем» сөзі «Древнетюркский словарь» атты сөздікте «пища и напитки» деген ұғымды білдіреді [11, 255]. Ал «бас» болса өзіміздің төл түркі тілінен келе жатқан етістік және сол етістікке көсемшенің -ар жұрнағы жалғану арқылы жасалып тұр. Сонда, «тырнағымен жемін басып жеу» деген тіркеске сайма-сай болғандығы көрініп тұр.

Қанат.

Құстардың, жәндіктердің т.б. ұсақ ұшатын мақұлықтардың ұшу мүшесі. Мысалы: «Сұңқар да сұңқарлығын етпей қоймас, қанаты жанған өртке шарпылса да» [12]. Бұл сөздің арғы түбірі моңғол тіліндегі қана «үлкен қауырсын» деген сөзбен тығыз байланысты. Ал -т болса, көне түркі тіліндегі және бүгінгі қазақ тіліндегі сирек кездесетін көптік жалғауы. Яғни, -т жалғану арқылы «үлкен қауырсындар» немесе «қанат» деген бүгінгі күндегі тіліміздегі түбір сөзді туғызып тұр.

Жабын.

Құстардың қатты қауырсындары. Мысалы: «*Үстіңгі жағында қатаңдау серпімдірек келетін қауырсындары болады, олар жабын қауырсын деп аталады*» [12]. Бұл сөздің этимологиясы көне түркі тілінен бастау алады. Көне түркі тіліндегі жап, жабу етістігіне -ын зат есім тудырушы жұрнағының жалғануы арқылы жабын деген сөз туып тұр. Жабын — көне түркі тілінде «покрываться» деген мағынаны берген [6]. Сонымен қатар жабыңқы — «одеяло» деген де сөз кездеседі. Яғни, көне түркі тіліндегі жабынның ауыс мағынасынан бүгінгі күндегі құстардың «қауырсындары арқылы жабынуы» деген ұғым туады.

Тырқақ.

Бұл құстардың тырнағы немесе тұяғы деген ұғымдағы сөз. Бірақ бүгінгі күнде бұл сөз фонетикалық өзгеріске түскен. Көне түркі тілдерінде осыған байланысты мынандай сөздер кездеседі: тырқақ — коготь, коготь птицы. Мысалы: тырқақтық (тырқақ+лық) — имеющий когти [6].

Ескерте кететін бір жай, бұл сөз тырнақтың ең әуелгі формасы емес. Себебі, тырнаққа байланысты этимология өз алдына, бөлек қарастырылған.

Қомдану.

Құстың ұшуға талпынуы. Мысалы: «*Қыран құс бір қомданды да, қанатын қағып-қағып ұша жөнелді*» [12]. Бұл сөздің ең әуелгі түбірі көне түркі тіліндегі қом сөзі. Ол әуел баста «погружать что-л» деген мағынаны білдірген [6]. Осыдан бертін келе бастапқы түбірге -да етістік тудырушы жұрнақ пен -н етіс жұрнағының әсері арқылы қомдан (у тұйық етістік) сөзі пайда болған. Яғни, тұтастай алғанда беретін мағынасы — «қанатына күш салу».

Қалықтау.

Құстың қанат қақпай ұшып жүруі. Мысалы: «*Бойын бір аспан әлеміне шығып жазайын дегендей қыран құс төбеде ерекше қалықтайды*». Бұл сөздің соңғы -та бөлігі — есім сөздерден етістік тудыратын өнімді жұрнақ. Мысалы: бапта, сақта т.б. Бірақ бүгінгі қазақ тілінде қалық деген дербес сөз жоқ. Көне түркі тілдерінде «қалық» сөзі «аспан, көк», «жоғары үйдің жоғарғы қабаты, жоғарғы орын»

мағынасын берген. Көне түркі тілінде қалы етістігі де кездеседі: *quali* — жоғары көтерілу, шарықтау, секіру [11]. В.В. Радлов еңбегінде: қалы — секіру, көтерілу. Алтай, тува тілдерінде қалы — секіру секіріп ату:

Халы — 1) секіру 2) жүгіру [6]. Сөйтіп «қалық» деген есім сөз қалы етістігі мен –ы(қ) жұрнағы арқылы жасалған да, бүгінгі біздің тіліміздегі өнімді –та етістік тудырушы жұрнағын жалғап, қалықта (у тұйық етістік) формалы етістігін тудырып тұр.

Саңғырық.

Құстың қағы, нәжісі, қиы. Мысалы: «*Тұғырына саңғыған сұңқар оңбас, үйірінен қаңғыған тұлпар оңбас*» [6]. Бұл сөздің түбірі — көне түркі тілінде кездесетін саң сөзі. «Древнетюркский словарь» атты еңбекте саң — «птичей помёт» деп берген [8]. Сол көне түбірге бүгінгі күнде -ғы зат есім тудырушы жұрнақ жалғанып саң+ғы, яғни «яғни құстың нәжісі, қи шығаруы» деген ұғымды білдіреді. Содан келе -рық жұрнағының көмегімен саңғырық — құстың нәжісі, қиы деген мағынаға ие болып тұр. Мысалы: «*Сырмаққа жүкқан саңғырықтан жиіркенген Ақан болысты бір ауыз өлеңмен қағытып кеткен*» [12].

Қорытынды

Қорыта келгенде, құсбегілік кәсібіне қатысты сөздердің шығу төркінін білу арқылы ең алдымен олардың жасалу жолдарын, екіншіден, тіліміздегі соларға қатысты қалыптасқан басқа да ауыспалы мағынадағы қолданыстарды дұрыс түсіне алып, керегімізге жарата аламыз. Құсбегілік өнері тек қана уақыт өткізу мен қызыққа батудың сәті ғана емес, біз үшін, халқымыздың өткен тарихы мен мәдениетін білу, айналысқан кәсібінің негізінде сөздік қорымызды байытудың таптырмас амалы әрі өскелең ұрпақты еңбексүйгіштікке, өжеттілік пен алғырлыққа баулитын тәрбиенің басты құралы десек, артық айтқандық емес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мұқанов С. Халық мұрасы: Тарихтық-этнографиялық шолу / С. Мұқанов. — Алматы: Жазушы, 2002. — 304 б.
- 2 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. — Алматы: Ғылым, 1966. — 240 б.
- 3 Әлімбаев Р. Өнер / Р.Әлімбаев. — Алматы: Қайнар, 1972.
- 4 Уахатов Б. Алтын бастау / Б.Уахатов. — Алматы: Рауан, 1993.
- 5 Даль В. Русский толковый словарь / В. Даль. — М., 1956. — 699 с.
- 6 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий / В.В. Радлов. — СПб., 1905. — 630 с.
- 7 Оңдасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік: [2 томдық] / Н. Оңдасынов. — Алматы: Мектеп, 1989. — 286 б.
- 8 Қосбасаров Е. Бүркітшілік терминдері жайында / Е. Қосбасаров // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. — Алматы: Ғылым, 1988. — Б. 141-154.
- 9 Бабалықұлы Ж. Саят / Ж. Бабалықұлы, А. Тұрдыбаев. — Алматы: Қайнар, 1983. — 10 б.
- 10 Айтмұқашова А.А. Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтническая семантика: филол. ғыл. канд. ғыл. ... дисс. авторефераты. Мамандығы 10.02.02. — қазақ тілі / А.А. Айтмұқашова. — Алматы, 2007. — 31 б.
- 11 Древнетюркский словарь. — Л., 1969. — 677 с.
- 12 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [10 томдық] / Жалпы редакциясын басқарған А. Ысқақов. — Алматы, 1961.
- 13 Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. — Т. VI / Ә. Қайдар. — Алматы: Сардар, 2014. — 256 б.
- 14 Хинаят Б. Саятшылық қазақтың дәстүрлі аңшылығы / Б. Хинаят, Қ.М. Исабеков. — Алматы: Алматы-кітап, 2007. — 208 б.

А.И. Сейтимова, Е.Е. Туйте

Происхождение некоторых слов, связанных с птицеводством

Языковое богатство любого народа формируется в зависимости от условий окружающей среды, в которой он живет, от особенностей его повседневной жизни и быта. Казахи создали лексику, связанную с обучением ловчих птиц охоте с очень ранних времен. Такая лексика основана на названиях хищных птиц и их действиях, а также связана со средствами и приспособлениями для их приручения. Эти наименования в современном языке используются как в прямом, так и в переносном значении. В статье дана этимология некоторых слов, имен, сложившихся в нашем языке относительно данного ремесла — приручения ловчих птиц охоте. Авторы статьи обращают внимание на семантические и

этимологические особенности каждого из таких непереводаемых на другие языки названий. Анализируют примеры из художественных произведений, где объясняются их значения, способы образования и особенности употребления в языке. С помощью толковых, этимологических словарей и на основании мнения ученых-лингвистов, этнографов дают толкования выражаемых значений имен, относящихся к искусству охоты с ловчими птицами. Авторы доказывают, что такие слова и выражения образованы синтетическим и аналитическим способами от слов, заимствованных из казахского, монгольского и арабского языков.

Ключевые слова: птицеводство, профессия, казахский язык, лексика, этимология, слово, словосочетание, фразеология, национальная культура.

A.I. Seitimova, Ye.Ye. Tuyte

The origin of some words associated with the profession of birding

The linguistic wealth of any nation is formed depending on the environmental conditions in which it lives, on the characteristics of its daily life and way of life. The Kazakhs created vocabulary related to the training of hunting birds of very early times. Such vocabulary is based on the names of birds of prey and their actions, they are also associated with the means and devices for taming them. These names in modern language are used both in direct and figurative meaning. The article gives the etymology of some words, names that have developed in our language regarding this craft of taming hunting birds. The authors of the article pay attention to the semantic and etymological features of each of these untranslatable names into other languages. They analyze examples from works of art, where their meanings, methods of formation and features of use in the language are explained. With the help of explanatory, etymological dictionaries and on the basis of the opinions of linguists, ethnographers give explanations of the expressed meanings of names related to the art of hunting with birds of prey.

The authors prove that such words and expressions are formed by synthetic and analytical methods from words borrowed from Kazakh, Mongolian, Arabic languages.

Keywords: birding, profession, Kazakh language, vocabulary, etymology, word, phrase, phraseology, national culture

Referenses

- 1 Mukanov, S. (2002). *Khalyq murasy: Tarikhtyq-etnografiyalq sholu* [Folk heritage: historical and ethnographic review]. Almaty, Zhazushy [in Kazakh].
- 2 (1966). *Qazaq tilinin qysqasha etimologialyq sozdigi* [Brief etymological dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 3 Alimbayev, P. (1972). *Oner* [Art]. Almaty: Qainar [in Kazakh].
- 4 Uakhatov, B. (1993). *Altyn bastay* [Golden spring]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 5 Dal, V. (1956). *Russkii tolkovyi slovar* [Russian explanatory dictionary]. Moscow [in Russian].
- 6 Radlof, V.V. (1905). *Opyt slovaria turkskikh narechii* [The experience of the dictionary of Turkic dialects]. Saint Petersburg [in Russian].
- 7 Ondasynov, N. (1989). *Arabsha-qazaqsha tusindirme sozdik* [Arabic-Kazakh explanatory dictionary]. In 2 volumes. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 8 Kosbasarov, E. (1988). *Burkitshilik terminderi zhaynda* [About Berkutchi terms]. *Qazaq tili tarihi leksikologiyasynyn maseleleri - Problems of historical lexicology of the Kazakh language*. Almaty: Gylym, 141-154 [in Kazakh].
- 9 Babalikuly, Zh., & Turdybayev, A. (1983). *Sayat* [Falconry]. Almaty: Qainar [in Kazakh].
- 10 Aitmukasheva, A.A. (2007). *Guryptyq folklor leksikasy: idioetnikalyq semantika* [Vocabulary of Traditional Folklore: Idiomatic Semantics]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 11 *Drevneturkskii slovar* [Old Turkic dictionary] (1969). Leningrad [in Russian].
- 12 Isqagov, A. (Ed.). (1961). *Qazaq tilinin tusindirme sozdigi* [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. In 10 volumes. Almaty [in Kazakh].
- 13 Kaidar, A. (2014). *Gylymdagy gumyr* [Life in science]. Vol. VI. Almaty: Sardar [in Kazakh].
- 14 Khinayat, B., Isabekov, K.M. (2007). *Saiatshylyq qazaqtyn dasturli anshylygy* [Falconry is a traditional Kazakh hunting]. Almaty: Sardar [in Kazakh].

A.S. Tukhtarova^{1*}, S.S. Issakova¹, G.R. Alimbek²¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan;²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: akmaral.1990@mail.ru, sabira-i@yandex.ru, alimbek_gaukhar@mail.ru)

Linguocultural adaptation in TV series translation

The article considers common challenges of translating culture-bound vocabulary in popular American TV series. The article is aimed to determine basic techniques of linguocultural adaptation in Russian translation of "Friends" TV series. Traditional comparative and statistical analysis methods are applied to examine culture-bound elements of the original text of the above-mentioned sitcom, and therefore, to identify adequate techniques of linguocultural adaptation in its Russian translation. Moreover, "Friends" TV series contains a huge number of phraseological units, puns and jokes adequately conveyed in its Russian translation, and therefore, keeping the target audience interested in the sitcom. Scientific novelty of the research is determined by the author's attempt to compile some essential tips for linguocultural adaptation while translating TV series from English into Russian. Research findings have proved that achieving success in both linguistic and cultural adaption implies the translator's ability to take into account the particular nature of both the form of the material presented and its perception by the target audience. Thus, the linguocultural adaptation while translating TV series from English into Russian requires a translator to have a bicultural competence that involves background knowledge (linguistic and extralinguistic) about both the source and target cultures.

Keywords: TV series translation, linguocultural adaptation, foreignization, domestication, source culture, target culture, bicultural competence, adequacy.

Introduction

The motivation for investigating the issues related to TV series translation is explained by the fact that foreign TV series have recently become popular with the Kazakhstan audience. On the one hand, TV series translation is a common type of translation. On the other hand, it is quite difficult to translate TV series of different genres, which therefore requires detailed study.

First of all, let us consider the term "TV series translation" which usually means the translation of sitcoms, drama and soap operas [1]. It is aimed to transform the target text preserving the peculiarities of the original language. The process of TV series translation is closely related to cultural phenomena since it implies the interaction between languages and cultures. Thus, a translator has to overcome the cultural barriers, i.e., he or she needs to adapt the culture of native language speakers to the one of target audience.

TV series translation, being a type of audiovisual translation, serves to make a connection between the following systems: video sequence, linguistic and sound systems [2]. Thus, the choice of the mode of linguocultural adaptation of the TV text largely depends on the following factors of an audiovisual text: situational context, speech intonation, visual support, gestures and facial expressions used by actors, etc.

Transfer of culture-bound lexical elements from one language into another is made by using basic translation strategies and techniques aimed at overcoming the difficulties that a translator faces in the process of intercultural communication. It should be pointed out that the implementation of linguocultural adaptation in TV series translation directly depends on the cultural norms and conditions of communicative act: situation, communicative aim and the speaker's intention [3; 23].

Consequently, the linguocultural adaptation of the TV text during translation is considered as its new interpretation and requires a translator to have a bicultural competence.

Materials and Methods

Our research is based on the works of Russian, English and American authors — G.L. Bastin, R.A. Matasov, F. Schleiermacher, I.V. Voynich, A.P. Chuzhakin, A.A. Dovolnova, etc. — devoted to linguocultural aspects of film and TV series translation.

* Corresponding author's e-mail: akmaral.1990@mail.ru

The aim of the article is achieved by using traditional research methods. The comparative analysis is applied to investigate culture-bound elements of the original text of a popular American sitcom “Friends”. The statistical analysis makes it possible to identify the most common adequate modes of linguocultural adaptation of “Friends” sitcom in its Russian translations.

The original sitcom “Friends” and its Russian translation served as the actual material for the study. Its Russian translation is presented by two different channels — RTR and Paramount Comedy. The translation of “Friends” sitcom from English into Russian was first released by RTR TV channel in 1998. That is why it is considered the most widespread among Russian audience. The translation made by Paramount Comedy TV channel is presumed to be contemporary (2016). The choice of the above-mentioned TV series to be analyzed in the research is due to its wide and continued popularity, both in our country and abroad, as well as the availability of its several versions of translation.

Linguocultural adaptation of the TV text implies the translator’s choice between two translation strategies — foreignization or domestication [4]. According to Friedrich Schleiermacher, “foreignization means moving the reader to the author, and domestication, on the contrary, presumes moving the author to the reader” [4; 43]. In other words, foreignization (word-for-word translation) is preservation of cultural features of the source text and their careful reproduction in translation. Domestication (semantic translation) is considered as “making the text as convenient as possible for the target receptor including partial smoothing or complete elimination of cultural features of the original text” [4; 45].

The choice of the appropriate strategy will depend on the following factors (i.e. conditions):

- 1) cross-code discrepancy: the lack of lexical equivalents in the target language;
- 2) situational or cultural inadequacy: the context or ideas of the source text do not exist or do not apply to the target culture;
- 3) genre change: the transition from one type of discourse to another, usually causing a global recreation of the source text;
- 4) communication process disruption: the arrival of a new era or the need to appeal to a different type of readership, which often requires stylistic or content-related changes.

In the “Routledge Encyclopedia of Translation Studies” Georges Bastin gives the following classification of adaptation methods [5; 5–6]:

- 1) transcription of the original: word-for-word reproduction of a part of the text in the source language;
- 2) omission: elimination or implicitation of a part of the text;
- 3) expansion: addition or explicitation of the original information;
- 4) exoticism: replacement of slang, dialect, and nonsense expressions in the source text by rough equivalents in the target language;
- 5) updating: substitution of obsolete or obscure information by modern equivalents;
- 6) situational or cultural adequacy: recreation of a context which is more familiar or culturally appropriate from the point of view of the target reader than the one applied in the original context;
- 7) creation: a more global substitution of the source text by a text preserving only the basic ideas and functions of the original.

Since the main function of the TV series is to capture and hold the target audience attention, then it should have a “WOW moment”. It is the observation of non-standard characters (vampires, werewolves, skinchangers, etc.) in vampire TV series. As for police TV series and soap operas, here the audience is attracted mainly by the plot development (solving crimes, setting love lines, etc.). Humor is the central element that keeps the audience interest in sitcoms. That is why TV series may contain a huge number of phraseological units, puns, jokes, anecdotes and culture-bound vocabulary.

We should distinguish between the following characteristic features of TV series: language, age, social orientation and video sequence. Short video sequence determines the language features. Since episodes in sitcoms last a short period of time, then the text of TV series will consist of relatively short lexical structures. Unlike films, which set obligatory age restrictions (a minimum age limit that must be reached in order to be able to watch a film), TV series are usually recommended for watching by a particular age group. The linguocultural adaptation of the TV text requires the translator to take into account both the narrator’s and the target receptor’s age orientation. Therefore, the choice of the appropriate lexical elements in translation will depend on the social orientation of the TV series.

Results and Discussion

“Friends” is a popular American comedy sitcom that follows the lives of six characters: three young men and three young women, who are friends. It is characterized by the following features: the usage of informal everyday speech, humor and culture-bound vocabulary.

In our study, the analysis of linguocultural adaptation of the TV series is based on the classification proposed by G. Bastin. The scholar’s classification is quite extensive, which allows us to conduct a more accurate analysis of using different linguocultural adaptation methods in translation. As we have previously mentioned, the translator first needs to choose the adaptation strategy: foreignization or domestication. The translator will choose the first strategy if he is intended to preserve and convey the features of the source text. The second strategy will be selected if it is more important for the translator to make the text convenient for the target audience perception [6].

Let us consider main ways of linguocultural adaptation of the original speech fragments of the characters of “Friends” sitcom in their Russian translations made by RTR and Paramount Comedy TV channels. In the following example (Season 1, Episode 4: The One with George Stephanopolous) Ross comes to the hospital with a bandage on his nose and, while filling out the papers, leaves the hockey puck unattended, and the boy decides to take it for himself as a souvenir. A dialogue takes place between Ross and the Boy (Table 1):

Table 1

Measures for linguocultural adaptation of “Friends” sitcom in Russian translations

Original speech fragment	
“Ross: Excuse me, that’s my puck! Boy: I found it. Finders keepers, losers weepers. Ross: Well, I’m a rubber, you’re glue. Whatever... I can’t do it. Listen, give me the puck.” [7]	
Translation by RTR	Translation by Paramount Comedy
«Росс: Извини, но это моя шайба! Мальчик: Что упало, то пропало! Росс: Вышел месяц из тумана, вынул ножик из кармана... как там дальше? Не помню. Послушай, отдай шайбу.» [8]	«Росс: Извини, но это моя шайба! Мальчик: Я её нашел. Да и вообще, что упало, то пропало! Росс: Тебе смешно, а мне обидно... Я так не могу. Послушай, отдай мне шайбу.» [9]

The proverb “*Finders keepers, losers weepers*” used in Boy’s speech is translated similarly by both TV channels. They apply the technique of cultural adequacy, i.e., the translators find its semantic equivalent in the Russian language — «*Что упало, то пропало*» [10; 65]. The usage of this proverb is quite logical for this situation. Ross left the puck, the boy found it and did not want to give it back.

Having said the phrase “*Well, I’m a rubber, you’re a glue*”, Ross shrugs his shoulders. This phraseological unit is rendered as «*Тебе смешно, а мне обидно*» in the translation made by Paramount Comedy TV channel [10; 124]. Here, the translators apply exoticism method. Such a replacement perfectly conveys the situation. As for the translation made by RTR TV channel, Ross’s phrase is replaced by a nursery rhyme «*Вышел месяц из тумана, вынул ножик из кармана...*» [10; 125]. In this case, the method of cultural adequacy seems to be justified as Ross conducts the dialogue with a little boy, with whom he wants to be “on the same page”. Both translators apply the domestication strategy.

Let us analyze another example from “Friends” sitcom and its Russian translations. In the following speech fragments (Season 1, Episode 5: The One with the East German Laundry Detergent) Chandler starts a conversation with Janice to break up with her. Janice gives Chandler socks (Table 2):

Table 2

Measures for linguocultural adaptation of “Friends” sitcom in Russian translations

Original speech fragment	
“Chandler: Bullwinkle socks. That’s sweet. Janice: I knew you had the Rockys. You can wear Bullwinkle and Bullwinkle or Rocky and Rocky, or you can mix. Moose and squirrel. Whatever you want.” [7]	
Translation by RTR	Translation by Paramount Comedy
«Чендлер: Белые носки? Жаль, не белые тапочки. Дженис: Я знаю, что ты любишь классические, но они сказали, что сейчас в моде острые сочетания. Некоторые даже носят так: один — спортивный, один — классический. Стиль будущего. Тебе пойдет.» [8]	«Чендлер: Носки с Бульвинклем. Как мило. Дженис: У тебя же есть носки с Рокки. Вот я и подумала — можно носить Бульвинкля и Бульвинкля, Рокки и Рокки или можно их сочетать. Лось и бельчонок. Как сам захочешь.» [9]

Rocky and Bullwinkle are the heroes of “The Rocky and Bullwinkle Show”, a popular American animated TV series in the 1960s. Bullwinkle is a moose and Rocky is a squirrel.

It is obvious that RTR TV channel, guided by cultural inadequacy, makes linguocultural adaptation of the original speech extracts using the method of creation. Taking into account that “The Rocky and Bullwinkle Show” was broadcast in Russia only in 1998–1999, the Russian-speaking recipient would not understand the meaning of the words “Rocky” and “Bullwinkle”. Therefore, the translator decides to make a complete change of the original context, although the dialogue form and its volume remain the same.

Paramount Comedy applies the transcription technique, i.e., the source text is translated literally. The names of such heroes as Rocky and Bullwinkle are familiar to the Russian audience because the translation made by Paramount Comedy is considered more popular and modern than the one made by RTR. Therefore, Paramount Comedy decides that a word-for-word translation will be understandable to the Russian TV viewers.

In the following extract from the original sitcom “Friends” (Season 1, Episode 11: The One with Mrs. Bing) a dialogue takes place between Monica and Rachel, where the latter tries to write a novel, and shows her friend the notes (Table 3):

Table 3

Measures for linguocultural adaptation of “Friends” sitcom in Russian translations

Original speech fragment	
“Monica: “A Woman Undone” by Rachel Karen Green. Rachel: Yeah. I thought I’d give it a shot. I’m still on the first chapter.” [7]	
Translation by RTR	Translation by Paramount Comedy
«Моника: «Дикая страсть». Автор: Рейчел Грин. Рейчел: Вот, решила попробовать. Пока что первая глава.» [8]	«Моника: «Раскрепощенная». Автор: Рейчел Карен Грин. Рейчел: Да. Я решила попробовать. Пока что на первой главе.» [9]

The title of Rachel’s book is “A Woman Undone”, which literally means «развязная женщина» (skanky woman). In the first version of translation, RTR creates a new title of the book: «Дикая страсть» (Wild Passion), but it preserves the sensual subtext of the original title. Thus, translators apply the method of creation. In the second version of translation, Paramount Comedy slightly changes the book’s title: “A Woman Undone” is rendered as «Раскрепощенная», i.e., the omission technique is used.

In the source text, Monica mentions Rachel’s full name: Rachel Karen Green, and in the translation made by RTR, Rachel’s middle name is eliminated. The translators use the omission technique, because the concept of a “middle name” does not exist in the Russian-speaking countries. However, in the translation made by Paramount Comedy, Rachel’s middle name is not omitted — here the transcription is applied. The domestication strategy is used in both translations.

We have determined main ways of linguocultural adaptation in the following speech fragments from “Friends” sitcom (Season 1, Episode 20: The One with the Evil Orthodontist) where Chandler, Ross and Joey argue about which mascot is better (Table 4):

Table 4

Measures for linguocultural adaptation of “Friends” sitcom in Russian translations

Original speech fragment	
“Chandler: I can’t believe you would actually say that. I would much rather be Mr. Peanut than Mr. Salty. Joey: No way! Mr. Salty is a sailor. He’s gotta be like the toughest snack. Ross: I don’t know. You don’t wanna mess with Corn Nuts. They are crazy!” [7]	
Translation by RTR	Translation by Paramount Comedy
«Чендлер: Я тебе повторяю: арахис под пиво — это кощунство. Пиво надо пить с солеными крекерами. Джоуи: Перестань! Арахис — чемпион! С ним пили пиво еще древние греки. Росс: Да не смешите. Вершина цивилизации — попкорн. Обожаю!» [8]	«Чендлер: Да как ты вообще такое можешь говорить! Круче быть мистером Пропером, чем мистером Мускулом. Джоуи: Ерунда! Мистер Мускул — качок. Так ведь? Сразу ясно, что круче средства нет. Росс: Ну не знаю, я бы с Тайдом связываться не стал. А то он придет к вам!» [9]

First of all, it should be mentioned that Mr. Peanut and Mr. Salty are the mascots (advertising characters) of snack trading companies. Corn Nuts are a snack food made of roasted or fried corn kernels.

RTR's translators try to focus on the following words: *apaxuc* (peanut), *соль* (salt) and *попкорн* (popcorn), using the technique of situational adequacy. In spite of the fact that the general meaning of the conversation is conveyed, the humorous effect is not achieved in translation.

Paramount Comedy's translators use the technique of creation introducing a completely new context. Moreover, they focus on the culture-bound units that would be familiar to the Russian-speaking audience. However, the humorous effect is fully conveyed as the basic idea of the situation.

Consequently, domestication is the dominant strategy in both versions of translation.

If we analyze another passage from "Friends" sitcom (Season 1, Episode 21: The One with the Fake Monica) where Chandler helps Joey come up with a stage name, we can see the usage of foreignization strategy as a method of linguocultural adaptation (Table 5):

Table 5

Measures for linguocultural adaptation of "Friends" sitcom in Russian translations

Original speech fragment	
<i>"Chandler: Joe, Joe, Joe... Stalin? Joe: Joe Stalin. You know that's pretty good. Chandler: You may want to try Joseph. Joe: Joseph Stalin! I think you'd remember this!" [7]</i>	
Translation by RTR	Translation by Paramount Comedy
<i>«Чендлер: Джо, Джо, Джо... Сталин. Джоуи: Джо Сталин... Знаешь, по-моему, неплохо! Чендлер: И даже лучше не Джо, а Джозеф. Джоуи: Джозеф Сталин! Думаю, это запоминается!» [8]</i>	<i>«Чендлер: Джо, Джо, Джо... Сталин. Джоуи: Джо Сталин... Слушай, звучит! Чендлер: Попробуй лучше Джозеф. Джоуи: Джозеф Сталин! Такое имя не забудется!» [9]</i>

Despite the fact that the name of *Joseph Stalin* (the politician who is best known to the Russian-speaking audience by name *Iosif Stalin*) is mentioned in the text, the transcription is used in both versions of translation. The emphasis is made on the linguoculture of the source language. If the translators wanted to enhance the humorous effect for the Russian-speaking audience and, nevertheless, translate "Joseph" as «Иосиф» ("Iosif"), it would be unclear how the name «Иосиф» ("Iosif") could be taken from the name Joe. That is why the transcription is used in both variants of translation, which is undoubtedly considered appropriate. The translators choose the foreignization strategy.

Let us examine another example from "Friends" sitcom and its Russian translations. In the following speech fragments (Season 1, Episode 22: The One with the Ick Factor) Phoebe tells Chandler how his assistants treat him (Table 6):

Table 6

Measures for linguocultural adaptation of "Friends" sitcom in Russian translations

Original speech fragment	
<i>"Phoebe: You were great! But they still made fun of you. Chandler: What? Phoebe: Now you are more like Mr. Caring-Boss, Mr. "I'm-one-of-You"-Boss, Mr. "I-Wanna-Be-Your-Buddy"-Boss-Man-Bing." [7]</i>	
Translation by RTR	Translation by Paramount Comedy
<i>«Фиби: Да, классно! Но над тобой все равно смеются. Чендлер: Почему? Фиби: Потому что ты теперь добрый начальник, мистер «такой, как все», мистер «рубаха-парень»» [8]</i>	<i>«Фиби: Ты отлично пел, но над тобой все равно смеялись... Чендлер: Что? Фиби: Ну, знаешь, теперь ты весь из себя дружелюбный босс, типа рубаха-парень, мистер «всеобщий друг»» [9]</i>

The constructions with all words in a phrase written through a hyphen, used to name a person, are common in the English language. However, such constructions do not exist in the Russian language, and their adaptation requires the choice of the words that would convey their pragmatic effect. Therefore, the method of cultural adequacy is applied in both variants of translation. The Russian phrase «Рубаха-парень» (*Regular guy*) means an ordinary and open-minded person. Thus, Phoebe describes Chandler as being too open-minded and friendly person. The chosen strategy is foreignization.

In the final passage from the original sitcom "Friends" (Season 6, Episode 17: The One with Unagi) Chandler gives Monica an audiotape on which he recorded several tracks. Monica wants to listen to music at dinner (Table 7):

Table 7

Measures for linguocultural adaptation of “Friends” sitcom in Russian translations

Original speech fragment	
<i>“Monica: For dinner music, I thought we could listen to that tape that you made me.” [7]</i>	
Translation by RTR	Translation by Paramount Comedy
<i>«Моника: За ужином я думаю прослушать кассету, которую ты мне подарил.» [8]</i>	<i>«Моника: А за ужином мы сможем послушать твой сборник.» [9]</i>

In the first version of translation, we see that the English word “*tape*” is transformed into the Russian word «*кассета*». Let us recall that this translation was made in the late 20th and early 21st centuries. At that time, tapes (both video and audio) were in widespread use. Moreover, we can say that the tape is a culture-specific concept of that particular time. But in the 10s of the 21st century, when Paramount Comedy TV channel provided its translation, tapes were not used anymore, as they had been replaced with other “gadgets”. That is why, in the second version of translation the word “*tape*” is rendered as «*сборник*» [10; 402]. We see a word-for-word translation or transcription in the first variant of translation, and the updating method in the second one. The main linguocultural strategy used in Russian translations is foreignization.

In our research, we have carried out a statistical analysis to identify the most common and optimal methods of linguocultural adaptation while translating TV series from English into Russian. The results are shown in the Figures below (Fig. 1).

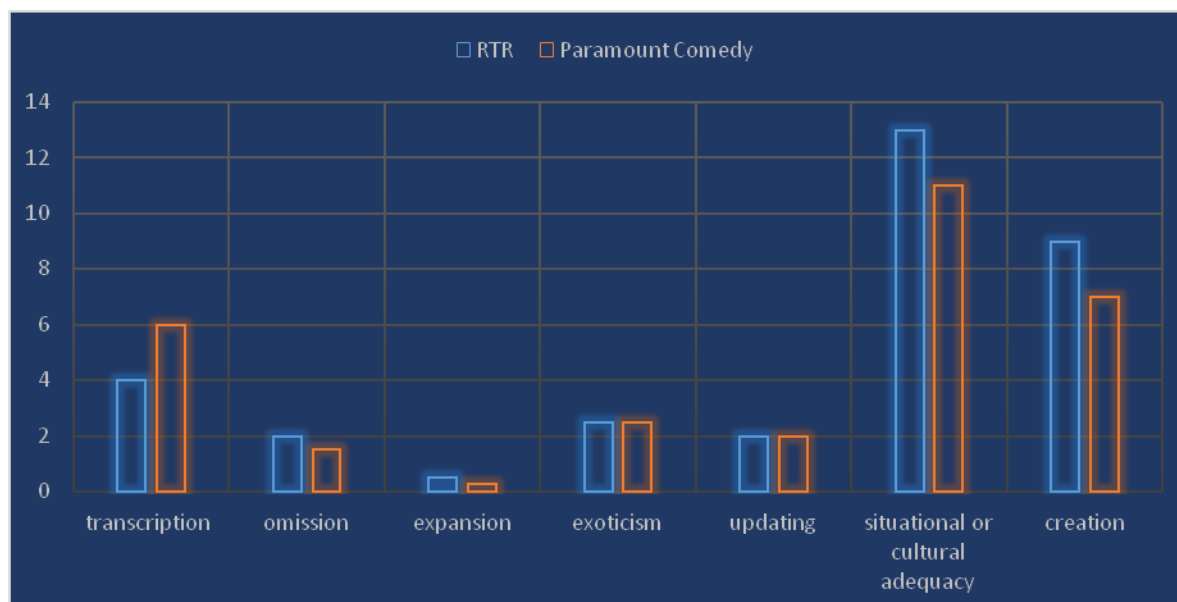

Figure 1. Correlation of linguocultural adaptation methods in “Friends” sitcom translation

According to Figure 1, the situational or cultural adequacy is the most common translation method in both versions of translation by RTR and Paramount Comedy. It means that the linguocultural adaptation of “Friends” sitcom requires the translator to adapt the cultural differences between source and target language speakers, without creating an entirely new context. Apart from it, we have determined the most typical linguocultural adaptation strategies used in two Russian translations of “Friends” sitcom in the following diagrams (Fig. 2–3):

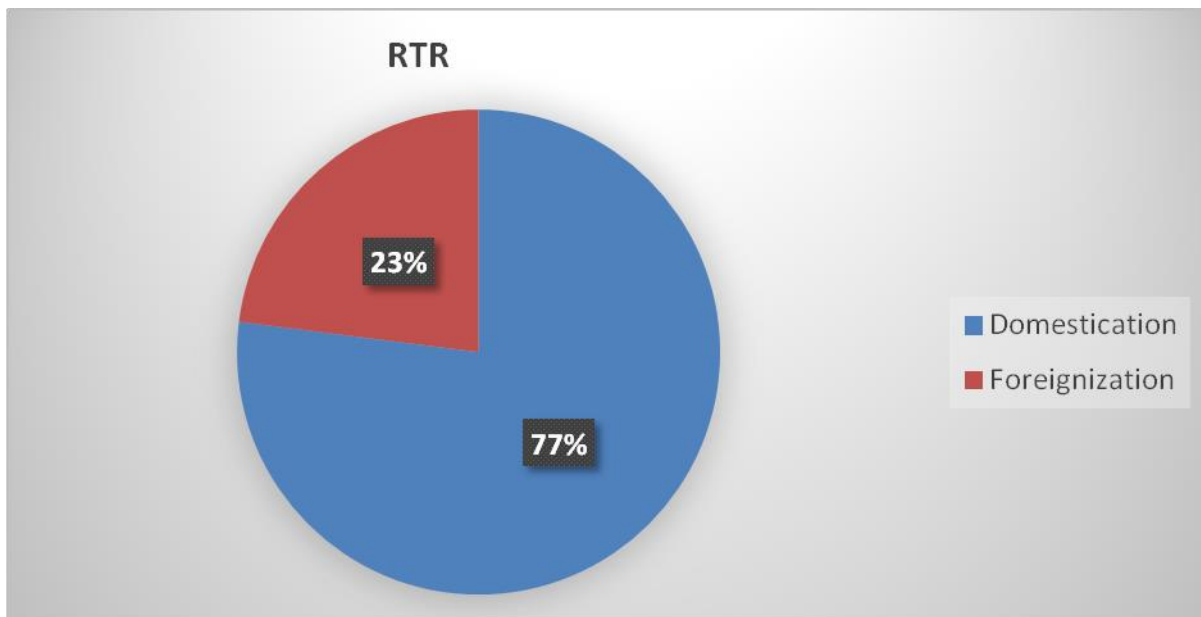

Figure 2. Application of linguocultural adaptation strategies in “Friends” sitcom translation

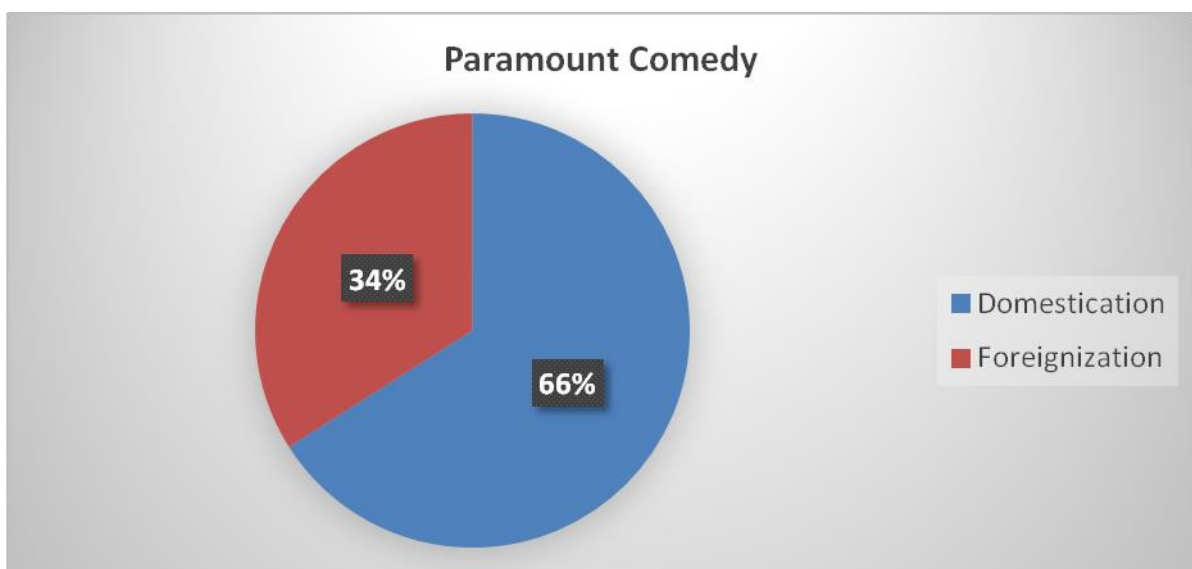

Figure 3. Application of linguocultural adaptation strategies in “Friends” sitcom translation

Domestication is the dominant strategy in both versions of translation made by RTR and Paramount Comedy. It implies that the linguocultural adaptation of “Friends” sitcom requires the translator to focus on the target culture and mentality. If RTR is mainly oriented towards the target culture, then Paramount Comedy tries to achieve biculturalism in translation.

Having analyzed two Russian translations of “Friends” TV series, we found that the most common method of linguocultural adaptation is the situational or cultural adequacy. That is, the translator of TV series recreates a context, which is more familiar or culturally appropriate from the point of view of the target reader than the one applied in the original context. Besides, it has been determined that TV series translation requires the choice of the domestication strategy. It means that one should focus on the linguoculture of the target language in order to convey the linguocultural information to the target audience as clearly and simply as possible.

Conclusions

Summing up the main points of the article, we have compiled the following essential tips for linguocultural adaptation while translating TV series from English into Russian:

1. The translator's bicultural competence implies background knowledge (linguistic and extralinguistic) about both the source and target cultures.

2. The pragmatic effect of the source text should be preserved. TV series is a product aimed at capturing and holding the target audience attention. That is why the translator needs to create the desired effect on the receptors. If a humorous effect is not conveyed in TV series translation, it will be impossible to keep audience interested in the sitcom.

3. The situational context, speech intonation, gestures and facial expressions used by actors should be taken into account. The units of the TV text and video sequence provide an adequate interpretation of the text by the recipient.

4. The genre, age and social orientation should be borne in the translator's mind. Depending on the genre (sitcom, melodrama, crime story, etc.) or social (family, office, social, etc.) orientation of TV series, certain vocabulary will prevail in it, which must be adapted for the target receptors. Apart from that, the choice of the vocabulary used in translation will largely depend on both TV series actors' and target receptors' age orientation.

5. The translator chooses between two main adaptation strategies: foreignization or domestication. The first one is expected to preserve and convey the features of the source text, and the second one is used to make the text convenient for the target recipient.

We came to the conclusion that the problem of linguocultural adaptation of TV series translation is now becoming ever more relevant. The linguocultural adaptation of the original text is vital since it provides an adequate perception of native speakers' worldview by target receptors.

References

- 1 Чужакин А.П. Мир перевода: учеб. пос. / А.П. Чужакин, П.П. Палажченко. — 6-е изд. — М.: Р. Валент, 2004. — 223 с.
- 2 Довольнова А.А. Кинопереvod как особый тип аудиовизуального перевода / А.А. Довольнова, А.В. Самарин // Студенческий форум: электрон. науч. журн. — 2018. — Т. 2, № 11 (32). — С. 28–31. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://nauchforum.ru/journal/stud/32/36992>.
- 3 Матасов Р.А. Перевод кино-, видеоматериалов: лингвокультурологические и дидактические аспекты: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание (филологические науки)» / Р.А. Матасов. — М., 2009. — 23 с.
- 4 Schleiermacher F. On the Different Methods of Translating / F.L. Schleiermacher; Venuti (Ed.). Translation Studies Reader. — London and New York: Routledge, 2012. — 202 p.
- 5 Bastin G.L. Adaptation / G.L. Bastin; M. Baker (Ed.). Routledge Encyclopedia of Translation Studies. — London and New York: Routledge, 2005. — 674 p.
- 6 Войнич И.В. Стратегии лингвокультурной адаптации художественного текста при переводе: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.19 «Теория языка» / И.В. Войнич. — Пермь, 2010. — 20 с.
- 7 "Friends" TV series. [Electronic resource]. — Access mode: <https://friendsepisode.com/>.
- 8 «Друзья» в озвучке РТР. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://friends-online.me/dan/>.
- 9 «Друзья» в озвучке Paramount Comedy. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://druzyaserial.ru/seasons>.
- 10 Мюллер В.К. Англо-русский и русско-английский словарь / В.К. Мюллер. — М.: Эксмо, 2012. — 1198 с.

А.С. Тухтарова, С.С. Исакова, Г.К. Әлімбек

Телехикаялардың аудармадағы лингвомәдени бейімделуі

Мақала танымал американдық телехикаялардың аудармадағы ұлттық-мәдени аспектілерін зерттеуге арналған. Зерттеу мақсаты «Друзья» атты телехикаяны орыс тіліне аудару барысында лингвомәдени бейімделудің негізгі тәсілдерін анықтау. Зерттеудің негізгі материалына салыстырмалы және статистикалық талдау жүргізіп, аталған телехикаяны ағылшын тілінен орыс тіліне аударуда лингвомәдени бейімделудің онтайлы тәсілдері көрсетілген. Зерттеу барысында аудармашы ағылшын тіліндегі телехикаяларды аудару кезінде көбінесе қандай бейімделген стратегияға сүйенетіндігі айқындалды. Сонымен бірге, «Друзья» телехикаясы мақсатты аудиторияда қызығушылық туғызады, себебі оның ау-

дармасында ұтымды бейімделген әр түрлі ойындар, тұрақты тіркестер мен сөз оралымдары көп кездеседі. Зерттеудің ғылыми жаңалығы сериалдарды ағылшын тілінен орыс тіліне аударуда лингвомәдени бейімделу тәсілдерін қолдану бойынша ұсыныстар әзірлеуге бағытталған. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде материалдың ұсыну формасы мен көрерменнің қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, толыққанды лингвомәдени бейімделуге қол жеткізуге болатындығы расталды. Демек, қосмәдениетті құзыреттілігі бар аудармашы ағылшын тілінен орыс тіліне телехикаяларды аудару барысында лингвомәдени бейімдеудің тиімді әдістерін таңдай алады, бұл оның бастапқы мәдениет пен аударма мәдениетінен (лингвистикалық және экстралингвистикалық) негізгі білімінің бар екенін білдіреді.

Кілт сөздер: телехикая аудармасы, лингвомәдени бейімделу, шектеулі аударма, еркін аударма, бастапқы мәдениет, аударма мәдениеті, қосмәдениетті құзыреттілік, аударма барабарлығы.

А.С. Тухтарова, С.С. Исакова, Г.К. Әлімбек

Лингвокультурная адаптация при переводе телесериалов

В статье освещены проблемы перевода культурно обусловленной лексики в популярных американских сериалах. Целью исследования является определение основных приемов лингвокультурной адаптации при переводе телесериала «Друзья» на русский язык. Оптимальные методы лингвокультурной адаптации при переводе анализируемого телесериала с английского языка на русский выявлены путем проведения сравнительного и статистического анализа материала. В нашем исследовании нам также удалось установить, на какую именно стратегию адаптации при переводе англоязычных телесериалов переводчик опирается чаще всего. Более того, сериал «Друзья» изобилует разнообразными шутками, игрой слов и фразеологизмами, умело адаптированными в переводе, что, в свою очередь, вызывает особый интерес у целевой аудитории к данному ситкому. Научная новизна исследования заключается в попытке разработать рекомендации по применению лингвокультурной адаптации при переводе сериалов с английского языка на русский. Результаты исследований подтверждают, что для успешной лингвокультурной адаптации следует учитывать специфику формы подачи материала и восприятия зрителя. Таким образом, обладая билингвальной компетенцией, переводчик сможет выбрать оптимальные методы лингвокультурной адаптации при переводе телесериалов с английского языка на русский, что подразумевает наличие фоновых знаний (лингвистических и экстралингвистических) как об исходной, так и о целевой культуре.

Ключевые слова: перевод телесериалов, лингвокультурная адаптация, отчуждающий перевод, одомашнивающий перевод, исходная культура, целевая культура, билингвальная компетенция, адекватность.

References

- 1 Chuzhakin, A.P., & Palazhchenko, P.R. (2004). *Mir perevoda* [World of translation]. (6th ed.). Moscow: R. Valent [in Russian].
- 2 Dovolnova, A.A., & Samarin, A.V. (2018). *Kinoperevod kak osobyi tip audiovizualnogo perevoda* [Film translation as a specific type of audiovisual translation]. *Studencheskii forum: elektronnyi nauchnyi zhurnal - Students' forum: online scientific journal*, Vol. 2, 11 (32), 28–31. Retrieved from <https://nauchforum.ru/journal/stud/32/36992> [in Russian].
- 3 Matassov, R.A. (2009). *Perevod kino-, videomaterialov: lingvokulturologicheskie i didakticheskie aspekty* [Translation of film/video materials: linguocultural and didactic aspects]. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow [in Russian].
- 4 Schleiermacher, F. (2012). *On the Different Methods of Translating*. L. Venuti (Ed.). *Translation Studies Reader*. London and New York: Routledge.
- 5 Bastin, G.L. (2005). *Adaptation*. M. Baker (Ed.). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London and New York: Routledge.
- 6 Voynich, I.V. (2010). *Strategii lingvokulturnoi adaptatsii khudozhestvennogo teksta pri perevode* [Linguocultural adaptation strategies in a literary text translation]. Extended abstract of candidate's thesis. Perm [in Russian].
- 7 "Friends" TV series. Retrieved from <https://friendsepisode.com/>.
- 8 "Druzia" v ozvuchke RTR ["Friends" voiced by RTR]. (n.d.). friends-online.me. Retrieved from <https://friends-online.me/dan/> [in Russian].
- 9 «Druzia» v ozvuchke Paramount Comedy ["Friends" voiced by Paramount Comedy]. (n.d.). druziyaserial.ru. Retrieved from <http://druziyaserial.ru/seasons> [in Russian].
- 10 Mueller, V.K. (2012). *Anglo-russkii i russko-angliiskii slovar* [English-Russian and Russian-English Dictionary]. Moscow: Eksmo [in Russian].

Ж.А. Жақыпов*, О.М. Амандыков

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: zhan.zhak58@gmail.com, amandykovolzhask@gmail.com)

Сөйлемдегі ыңғайластық қатынасқа жаңаша көзқарас

Қазақ тілінің синтаксистік құрылысын функционалдық тұрғыдан зерттеу әлі де қалыптаса қойған жоқ. Осындай зерттеуді қажет ететін синтаксистік қатынас — ыңғайластық қатынас. Ыңғайластық қатынасты функционалдық грамматиканың «мағынадан құралға» бағытын негізге алып қарастырғанда жаңа нәтижелерге қол жеткізуге болады. Нәтижесінде ыңғайластық қатынастың синтаксистегі парадигмаларын төрт деңгейден көруге болады: жай сөйлем, құрмалас сөйлем, күрделі синтаксистік тұтастық, мәтін. Ыңғайластық қатынастың сөйлемдегі негізгі межесі бірыңғай мүшелер екені даусыз. Қазақ тіл біліміне бірыңғай мүшелер біршама зерттелсе де, назарға алынбай келе жатқан мәселелер бар екенін байқауға болады. Сондай тілдік бірліктің бірі — ыңғайлас мүшелер. Мақалада ыңғайлас мүшенің сөйлемнің бірыңғай мүшелерінен айырмашылығы көрсетіліп, оның жасалу жолдары айтылған. Ыңғайлас мүшелердің құрамына талдау жасалған. Құрмалас сөйлем құрылымында ыңғайластық қатынас айқын байқалады. Алайда синтаксис мамандары құрмалас синтаксисіне байланысты «ыңғайластық» терминін салалас пен сабақтас құрмаластардың мағыналық түріне орай ғана қолданады. Ыңғайластықты қатынасқа функционалдық тұрғыдан қарағанда, бұл ұғымның «ыңғайлас салалас», «ыңғайлас сабақтас» деген құрмалас сөйлемдермен шектелмейтіні байқалады. Талғаулықты және кезектес салаластар ыңғайлас қатынас шеңберінде жатады. Оларды байланыстыратын жалғаулықтардың бірыңғай мүше жасайтынын ескерсек, салаластың бұл түрлері ыңғайластық қатынаста болатынын дәлелдей түседі. Осылайша, мақалада сөйлемдегі ыңғайластық қатынас жаңаша сипатталған.

Кілт сөздер: бірыңғай мүшелер, ыңғайлас мүше, мәтін, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, ыңғайлас қатынас, функционалды грамматика.

Kipicne

«Тіл білімі саласында «функционалдық» ұғымының мағынасы былай түсіндіріледі:

1. Тілдік бірліктерді қолдана отырып, олардың функциясын (қызметін) алынған нәтижеге қарай зерттеу;
2. Түрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің өзара әрекеттесе отырып жұмсалудың формалардан туындайтын мағынаны айқындау, яғни «мағынадан құралдарға қарай» бағытта зерттеу;
3. Осы екі бағыттың бірлестігі тілдегі семантикалық категорияларды көрсететін түрлі тілдік бірліктерді бір тұтастыққа, «өріске» жинақтау» [1, 62].

Жоғарыда аталғандай функционалдық грамматиканың «мағынадан құралға» бағытын ұстанғанда ыңғайлық қатынасты қарастырғанда жаңа нәтижелер көрінетіндігі байқалады. Ыңғайластық қатынас морфологиялық, фразеологиялық т.б. құралдар арқылы берілмейді, бұл категориялық жағдаятты мағынаның берілетін синтаксистік деңгейінен ғана байқауға болады. Себебі функционалдық-семантикалық өрісте оның құралдары (фразеологизм, шақ) тек қана сөйлем ішінде анықталады. Сол үшін бұны таза синтаксистік өріс десе болады. Мысалы, ыңғайластық қатынас темпоралдық 3 шақпен де, сөйлеммен де беріледі. Ыңғайластық қатынастың құралы сөйлем болады. «Ыңғайластық қатынас» деген термин осы сияқты функционалдық өрістің атауы ретінде ұсынылады.

Ыңғайластық қатынастың синтаксистегі парадигмаларын төрт деңгейден көруге болады:

- 1) жай сөйлем;
- 2) құрмалас сөйлем;
- 3) күрделі синтаксистік тұтастық;
- 4) мәтін.

Ыңғайластық қатынасқа құрылған бірыңғай мүшелерде, сөйлем компоненттерінде, мәтінде жүйеленбеген парадигмалар бар. Бұл тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhan.zhak58@gmail.com

Әдістеме мен зерттеу әдістері

Зерттеу әдіс-тәсілдерін мақала нысанының грамматика-семантикалық ерекшеліктері айқындады. Синтаксистік ыңғайластықты талдау үшін «құрылымнан — мағынаға» қарай пайымдау аздық етеді, сондықтан функционалдық грамматиканың тәсілі «мағынадан — құрылымға» қарай талдау әдісін пайдаланған ұтымды болды. Осы әдісті қолданудың нәтижесінде ыңғайлас қатынастың жай және құрмалас сөйлемдегі құралдары анық көрінді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Жай сөйлемдегі ыңғайластық қатынас бірыңғай мүшелер мәселесімен байланысты. Бірыңғай мүшелер қазақ тіл білімінде біршама зерттелді, академиялық грамматикалардан да тиісті орын алды [2, 3, 4]. Бірақ назарға ілінбеген жайттар баршылық екенін байқауға болады. 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис» ұжымдық еңбегінде бірыңғай мүшелерге мынадай анықтама беріледі: «Сөйлем мүшелері сөйлемде жеке-жеке қолданылумен бірге топ-тобымен де қолданыла алады. Осындай сөйлем бір сөз табынан да жасалады және бір ғана синтаксистік қызметтегі әр түрлі сөз таптарынан да олардың бәріне бірдей бір-ақ сұрау қойылады. Бұлардың тұлғалары да көбінесе бір формада болып келеді. Бұндай мүшелер сөйлемнің бірыңғай мүшелері деп аталады» [4, 661]. Мысалы, **Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста. Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасы, сұлу қыздың көріп не ең мұндай тұрін.**

Бұл анықтамада сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің ыңғайластық қатынасы туралы тұспал бар. Алайда келтірілген мысалдарында тек бір сөз табынан жасалған бірыңғай сөздер туралы ғана сөз болған.

Ал мына сияқты сөйлемдер бірыңғай мүшелердің анықтамасының талаптарына сай келмейтінін көруге болады: Есі кірмеген бала мен әжетке жараған қыз, өңі бүтін әйелді ғана олжалап, **қалғанын қылышқа шалған қатыгез соғыс**, әрине, өзінің логикалық күрмеуіне, екі халықтың кіріптар күй, құлдық кепке түсуіне әкеліп соқты. Ал Қазақ Ордасы **орыс құлдығымен аяқталған өзінің қасіретті жолын** жалғастырды. Ем қонбайтын, алаяқтар мен нақұрыстардан тұратын қоғам ешқандай реформаға қарамастан бір-бірін алдап өмір сүре береді және мүшелері аталған «қасиеттерінен» арылмайынша, ол қоғам **ешқандай кісілік пен ізгілік туғыза алмайтын рухани бедеу күйінде** қалмақ. Бұл сөйлемдерде кездесетін «**қалғанын қылышқа шалған қатыгез соғыс**», «**орыс құлдығымен аяқталған өзінің қасіретті жолын**», «**ешқандай кісілік пен ізгілік туғыза алмайтын рухани бедеу күйінде**» тіркестерді бірыңғай мүше деп айта алмаймыз. Оған себеп — ондағы сөздердің түрлі сөз табынан жасалуы.

Осы тәріздес тіркестерді А.М. Әділбек «С. Сейфуллин прозасындағы бірыңғай мүшелердің стилистикасы» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясының «С. Сейфуллин прозасындағы бірыңғай сөйлем мүшелерінің стилистикасы» тарауында бірыңғай анықтауыштардың құрылымдық сипатын қарастыру барысында қарастырады. Ғалымның пікірінше, «бірыңғай анықтауыштар тікелей анықтайтын зат есімді нақтыласа, әрыңғай анықтауыштардың біреуі анықтайтын мүшемен байланыса отырып, күрделі сөз тіркесін құрайды». Оған мынадай мысал береді:

Бірақ, жалпы елде бір түрлі ауыр меңіреу қайғы бар.

Қасында ақ тымақты сары жігіт бар.

Осылайша, «әрыңғай анықтауыштар бір заттың әр түрлі сынын, сапасын көрсететін, интонациялық жікке бөлінбейтін күрделі сөз тіркестері болып табылады» деп қорытады [5, 84].

Ғалым қолданған «әрыңғай мүше» термині аталған категорияның мағынасын аша алмайды деп ойлаймыз. Себебі, мысалға берілген «*бір түрлі ауыр меңіреу қайғы*», «*ақ тымақты сары жігіт*» тіркестері әрыңғай қатынаста тұрған жоқ, керісінше өзара ыңғайлас қатынаста. Сол үшін «ыңғайлас мүше» деп атауды жөн санаймыз.

М.Х. Шаяхметова «Бірыңғай мүшелердің көркем әдебиетте қолданылуы» [6] атты оқу құралында бірыңғай мүше болмайтын, бірақ соған қатты ұқсайтын, соның дәл өзіндей көрінетін тіркестер де болатынын айтып, оған мынадай мысал келтіреді: *Сүйіндіктің аппақ үлкен кірпіш үйі жылы екен (М. Ә.).* Ғалым осы мысалдағы «аппақ, үлкен, кірпіш» сөз формаларын әрыңғай анықтауыштар деп атайды. «Осындай анықталатын заттың әрқилы сапасын білдіретін кейбір анықтауыштар бірыңғай бола алмайды, өйткені бұлар, алдымен, бірін-бірі анықтап тұрады. Мұндай әрыңғай анықтауыштардың біреуі ғана анықталған мүшемен тікелей тікелей байланысып, сонымен күрделі сөз тіркесін құрайды. Ал, бірыңғай анықтауыштарда, керісінше, олардың әрқайсысы анықталатын мүшемен тікелей байланысады да, бір компоненті де анықталатын сөздің құрамына енбейді. Бірыңғай анықтауы-

штар мен әрыңғай анықтауыштардың және бір ерекшелігі: әрыңғай анықтауыштар интонация арқылы жікке бөлінбей, бірмен-бірі ұласа айтылады, олардың арасына жалғаулық шылауларды қоюға болмайды. Ал, бірыңғай анықтауыштар айырым интонациясымен айтылып, өзара жалғаулықтар арқылы да, жалғаулықсыз да санамалап байланысады» деп тұжырымдайды.

Ғалымның «әрыңғай анықтауыштардың біреуі ғана анықталған мүшемен тікелей байланысып, сонымен күрделі сөз тіркесін құрайды» деген тұжырымымен келісу қиын. Себебі, ғалым айтып отырған «әрыңғай анықтауыштар» басыңқы сыңармен (анықталатын сөз) тізбектеле емес, жарыса байланысады. Мысалы, «Ол көп оқыған ақылды жігіт» деген тіркестің «көп оқыған» сыңары да, «ақылды» сыңары да «жігіт» сөзімен жарыса байланысып тұр. Осы ойымызды дәлелдеу үшін тағы да мынадай мысалдарды келтіре аламыз: *Оның ұзын салалы саусақтары бар. Оның қоңыр бұйра шашы сондай әдемі.*

Берілген мысалдардан «ұзын», «салалы» сөздері «саусақтары» сөзімен жарыса байланысып тұрғанын көруге болады, яғни «ұзын саусақтар», «салалы саусақтары». Сол сияқты келесі сөйлемнен «қоңыр шашы», «бұйра шашы» байланыстарын шығаруға болады.

Ыңғайластық қатынасты толық танып-түсініп, сипаттау үшін функционалдық грамматика аясында қарастыру қажет. Функционалдық синтаксистің талабына сүйенсек, «әрыңғай мүшелер» әр басқа ыңғайдағы қызметтерді атқаруға тиісті, яғни біріншісі сөйлемнің анықтауышы болса, екіншісі пысықтауышы я басқа мүшесі қызметінде жұмсалып тұруы керек. Ал біздің әрыңғай мүшелеріміз сөйлемнің бір мүшесінің қызметіне ортақтасып тұрады. Демек, құбылыстың табиғатына сай келетін атау тапқан жөн. Біздіңше, бұған пішіні бірыңғай емес, қызметі бір ыңғайда болатын «ыңғайлас» мүшелер деген атау үйлесіп тұр.

Жай сөйлемде сөйлемнің бірыңғай мүшелері ыңғайластық қатынастың ядросы болса, ал «ыңғайлас мүшелері» бұл қатынастың шеткергі (периферия) мағынасы болып табылады. Мысалы, *Бірнеше ғасырға созылған үздіксіз соғыстан* кейін республика, цезаризмге өтті, преториан гвардиясы императорларды күнде ауыстырып отырды.

Жойылып кеткен жақсы тұқымның орнын ештеңе де баса алмайды. Бұл жай сөйлемдерде белгіленген сөйлемнің «әрыңғай» мүшелері бір-бірімен ыңғайластық қатынаста байланысқан. Бұлардың бірыңғай мүшеден ең басты артықшылығы — аталған сөз бірліктерінің түрлі сөз таптарынан жасалуы. Сондай-ақ, осы тәрізді қатынасқа құрылған тіркестер өзара бірыңғай болуы да мүмкін. Мысалы, *Көлік саласындағы ең мықты «атбегілер» — Германия мен Жапонияда. Дәлел келтірмейтін күмәнсіз ақиқат, дау тудырмайтын талассыз шындық.* Бұл жерде «дәлел келтірмейтін күмәнсіз ақиқат» және «дау тудырмайтын талассыз шындық» тіркестері өз ішінде ыңғайластық қатынаста тұр, сонымен қатар тіркестер тұтас күйінде сөйлемнің бірыңғай мүшелері болып табылады.

Абай — XIX ғасырдағы ұлттың интеллектуалдық элитасының ең көрнекті өкілі, ол да қазақты, қазақ жәртың, қазақ санасын жайлаған бұл жұмбақ дерттің табиғатын түсіне алмай-ақ кетті. Бұл мысалда «қазақты, қазақ жәртың, қазақ санасын» бірыңғай мүшелері «жайлаған» есімше формалы етістікпен тіркесіп, «жұмбақ» сын есімімен ыңғайластық қатынаста байланысады. Бұл жай сөйлемдегі ыңғайластық қатынастың түрлі формада көрініс табатынын көруге болады.

Себебі әр адам — Құдайдың ерекше жаратындысы, маңдайына құдайдың ешкімге ұқсамайтын, бір соған ғана арналған мөрі соғылған бірегей жаратындысы. Бұл сөйлемдегі қатынас одан да күрделі. Мұнда «маңдайына құдайдың ешкімге ұқсамайтын» «бір соған ғана арналған мөрі соғылған» тіркесі «бірегей» сөзімен қосылып, «жаратындысы» зат есімімен ыңғайластық қатынаста байланысады. Бұл өз кезегінде «Құдайдың ерекше жаратындысы» тіркесінің айқындауыш мүшесі ретінде көрініс табады.

Жай сөйлемдегі ыңғайлас мүшелердің жасалу, түзілу жолдары әр түрлі. Бұлардың жиі қолданылатыны **есімше мен сын есімнің** қатарласқан түрлері көп кездеседі. Мұны ыңғайлас мүшелердің түзілуінің типі деп қарауға болады. Солардың әрқайсысына жеке тоқталайық.

1. —ып/-іп/-п + ған/ген + жоқ. Мысалы: *Бұл соғыстың тарихы әлі жазылған жоқ. Аталған тақырыпқа арналған жекелеген романдар, зерттеулер бар, алайда бұл соғыстың салдарынан болған заттық, моральдық, ізгілік шығындарымызды әлі ешкім түбегейлі + зерделеп есептеген жоқ.*

2. —ған/-ген, -қан/-кен + негізгі сын есім. Мысалы: *Біз ақылынан айырылған ақымақ тобырға айналдық.*

3. –ған/-ген, –қан/-кен + туынды сын есім (-лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті). Мысалы: Мұның мән-мағынасын түсіндіру үшін тыныш зертхананың **жеңілдетілген жасанды жағдайында** шынайы қатынастарды толықтай құрып жоспарлы түрде зерттеулер жүргізуге анық жол көрсетіледі.

4. –ған/-ген, –қан/-кен + туынды сын есім (-сыз/-сіз). Мысалы: **Бірнеше ғасырға созылған үздіксіз соғыстан** кейін республика, цезаризмге өтті, преториан гвардиясы императорларды күнде ауыстырып отырды.

5. –атын/-етін/-йтін + күрделі сын есім. Мысалы: Қағанат құлағаннан кейін **ұрыс-соғыс бұрынғыдан аздау, тіпті бейбіт деуге болатын төрт ғасырлық заман** өтті.

6. –атын/-етін/-йтін + –ған/-ген, –қан/-кен. Мысалы: Бұл әйел — **кім көрінгенмен көңіл көтеретін жолда жатқан** жолбике.

7. –атын/-етін/-йтін + дара сын есім. Мысалы: Ал соғыста, майдан даласында, **күнде болып жататын әдепкі құбылыс**, тіпті десеңіз, соғыстың жалғыз ғана заңы — осы. **Алдынан келгенді тістейтін, артынан келгенді тебетін асау** ат.

8. –дай/-дей, –тай/-тей + –ған/-ген, –қан/-кен. Мысалы: **Жүнін жұлған тырнадай ұсқыны қашқан адам** екен.

9. –ып/-іп/-п формалы көсемше + үстеу сөз. Мысалы:

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге.

10. –дай/-дей/-тай/-тей + сын есім. Мысалы: Туған күнімді **жетім қыздың тойындай елеусіз** өткізгім келмейді (Қ. Қанафин).

11. Есімді тіркес + сын есім. Мысалы: **Жапырақ жүрек жас** қайың. **Жел өсек қаңқу әңгіме. Жел саңлақ жараулы ат. Жел құйын дақпырт әңгіме.**

12. –ған/-ген, –қан/-кен + сілтеу есімдігі + сын есім. Мысалы: Абай — **XIX ғасырдағы ұлттың интеллектуалдық элитасының ең көрнекті өкілі, ол да қазақты, қазақ жұртын, қазақ санасын жайлаған бұл жұмбақ дерттің табиғатын түсіне алмай-ақ кетті.** Бұл сөйлемде дерт сөзін үш анықтауыш жарыса сипаттап тұрғанын көруге болады: **жайлаған дерт, бұл дерт, жұмбақ дерт.**

13. Сапалық сын есім + қатыстық сын есім. Мысалы: Оның ұзын салалы саусақтары бар.

14. Сын есім + сын есім. Мысалы: Оның қоңыр бұйра шашы сондай әдемі.

15. Болымды-болымсыздық мәнде... Мысалы: **Эпостың жасампаз дәстүрі арқасында заман әуеніне талмай үн қосып отыратын бұндай шығарма қазақ халқының ауызекі әдеби тілінің тамаша үлгісі ғана емес, сонымен бірге ол біздің кейінгі жазба әдеби тілімізге нәр берген арна** (Е. Жұбанов).

16. Әрі жалғаулығы арқылы. Мысалы: **Соның арасында олардың қала трактирлерінде әр сап-тыаяққа біздің еуропалық таңдайымыз шыдамайтын тұзды қосып шыдамдылықпен әрі рақаттана сыра ішіп тұрғанын көруге болады.**

Жай сөйлемдегі ыңғайлас қатынастың осы берілу жолдары аталған тіл бірлігінің тілде жиі кездесетінін, түрлі сипатта болатынын көрсетеді.

Жай сөйлемдегі ыңғайлас қатынастың берілуінің тағы бір жолы — айқындауыш мүшелер. Айқындауыш мүше өзі айқындайтын мүшемен ыңғайлас қатынаста тұрады. Мысалы: **Жандос мұғалымды бір көрген адам таң қалуы мүмкін** (Ж. Ж.). Бұл сөйлемдегі Жандос айқындалушы мен мұғалымды қосалқы айқындауышы сөйлемде бір ғана толықтауыштың қызметін атқарып тұр, айқындауыштың рөлі алдыңғы атауды нақтылай атауынан көрінеді. Бұл мүшені күрделі мүшеге де жатқызуға болатындай, алайда айқындалушы мен айқындауыш арасында қандай да бір қатынас барын жоққа шығара алмаймыз. Екеуі бір-бірімен ыңғайластықта тұрғанын байқау қиын емес. Оңашалған айқындауышты ыңғайластық тіпті айқын көрінеді. Мысалы: **Мектепте сабақ беру кезінде бізге, университетті енді ғана бітірген жас мамандарға, әдістемелік қолдау керек.** Көрініп тұрғандай, бұл сөйлемде бізге деген айқындалушы мен... мамандарға деген оңашаланған айқындауыш сөйлемде бірдей тұлғада жасалып, бірдей жанама толықтауыш қызметін атқарып тұр. Екеуі де **қолдау керек** деген баяндауыш мүшеге жарыса байланысып тұр: **бізге қолдау керек, ... мамандарға қолдау керек.** Демек, айқындауыш пен айқындалушы мүшелерді бірыңғай мүшелерге жатқыза алмайтын болсақ та, бұлардың арасында мағыналық қатынастың барын жоққа шығара алмаймыз. Олай болса, бірыңғай мүшелер сияқты пішіндес болып келетінін, бір ғана мүшенің қызметін атқаратындығын ескере отырып, айқындауыш мүшені ыңғайластық қатынас парадигмасына қосу керек болады.

Ыңғайластық қатынасты құрмалас сөйлем деңгейінде қарастырғанда құрмаластың мезгілдес-ыңғайлас түрлері сөйлемдегі ыңғайластық қатынасын ядросы болып табылады. Қазақ тіл білімінде ыңғайлас салалас пен мезгілдес салаласты бөлу кезінде түрлі пікірлер бар. Солардың бірі Қ. Шәукенұлы «Ыңғайлас салалас болу үшін басым бағыт — етістік баяндауыштар білдіретін істің, амалдың жалғастығы емес, біртектестігі» [7], — дейді де, оған мынадай мысал келтіреді: *Үріккен қойдай шоғырын жазбай шапқан солдат бөлек кетті де, қара көк аттың үстіндегі Абылаев пен қасқа айғырлы Бақы бір бөлек кетті*. Ғалымның пайымдауынша, «бұл сөйлемдерде мезгілдестік емес, ыңғайластық айқын. Ыңғайлас салалас сөйлемнің жасалуында оның компоненттері баяндауыштарының шағы, жағы жағынан біртектес лексико-семантикалық байланыстығы жоқтығы» деп қорытындылайды. Ғалым мезгілдес деп беріліп жүрген сөйлемдерді ыңғайлас салалас деп атайды. Мезгілдес салалас ішінде ыңғайлас қатынасқа жататын екі құрал бар. Біреуі баяндауыш есім сөзден жасалып, бірыңғайлықты білдіретін сөздер, екіншісі мезгілдестікті білдіретін сөздер.

Ал ғалым М. Серғалиев, Т. Ермаковалар ыңғайлас құрмалас сөйлемдерді мезгілдестерден бөлек қарайды [8], [9]. Бұл жіктеу зерттеудің функционалдық бағытта болғанын аңғартады. Алайда функционалдық грамматика тұрғысынан ыңғайлас қатынастың құрмалас сөйлем деңгейіндегі мағынасы ретінде талғаулықты, кезектес түрлерін де қарастыруды қажет етеді. Мына тәрізді сөйлемдер ыңғайластық қатынастың шеткергі мүшелері бола алады: *Не сен келесің, не мен кетемін. Далада біресе жаңбыр жауады, біресе қар жауады (М. Қ.)*. Бұлар қазіргі грамматикамызда кезектес, талғаулықты салалас құрмаластар болып қарастырылады. Мұндағы сөйлемнің грамматикалық мағынасына қарасақ, бірінші сөйлемде екі әрекеттің бірі ғана орындалатын, екінші сөйлемде іс-әрекеттің кезектес орындалатын байқауға болады. Бұл ретте осы сөйлемдердің құрастырушы сыңарларының арасындағы қатынас қандай болатынына назар аударған жөн. Сөйлемдер арасында ыңғайлас қатынас бар. Оған форма да ықпал етеді, сыңарларының жасалу жолдары бірдей болады, құрылымдық жағынан теңдес болмаса да шамалас (изоқұрылымды) болып келеді. Демек, бұл талғаулы және кезектес салаластардан да ыңғайластықтың өлшемдерін, межелерін көре аламыз.

Кезектес салалас пен талғаулықты салаласты жасайтын негізгі тәсіл — жалғаулықтардың өзі бірыңғай мүшелерді де байланыстыратын құралдар. Демек әр деңгейден деңгейге ауыстыру тұрғысынан қарастырсақ, бұлардың ыңғайластық шеңберінде екенін тағы да айқындай түсеміз. Осылайша, салалас құрмаластың бұл түрлері ыңғайластық қатынас шеңберінде қарастырылып, олар қатынастың шеткергі мүшелеріне жатады.

Қорытынды

Сөйлемдегі ыңғайластық қатынастың ядросы — бірыңғай мүшелер. Ыңғайлас қатынастың шеткергі мүшелеріне ыңғайлас мүшелерді жатқызуға болады. Бұл мүшелер өзіндік жасалу жолдары бар. Оның негізі жасалу жолы — әртүрлі морфологиялық форманттар арқылы жасалуы. Олардың бірыңғай мүшелерден айырмашылығы да сол морфологиялық тұрпатының әртүрлі болуында жатыр. Сондай-ақ, бірыңғай мүшелер сияқты жазуда үтірмен бөлінбейді, айту кезінде интонацияда кідіріс жоқ, бір синтагмалық екпінмен айтылады. Мақалада ыңғайлас мүшелердің жасалу жолдары көрсетіліп, талданды.

Құрмалас сөйлем деңгейінде мезгілдес-ыңғайлас құрмаластар ыңғайластық қатынастың негізі болса, оның шеткергі мүшелеріне талғаулықты және кезектес салаластарды жатқызуға болады. Оларды байланыстыратын негізгі формалардың бірыңғай мүшелерді де байланыстыратын құралдар екендігі олардың ыңғайластық қатынас шеңберінде екенін дәлелдей түседі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қапалбеков Б. Жұмсалымдық мағыналық өріс — ұғымдық категориялардың ұлт тіліндегі көрінісі / Б. Қапалбеков // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. — 2004. — № 5. — Б. 52–62.
- 2 Қазіргі қазақ тілі / Ред. М. Балақаев. — Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясы, 1954.
- 3 Қазақ тілі грамматикасы. II. Синтаксис / Ред. Н. Ысқақова. — Алматы: Ғылым, 1967.
- 4 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис / Жауапты ред. Е. Жанпейісов. — Астана, «Астана полиграфия», 2002. — 784 б.
- 5 Әділбек А.М. С. Сейфуллин прозасындағы бірыңғай мүшелердің стилистикасы: филол. ғыл. канд. ... дисс. Мамандығы 10.02.02 — қазақ тілі / А.М. Әділбек — Астана, 2010. — 115 б.

- 6 Шаяхметова М.Х. Қазақ көркем әдебиет тіліндегі бірыңғай мүшелердің стилистикалық-синтаксистік қызметі: филол. ғыл. канд. ... дисс. / М.Х. Шаяхметова. — Алматы, 1981. — 102 б.
- 7 Шәукенұлы Қ. Синтаксис / Қ. Шәукенұлы. — Алматы: Арыс, 2004. — 248 б.
- 8 Серғалиев М. Синтаксистік зерттеулер / М. Серғалиев. — Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. — 560 б.
- 9 Еркекова Т.Н. Құрмалас сөйлемдер жүйесі: моногр. / Т.Н. Еркекова. — Алматы, 2008. — 330 б.

Ж.А. Жакупов, О.М. Амандыков

Новый подход к соединительным отношениям в предложении

Функциональное изучение синтаксиса казахского языка еще не сформировалось. Синтаксическое отношение, требующее такого исследования, — это соединительные отношения. Новые результаты могут быть достигнуты при рассмотрении соединительных отношений на основе направления функциональной грамматики «от значения — к форме». Парадигмы соединительных отношений в синтаксисе встречаются на следующих уровнях: простое предложение, сложное предложение, сложная синтаксическая целостность, текст. Без сомнения, основным показателем соединительного отношения являются однородные члены предложения. Хотя в казахском языкознании неплохо изучены однородные члены предложения, можно заметить, что существуют вопросы, которые не принимаются во внимание. Одна из таких языковых единиц — это соединительные члены. В статье подчеркнуто отличие соединительных членов предложения от однородных. Проведен анализ состава соединительных членов. В функциональном отношении однородность не ограничивается лишь однородными сложносочиненными и сложноподчиненными предложениями. Сложносочиненные предложения с разделительными союзами со значениями очередности и альтернативы можно рассмотреть и в рамках соединительных отношений. Формы, которые объединяют эти предложения, связывают и однородные члены предложения. Таким образом, в настоящей статье дана новая трактовка соединительных отношений в предложении.

Ключевые слова: однородный член предложения, текст, простое предложение, сложное предложение, функциональная грамматика.

Zh.A. Zhakupov, O.M. Amandykov

A new approach to connective relations in a sentence

The functional study of the syntax of the Kazakh language has not yet been formed. The syntactic relation that requires such research is connective relations. New results can be achieved when considering connective relations based on the direction of functional grammar “from meaning to form”. As a result, the paradigms of connective relations in syntax can be seen at four levels: simple sentence, complex sentence, complex syntactic integrity, text. Without a doubt, the main indicator of the connective relation is the homogeneous members of the sentence. Although homogeneous sentence terms are not poorly studied in Kazakh linguistics, it can be noted that there are issues that are not taken into account. One of these linguistic units is connecting members. The article emphasizes the difference between the connecting term and the homogeneous terms of the sentence. The composition of the connecting members is analyzed. Functionally, uniformity is not limited to homogeneous compound and compound sentences. Compound sentences with separative conjunctions with precedence values and alternatives can also be considered within the framework of connective relations. The forms that connect these sentences also connect homogeneous members of the sentence. Thus, the article describes connective relations in a sentence in a new way.

Keywords: homogeneous sentence term, homogeneous term, text, simple sentence, complex sentence, functional grammar.

References

- 1 Qapalbekov, B. (2004). Zhumsalymdyq magynalyq oris — ugymdyq kategorialardyng ult tilindegi korinisi [The semantic field of use — the representation of conceptual categories in the national language]. *Al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universitetinin khabarshysy – Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University*, 5, 52–62 [in Kazakh].
- 2 Balakayev, M. (Ed.). (1954). Qazirgi qazaq tili [Modern Kazakh language]. Almaty: Qazaq SSR Gylym akademiasy [in Kazakh].

- 3 Ysraqova, N. (Ed.). (1967). Qazaq tili gramatikasy. II. Sintaksis [Grammar of the Kazakh language. II. Syntax]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 4 Zhanpeiisov, E. (Ed.) (2002). Qazaq gramatikasy. Fonetika, sózzhasam, morfologia, sintaksis [Kazakh grammar. Phonetics, Word formation, Morphology, Syntax]. Astana [in Kazakh].
- 5 Adilbek, A.M. (2010). S. Seifullin prozasyndagy birynggai mushelerding stilistikasy [Stylistics of single members in the prose of S. Seifullin]. *Candidate's thesis*. Astana [in Kazakh].
- 6 Shaiahmetova, M.Kh. (1981). Qazaq korkem adebiet tilindegi birynggai mushelerding stilistikalyq-sintaksistik qyzmeti [Stylistic and syntactic function of single members in the Kazakh language of fiction]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Shaikenuly, Q. (2004). Sintaksis [Syntax]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 8 Sergaliev, M. (2010). Sintaksistik zertteuler [Syntactic research]. Pavlodar: S. Toraigrov atyndaǵy Pavlodar memlekettik universiteti [in Kazakh].
- 9 Ermekova, T.N. (2008). Qurmalas soilemder zhuzhesi [The system of complex sentences]. Almaty [in Kazakh].

S.A. Beiskhanova^{1*}, Zh.N. Zhunussova², A. Zoltan³^{1,2} L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;³ Eotvos Lorand University, Budapest, Hungary

(E-mail: saltanat.beiskhanova@gmail.com, zhanyl08@mail.ru, zoltandr@gmail.com)

Paroemiographic interpretation of proverbs and sayings corpus on the material of different structural languages

Within the current linguistics paradigm there is a high interest in studying proverbial collections of different ethnic groups. Paroemiographic collections serve as an informative resource for linguistic studies. Along with this, it is necessary to pay attention to the issues of paroemiography. The theoretical bases of this area of lexicography have already found practice in compiling various types of proverbial dictionaries. The article presents an overview of some dictionaries of Russian and English proverbs and sayings. The authors considered the lexicographic principles used in the compilation of the studied sources of proverbs and sayings. The article provides a comparative analysis of the representation and description of proverbs and sayings in such collections. In addition to distinctive features, the obtained results revealed a general trend in the arrangement and description approaches of paroemias in the considered dictionaries. Studying the concepts applied in the presentation, comparison, meaning interpretations, illustrative examples of usage and origin of the proverbial units in lexicographic practice determine the outlooks in the compilation of new dictionary publications and further cross-cultural linguistic research in contemporary paroemiography.

Keywords: paroemiography, dictionaries of proverbs and sayings, lexicographic analysis, manner of arrangement, lexicographic interpretation

Introduction

In the current linguistic science, the object of the study is quite frequently various kinds of language units expropriated from lexicographical collected books. The material recorded in dictionaries is a huge informative source for the communication of surrounding language reality.

It should be noted that within the anthropocentric paradigm, there is a growing interest in the inquiry about the linguistic worldview. Such resources for these studies, undoubtedly, are collected books of paroemias which are considered part of the cultural heritage. Proverbs and sayings, contained in them, illustrate the traditional virtues and worldview of each ethnos.

Dictionaries of paroemias take a special place in lexicography, that makes it possible to spin off them into a certain category. They represent the fastidious work result of several scientist generations, who by bits collected proverbs and sayings. Collected books of this type have their own specifics in the presentation of such expressions, which is formed under influencing the main directions of the general theory of lexicography.

Paroemiography is a new branch of lexicographical practice that engages in the development of proverbs and sayings dictionaries. The scientific and methodological activity of paroemiography includes the collection, systematization, and fixation of proverbs and sayings, taking into account a certain principle of describing them in collected books [1; 316-317]. The works of scientists G.L. Permyakov, V.P. Zhukov, A. Taylor, W. Mieder are devoted to the classification issues, typology and presentation of paroemiological units in lexicographic collections [2-5]. Paroemiography also involves the investigation of the origin, history, and cultural significance of proverbs and sayings. It offers valuable insights into the working of human communication and thought. The researches study linguistic and cultural aspects of this expression. They use a variety of methods to study proverbs, including comparative analysis, linguistic analysis, historical research, and ethnographic studies.

The present discussion point in paroemiography in recent decades has been the use of a linguistic approach to lexicographic parameters in the modeling of proverbs and sayings dictionaries [6-8]. The systematization of proverbial units in collected books is of utmost importance, but the interpretation of using them in oral and written speech is equally important. Using the accumulated experience makes it possible to consist-

* Corresponding author's e-mail: saltanat.beiskhanova@gmail.com

ently implement the principles of lexicographic parameterization of the language units. The lexicographical analysis allows us “to consider different approaches to the problems in a certain time length” [9; 35].

Working with dictionaries of paroemias includes not merely acquaintance with an extensive text corpus of proverbs and sayings but also the following aspects such as analysis of reference list contained in lexicographic publications, study of composition issues, choice of a manner for arranging entries, and ways of explaining them.

Materials and Research methods

This paper presents a review of paroemiological dictionary publications. The study materials are collected books of proverbs and sayings, the resources of which serve for many linguistic studies. The purpose of the article is to study the special characteristic of this material presentation in Russian and English paroemiography. Presenting proverbs and sayings in dictionaries needs careful consideration of methods to ensure accuracy and comprehensiveness. The procedure of comparative lexicographical analysis of presentation includes studying arrangement manners, and ways of description of proverbs and sayings in dictionary publications. The arrangement and description of proverbs and sayings are important for improving access and understanding of them.

The present article aims at studying lexicographic approaches that are used to order a list of expressions in reviewed dictionaries of proverbs and sayings.

Another important aspect of presenting paroemias in dictionaries is their description. In the dictionaries, proverbs and saying can be described in a number of ways. It includes the following:

- the definition of the expressions that clarifies its meaning and interpretation to give a reader a deeper understanding of their significance;
- example sentences are provided to show how the expression is used in context;
- information about the etymology of the expression.

The comparative study of lexicographic approaches in the organization and description of proverbs and sayings makes it possible to identify the tendency, specific approaches, and characteristic features of their presentation in given dictionaries.

Results and Discussion

The collection of Russian proverbs and sayings in dictionaries has been recorded for several centuries. As is commonly known, the dictionaries compilation of this type was mainly done by folklorists and ethnographers. The Russian lexicographical tradition has considerable experience in the dictionary presentation of proverbs and sayings. The systematization of proverbs in collections began at the end of the 17th- beginning of the 18th centuries. [1; 318]. There is a review of some editions of proverbs and sayings dictionaries.

One of the most widely known sources of the paroemias for linguistic studies is the collected book of V.I. Dal *Пословицы русского народа* (1862) (Proverbs of the Russian People), which includes not only proverbs and sayings, but also rapid speeches, witticisms, superstitions, etc. In this paper, one of its later editions is considered [10]. The main approach to presenting proverbs in the collected book is their arrangement according to the general subject matter. V.M. Mokienko has noted that such an approach in systematizing the material of V.I. Dal contributed to the further using the thematic manner of arrangement in the compilation of many collections of Russian proverbs and sayings [11; 6]. The presentation by listing proverbs by thematic sections is main in the collected books of authors M.A. Rybnikova, V.P. Anikin, V.D. Sysoev [12-14].

In the dictionary *Русские пословицы и поговорки* (Russian proverbs and sayings), paroemias are grouped according to the manner of thematic similarity, for example: “труд” (labour) section includes the following subsections “работа” (work), “благосостояние” (prosperity), “изобретательность” (ingenuity), “мастерство” (handicraft), “орудия труда” (tools), “хозяйственность” (housekeeping), “осмотрительность” (prudence), “бесхозяйственность” (bad housekeeping), “плохая, бесполезная работа” (bad and useless work), “лень” (laziness), “безделье” (idleness), “болтовня” (idle talk) etc. [12]

In the collection *Старинные русские пословицы и поговорки* (Old Russian Proverbs and Sayings), paroemias are ordered by thematic sections, the name titles of which are proverbial expressions: “жизнь прожить — не поле перейти” (life is not a bed of roses), “хлеб — всему голова” (bread is the staff of life), “ученье — свет, а неученье — тьма” (learning is the eye of the mind) etc. In the author’s opinion that such manner of arrangement more accurately conveys the meaning of proverbs and sayings [13; 3].

The basic manner of systematizing proverbs and sayings in dictionaries is alphabetical which involves the arrangement of proverbs according to their first word. This approach to the material organization can be

found in the well-known collected books of V.P. Zhukov, V.P. Anikin [3], [15]. It should be noted that in the dictionary of V.P. Zhukov, the proverbs and sayings are followed by their interpretation, for example: “*утро вечера мудренее*” (an hour in the morning is worth two in the evening) — *говорится тогда, когда откладывают решение, исполнение чего-л. до утра в надежде, что утром на свежую голову все будет яснее, виднее* (refers to when a decision is delayed till the morning in the hope that in the morning with a fresh mind everything will be clearer). Then illustrative quotations from literary works with using paroemia are given: «*Полно грустить заранее, хозяин, утро вечера мудренее, авось, все пройдет ладно*». Н. Некрасов и Н. Станицкий. «Три страны света ...» [3; 338].

In Russian lexicographic practice, proverbs and sayings can be also arranged according to the thematic-alphabetical manner. For example, in the dictionary *Народная мудрость в пословицах и поговорках* (Folk wisdom in proverbs and sayings) its thematic sections and the proverbs and sayings listed in them are ordered alphabetically. For example, “*бедность и богатство*” section — “*аль я виновата, что рубаха дыривата?*” “*беден, как церковная мышь*”, “*в семи дворах один топор*”, “*где вода была, там и будет; куда денга пошла, там и скопится*” etc. [16; 3-6].

In the learner’s dictionary *Русские пословицы и поговорки* (Russian proverbs and sayings) of the authors-compilers V.I. Zimin, S.D. Ashurova, V.N. Shanskii, Z.I. Shatalova, the proverbs and sayings are presented both thematic and alphabetical manners [17]. In the first part of the dictionary paroemias are grouped by thematic sections and in the second part they are arranged by their first word according to the alphabetical order. In the main body of this dictionary, some proverbs are supplied with short explanations that provide a better understanding proverbs and sayings, for example: “*один за всех, и все за одного*” (one for all, all for one) — *говорится о взаимной поддержке, взаимопомощи, взаимовыручке* (said about mutual supportiveness and mutual help) [17; 15]. Some words of proverbs can be provided with etymological and linguistic notes. For example, the proverbs “*мал золотник, да дорог*” (a little body often harbours a great soul), the comments are given to the word *золотник* — *самая малая русская мера веса, равная 4,266 грамма, употребляется в основном при взвешивании золота и серебра; небольшой по величине, но ценный по качествам* (*zolotnik* — the smallest Russian measure of weight, equivalent to 4, 266 gr., mainly used while weighing gold and silver; small in size but valuable in quality) [17; 15-16].

The lexicographical work *Большой словарь русских пословиц* (The Great Dictionary of Russian proverbs), edited by V.M. Mokienko, was firstly compiled according to the European model [11; 7]. This method implies the material presentation by the significant word of proverbs in alphabetical order. The arrangement according to this manner contributes to the quick search for the needed proverbial expression. Another feature of this dictionary is the information of proverb fixation in lexicographic sources indicating the publication data which are presented according to the chronological order of the record: “*азбука — к мудрости ступенька*” — Сн. (Снегирев) 1848, 2; Раз. (Разумов) 1957, 41; Рыбн. (Рыбникова) 1961, 134; Тан. (Танчук) 1986, 15; Ан. (Аникин) 1988, 14 [11; 16]. Some of the proverbial units can be provided with geographic marks, a comprehensive list of which is presented at the beginning of the dictionary, for example, “*апрель водою славен*” Кубан. (Кубанская область) [11; 20]. Some proverbs are followed by etymological notes: “*атва белью найдет — бухмарь беть наведет*” (*atva beliu naidet — bukhmar bet navedet*), where *атва* (*atva*) — *один из видов чайки* (*gul species*); *бель* (*bel*) — *волнение на море при сильном ветре*; *белые гребни* (*rough sea with a strong wind; white combs*); *бухмарь* (*bukhmar*) — *пасмурная погода* (*cloudy weather*); *беть* (*bet*) — *буря на море* (*storm on the sea*) [11; 23].

In Russian paroemiography, great attention is paid to compiling bilingual dictionaries of proverbs and sayings. They include paroemias of the Russian language and their equivalents in another language or their translation equivalents that convey the meaning of these statements. Particularly, the dictionary of Yu.V. Bodrova collected more than a thousand Russian proverbs and sayings with their English equivalents, which are provided with a literal translation. Thus, the proverb “*аппетит приходит во время еды*” is followed by English version “*appetite comes with eating*” that is translated into Russian “*аппетит приходит вместе с едой*” [18; 4]. The proverbs in collected books of this type is arranged by the first word according to the alphabetical system of the first language (L1): “*бабушка надвое сказала — we shall see what we shall see.*”; “*беда не приходит одна — misfortunes never come singly.*” [18; 5].

In some bilingual dictionaries, proverbs and saying are also provided with illustrative data. For example, dictionary entry of *The Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings* has the following structure: a heading unit (proverb/saying), interpretation (in case of the absence of English equivalent), the suitable English variants of the Russian proverbs/sayings, a description of their meanings (if it is necessary), and quotations from literary sources illustrating the use of proverbs. For example, the proverb “*все познается в*

сравнении” is followed by English descriptive translation “*cognition comes through comparison*” and quotes from literary sources with translation into English “*Все познается в сравнении. Соотношение вашего опыта к моему — это единица к тысяче. Cognition comes through comparison. The correlation of your experience to mine is one to a thousand*” (Ю. Герман. «Дорогой мой человек») [19; 52]. The proverbs in this dictionary can be also followed by: English analogue — “*всему свое время*” / “*everything is good in its season*” [19; 53]; English equivalent — “*игра не стоит свеч*” / “*the game is not worth the candle*” [19; 97].

Thus, according to established tradition in Russian paroemiography, proverbs and sayings are arranged by the different manners: *alphabetical order*, *thematic*, *thematic-alphabetical*, and less commonly keywords of paroemias. Particularly, some dictionaries aim to present not merely paroemiological units, but also to interpret their meanings. In addition, some proverbs and sayings can be provided with information in the form of etymological and linguistic and regional comments, which contribute to their better understanding by users. Quotations from literary sources serve as illustrative material to show the contexts in which the proverbs / sayings have been used. The lexicographical methods of presenting proverbial expressions, used in *Большой словарь русских пословиц* (The Great Dictionary of Russian proverbs), are significantly distinguished from other considered collected books. The presented data in this dictionary allow us to identify the paroemias origin and to trace the sequence of their fixation in lexicographical sources.

In bilingual dictionaries, the language of the proverbs and sayings can vary considerably. For this reason, proverbs and sayings can be provided with additional interpretative information to help the reader understand their cultural and historical context. To ensure that the expressions are accurately translated, bilingual dictionaries often rely on native speaker of both languages to review and approve the entries. This helps to provide the translations are culturally appropriate, and that explanations and example reflect the way the paroemias are used in each language.

English dictionaries of proverbs and sayings have a centuries-old history of their development. The first collection of English proverbs of J. Heywood *A Dialogue* was published in 1546. The next early proverbial collections of special notes are works of J. Howell (1659) and J. Ray (1670). The former contains the proverbs from other cultures and languages; the latter presents many entries and learned notes. In English paroemiography there have been the dictionaries of proverbs and sayings of real importance.

The most popular and widely used English dictionary is G.L. Apperson’s *The Wordsworth Dictionary of Proverbs* [20]. The book is compiled according to the *Oxford English Dictionary* model and it is an example of an alphabetical approach to organizing proverbs. All paroemias, relating to the *months, seasons of year, days of the week, festivals, animals, birds, insects*, etc., are ordered under the listed headings. Proverbs with such words as the sun, the moon, rain, wind, man, woman, child and other subjects, time, water, money, life, war, etc., are grouped according to the same manner. The other proverbial expressions, which do not fall into these groups, are arranged under either their first word or under their significant word. The approach purpose in grouping English proverbs and sayings is to classify them into certain categories. These dictionary entries present historical data indicating literary sources, the original spelling of proverbs, the author’s works, edition number, chapters and pages. For example: “*an apple a day keeps the doctor away*” 1913: E.M. Wright, Rustic Speech, etc., 238, *Ait a happle avore gwain to bed, An’ you’ll make the doctor beg his bread* (Devon); or as the more popular version runs: *An apple a day keeps the doctor away*. 1921: F.E. Bailly, in Royal Mag., Aug., p. 310 [20; 23].

The method of presenting proverbs and sayings in alphabetical order by their significant word is preferable for the dictionaries of recent decades. For example, in “*Dictionary of Proverbs and Their Origins*” [21], the authors used a noun or a verb within paroemias as key words. Each entry is given a definition that conveys its current meaning. This need is due to the fact that the sense, after a long existence of a proverb, may not be clear. Almost all proverbs are provided with one or more quotations listed in chronological order. These illustrative entries also serve as examples of using proverb. For example, “*actions speak louder than words*” — what people do reveals more about them than what they say.

The gallant foreigner, who could not tell them how he sympathized with them, but whose actions spoke louder than words (F. McCullagh, With the Cossacks, 1906).

A man of words and not of deeds.

Is like a garden full of weeds (James Howell, English Proverbs, 1659) [21; 14].

At the back of this dictionary there is the index list where proverbs are grouped under keywords. In some cases, a proverbial unit can be listed under the several significant words. For example, the proverb prevention is better than cure can be found under following keywords: cure and prevention [21; 265, 270].

The major feature of *The Oxford Dictionary of Proverbs*, edited by J. Speake, is fixation of proverb's occurrence in literary sources listed in chronological order — at starting the earliest known example is given: "a bad excuse is better than none" 1551 T. WILSON Rule S6 of Reason *Better a bade excuse, then none at all*. 1579 S. GOSSON Scholl of Abuse 24 *A bad excuse is better, they say, then none at all*. 1821 W. WIRT Letter 29 Aug. in J.P. Kennedy Memoirs (1849) II. vii. The old fellow's look had a glimpse of passing cunning as much as to say, "A bad excuse is better than none." 1981 P. VAN GREENWAY "Cassandra" Bill xii. *What excuse is better than none?* [22; 33].

The thematic approach to the systematization of proverbs and sayings is used in the following English collections "The Penguin Dictionary of Proverbs" and "Little Oxford Dictionary of Proverbs" [23-24]. It should be noted that *Little Oxford Dictionary of Proverbs* includes proverbs and sayings of different peoples which are presented in English. Each thematic section begins with its brief explanation. For example, the section *ACHIEVEMENT* is highlighted with the following explanation — "Effort and aspiration are both needed for achievement, but even if the goal is reached the outcome may not be satisfactory, since "While the grass grows, the steed starves"". The proverbs are generally provided with information about the meaning and date of their first mention (mostly English proverb: *in a calm sea every man is a pilot* — apparent achievement may not have been tested by circumstances; English proverb, recorded from the early 19th century [24; 35].

In this dictionary there are also Russian proverbs, for example: *the wolves are well fed and the sheep are safe* has the following explanation — when a predator's immediate needs have been satisfied, there is temporary safety for the prey; Russian proverb [24; 103].

Thus, according to the method of the material systematization in the presented Russian and English dictionaries of proverbs and sayings, the following principles can be distinguished — alphabetical and thematic. In paroemiological collections, there is a tendency to arrange in alphabetical order by keyword. Important is the additional information in the dictionaries, which informs about the chronology of paroemias. Such certification of each proverb is useful information for users, since it allows to establish the initial lexicographic chronological fixation of proverbial English expressions and sayings. In some dictionaries, you can get acquainted with the earliest examples of proverbs, which makes it possible to see the historical changes that have occurred in the process of its functioning. It should be noted that when describing proverbs and sayings, some dictionaries offer various comments that complement, explain, and clarify their meanings.

Conclusions

The analysis of individual mono- and bilingual dictionaries of proverbs and sayings shows that they are mainly used typical principles in the systematization of paroemias. First of all, such approaches are aimed at arranging proverbial units either by thematic sections or by their keywords in alphabetical order.

In the lexicographical description of Russian and English proverbs and sayings, the attention of the compilers is mainly focused on communicating their semantic charge. Extracts from literary sources with using proverbs and sayings, contained in the dictionaries, serve as illustrative usage examples. Additionally, in some dictionaries of the Russian language proverbs and sayings can be supplied with linguo- and ethnocultural explanations.

The information indicating the time and place of proverbs and sayings fixation in the considered dictionaries serves as additional systematizing and reference material. Such data are presented in many English paroemiological collections.

Thus, the review results of Russian and English dictionaries of proverbs and sayings reveal that along with the characteristic features there are also common approaches in the lexicographical processing of paroemias. The paroemiographic publications demonstrate the current practices in lexicographizing proverbs and sayings. The arrangement of paroemias in current lexicographic collections is aimed at a findable the needed unit, and the describing ways of paroemias contribute to the study, understanding of the meaning and their usage in a particular real-life situation. This is especially important when choosing variants of a proverbial saying in another language. Extra information, provided in the dictionary entry, allows obtaining historical data on paroemias, lexicographical material is a resource for further language studies of linguistic and paroemiological worldviews.

As a conclusion, it is necessary to point out that presenting proverbs and sayings in dictionaries requires a comprehensive and interdisciplinary approach that combines traditional lexicographical methods with modern methods. This includes careful identification and compilation of proverbial expressions, linguistic analysis, accurate definition, etymology and history, and cultural significance. Using these research methods

can provide a comprehensive and accurate representation of the richness and diversity of proverbs and sayings that are an important part of cultural heritage. The bilingual dictionaries of proverbs and sayings are also an important resource in cultural linguistic studies. The presentation of proverbs and sayings in bilingual dictionaries is a main aspect of language studying and cross-cultural communication. By providing accurate translations, explanations, and cultural context, they promote to deepen understanding of the meaning and use of proverbs and sayings in different languages and cultures.

References

- 1 Алефиренко Н.Ф. Фразеология и паремиология / Н.Ф. Алефиренко, Н.Н. Семенов. — М.: Флинта; Наука, 2009. — 344 с.
- 2 Пермяков Г.Л. Классификация пословичных изречений. Система логической трансформации пословиц / Г.Л. Пермяков // Основы структурной паремиологии. — М.: Наука, 1988. — С. 11–33.
- 3 Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок / В.П. Жуков. — М.: Рус. яз., 2000. — С. 9–21.
- 4 Taylor A. Selected writings on proverbs / A. Taylor. — Helsinki, 1975.
- 5 Mieder W. Proverbs: a handbook / W. Mieder. — Greenwood Press, 2004.
- 6 Вальтер Х. Проблемы составления двуязычных и многоязычных словарей пословиц / Х. Вальтер, В.М. Мокиенко // Русский язык: исторические судьбы и современность: IV Междунар. конгресс исследователей русского языка (20–23 марта 2010 г.). — 2010. — С. 738, 739.
- 7 Никитина Т.Г. Проблемы лексикографической репрезентации новых русских паремий / Т.Г. Никитина // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2013. — № 12–1 (30). — С. 158–160.
- 8 Николаева Ю.В. Корпусный метод и современная паремиография [Электронный ресурс] / Ю.В. Николаева // Язык и метод. — 2015. — № 2. — С. 273–280. — Режим доступа: <https://www.ejournals.eu/Language-and-Method/2015/2015/art/6686>.
- 9 Жунусова Ж.Н. Двуязычная лексикография в контексте современной научной парадигмы / Ж.Н. Жунусова // Исследования по двуязычной лексикографии: колл. моногр. — София: Heron press, 2018. — С. 13–41.
- 10 Даль В.И. Пословицы русского народа: [В 2-х т.]. — Т. 1, 2 / В.И. Даль. — М.: Терра; Кн. лавка-РТР, 1996.
- 11 Мокиенко В.М. Большой словарь русских пословиц / В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина, Е.К. Николаева. — М.: Олма Медиа Групп, 2010. — 1024 с.
- 12 Рыбникова М.А. Русские пословицы и поговорки / М.А. Рыбникова. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 232 с.
- 13 Старинные русские пословицы и поговорки / сост., предисл. и примеч. В.П. Аникина. — М., 1983. — 32 с.
- 14 Сысоев В.Д. Пословицы и поговорки / В.Д. Сысоев. — М.: АСТ, 2009. — 65 с.
- 15 Русские пословицы и поговорки / под ред. В.П. Аникина. — М.: Худож. лит-ра, 1988. — 432 с.
- 16 Народная мудрость в пословицах и поговорках / сост. Н.В. Безденежных. — Ростов н/Д.: Феникс, 2009. — 749 с.
- 17 Зимин В.И. Русские пословицы и поговорки: учебный словарь / В.И. Зимин, С.Д. Ашурова и др. — М.: Школа-Пресс, 1994. — 320 с.
- 18 Бодрова Ю.В. Русские пословицы и поговорки и их английские аналоги / Ю.В. Бодрова. — М.: АСТ, 2007. — 159 с.
- 19 Кузьмин С.С. Русско-английский словарь пословиц и поговорок: 500 единиц / С.С. Кузьмин, Н.Л. Шадрин. — СПб.: МИК; Лань, 1996. — 352 с.
- 20 Apperson G.L. The Wordsworth Dictionary of Proverbs / G.L. Apperson. — London, 2006.
- 21 Flavell L. Dictionary of proverbs and their origins / L. Flavell, R. Flavell. — London, 2011.
- 22 Speake J. The Oxford Dictionary of Proverbs. — Oxford University Press, 2008.
- 23 Fergusson R. The Penguin Dictionary of Proverbs / R. Fergusson. — London: Penguin Books, 2001.
- 24 Little Oxford Dictionary of Proverbs. — Oxford University Press, 2016.

С.А. Бейсханова, Ж.Н. Жүнісова, А. Золтан

Мақал-мәтелдер корпусы құрылымының әртүрлі тілдердің материалдары негізінде паремиографиялық интерпретациясы

Қазіргі таңда лингвистикалық парадигма аясында әртүрлі халықтардың мақал-мәтелдік корпусын зерттеуге үлкен қызығушылық бар. Паремиографиялық жинақтар осы берілген лингвистикалық зерттеулер үшін ақпараттық әлеует қызметін атқаратыны белгілі. Осы орайда паремиографияның өзіне қатысты мәселелерге тиісті көңіл бөлу қажет болып саналады. Лексикографияның бұл саласының теориялық негіздері бойынша әртүрлі мақал-мәтелдер сөздіктерін құрастыру қолданыс тапты. Мақалада

орыс және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдер мен мәтелдер жинақтары негізіндегі жеке сөздік басылымдарына қысқаша шолу берілген. Авторлар зерттеліп жатқан мақал-мәтел деректерін, нақыл сөз көздерін құрастыруда қолданылатын лексикографиялық принциптерді қарастырған. Осындай жинақтардағы мақал-мәтелдердің берілуі мен сипаттамасына салыстырмалы талдау жасалған. Алынған зерттеу нәтижелері сипатты белгілер мен қатар қарастырылып отырған басылымдардағы мақал-мәтелдерді, лексиканы жүйелеу және сипаттау тәсілдерінің жалпы тенденциясы анықталғанын көрсетеді. Лексикографиялық тәжірибеде әртүрлі халықтардың мақал-мәтелдер қорының бірліктерінің қолданылуы мен шығу тегі туралы мысалдарды көрсету, салыстыру, мағыналарын түсіндіру, иллюстрациялау кезінде қолданылған ұғымдарды зерттеу жаңа сөздіктерді әзірлеу мен құрастырудың одан әрі перспективаларын, оның ішінде қазіргі паремиографиядағы мәдениетаралық лингвистикалық зерттеулерді анықтайды.

Кілт сөздер: паремиография, мақал-мәтелдік сөздіктер, лексикографиялық талдау, жүйелеу принципі, лексикографиялық сипаттамасы.

С.А. Бейсханова, Ж.Н. Жунусова, А. Золтан

Паремиографическая интерпретация корпуса пословиц и поговорок на материале разноструктурных языков

В рамках современной лингвистической парадигмы наблюдается большой интерес к исследованиям пословичных корпусов разных народов. Информационным потенциалом для данных лингвистических изысканий служат паремиографические сборники. Вместе с тем необходимо уделять должное внимание и вопросам самой паремиографии. Теоретические основы данного направления лексикографии уже нашли применение в составлении различного рода словарей паремий. В настоящей статье представлен обзор отдельных словарных изданий на материале сборников пословиц и поговорок русского и английского языков. Авторами рассмотрены лексикографические принципы, применяемые в составлении исследуемых источников паремий. Проведен сравнительный анализ репрезентации и описания пословиц и поговорок в подобного рода сборниках. Полученные результаты показывают, что, наряду с характерными особенностями, выявлена общая направленность в подходах к словарной систематизации и описанию паремий в рассматриваемых изданиях. Изучение применяемых концепций в представлении, сравнении, интерпретации значений, иллюстрации примеров употребления и происхождения единиц пословично-поговорочного фонда разных народов в лексикографической практике обуславливают дальнейшие перспективы для разработки и составления новых словарных изданий, в том числе кросс-культурных лингвистических исследований в современной паремиографии.

Ключевые слова: паремиография, пословично-поговорочные словари, лексикографический анализ, принцип систематизации, словарное описание.

References

- 1 Alefirenko, N.F., & Semenenko, N.N. (2009). *Frazeologiya i paremiologiya* [Phraseology and paroemiology]. Moscow: Flinta; Nauka [in Russian].
- 2 Permyakov, G.L. (1988). Klassifikatsiya poslovichnykh izrechenii. Sistema logicheskoi transformatsii poslovits [Classification of proverbial sayings. The system of logical transformation of proverbs]. *Osnovy strukturnoi paremiologii — Fundamentals of structural paroemiology*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Zhukov, V.P. (2000). *Slovar russkikh poslovits i pogovorok* [The Dictionary of Russian proverbs and sayings]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 4 Taylor, A. (1975). *Selected writings on proverbs*. Helsinki.
- 5 Mieder, W. (2004). *Proverbs: a handbook*. Greenwood Press.
- 6 Valter, Kh., & Mokienko, V.M. (2010). Problemy sostavleniya dvuiazychnykh i mnogiazychnykh slovari poslovits [Problems of compiling bilingual and multilingual dictionaries of proverbs]. *Proceedings from Russian language: Its Historical Destiny and Present State '10: IV Mezhdunarodnyi kongress issledovatelei russkogo yazyka (20–23 marta 2010 goda) — Russian language: historical destinies and modernity: IV International Congress of Russian Language Researchers*. Moscow, 738, 739 [in Russian].
- 7 Nikitina, T.G. (2013). Problemy leksikograficheskoi reprezentatsii novykh russkikh paremii [Problems of lexicographical representation of new Russian paroemias]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki — Philological Sciences. Questions of theory and practice*, 12–1 (30), 158–160 [in Russian].
- 8 Nikolaeva, Yu.V. (2015). Korpusnyi metod i sovremennaya paremiografiya [Corpus method and modern paroemigraphy]. *Yazyk i metod — Language and Method*, 2, 273–280. Retrieved from <https://www.ejournals.eu/Language-and-Method/2015/2015/art/6686.pdf> [in Russian].

- 9 Zhunussova, Zh.N. (Ed.) (2018). Dvuiazychnaia leksikografiia v kontekste sovremennoi nauchnoi paradigmy [Bilingual lexicography in the modern scientific paradigm]. *Issledovaniia po dvuiazychnoi leksikografii — Studies on Bilingual lexicography*. Sofia: Heron press [in Russian].
- 10 Dal, V.I. (1996). Poslovitsy russkogo naroda [Proverbs of the Russian People]. (Vols. 1-2). Moscow: Terra: Kn. Lavka — RTR [in Russian].
- 11 Mokienko, V.M., Nikitina, T.G. & Nikolaeva, E.K. (2010). Bolshoi slovar russkikh poslovits [The Great Dictionary of Russian proverbs]. Moscow: Olma Media Grupp [in Russian].
- 12 Rybnikova, M.A. (1961). Russkie poslovitsy i pogovorki [Russian proverbs and sayings]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSR [in Russian].
- 13 Anikin, V.P. (Ed.) (1983). Starinnye russkie poslovitsy i pogovorki [Old Russian proverbs and sayings]. Moscow [in Russian].
- 14 Sysoev, V.D. (2009). Poslovitsy i pogovorki [Proverbs and sayings]. Moscow: AST [in Russian].
- 15 Anikin, V.P. (Ed.) (1988). Russkie poslovitsy i pogovorki [Russian proverbs and sayings]. Moscow: Khudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 16 Bezdenezhnykh, N.V. (Ed.) (2009). Narodnaia mudrost v poslovitsakh i pogovorkakh [Folk wisdom in proverbs and sayings]. Rostov-on-Don: Feniks [in Russian].
- 17 Zimin, V.I., Ashurova, S.D. & Shanskii, V.N. (1994). Russkie poslovitsy i pogovorki: uchebnyi slovar [Russian proverbs and sayings: educational dictionary]. Moscow: Shkola-Press [in Russian].
- 18 Bodrova, Yu.V. (2007). Russkie poslovitsy i pogovorki i ikh angliiskie analogi [Russian proverbs and sayings and their English equivalents]. Moscow: AST [in Russian].
- 19 Kuzmin, S.S., & Shadrin, N.L. (1996). Russko-angliiskii slovar poslovits i pogovorok: 500 edinit [The Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings: 500 units]. Saint-Petersburg: MIK; Lan [in Russian].
- 20 Apperson, G.L. (2006). The Wordsworth Dictionary of Proverbs. London.
- 21 Flavell, L. & Flavell R. (2011). Dictionary of proverbs and their origins. London.
- 22 Speake J. (ed.) (2008). The Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford University Press.
- 23 Fergusson, R. (2001). The Penguin Dictionary of Proverbs. London: Penguin Books.
- 24 Knowles, E. (ed.) (2016). Little Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford University Press.

A.S. Kelmaganbetova^{1*}, Zh.M Omasheva¹, Z.S. Sovetova², M. Luchik³¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan;²Almaty University of Power Engineering and Telecommunication named after Gumarbek Daukeev, Kazakhstan;³University of Zielona Gora, Poland

(E-mail: ayman9057@mail.ru, omzhan@mail.ru, zaure.sovetova@mail.ru, malgorzata@luczyk.pl)

Symbolism of the number “four” in English and Kazakh Languages

The article considers the comparative study of the symbolism of English and Kazakh stable combinations, as well as proverbs and sayings with the numerical component “four”. The study revealed both similarities and differences in the symbolism of the number “four” in English and Kazakh languages, which is explained by the universality of the character of the symbols on the one hand and the fact that there is an ethnocultural specificity in the connotative meaning, which is reflected in the culture and language of the people. The universality of the symbolization of numbers is determined by the anthropocentric worldview and the universal system of human development, as well as the desire of a person to explain the structure of the world through the sacred power of numbers. At the end of the article the authors came to conclusion that the numerals with the component four as part of stable combinations in English and Kazakh Languages acquire a symbolic meaning. Stable combinations with the numeral component characterize various aspects of human life: its external qualities and internal properties, behavior, relationships with other people, as well as ideas related to the quantitative and spatial development of the world and the universe.

Keywords: number, culture, symbolism, four, phraseological units, stable expressions.

Introduction

The model of the world in each culture is built from a number of universal concepts and constants of culture — space, time, reason, fate, number. “Despite the presence of universal concepts, each nation has special, only inherent relationships between concepts, which creates the basis of a national worldview and assessment of the world” [1; 146].

At different stages of the formation of scientific thought, researchers addressed the problem of “magic” medicines in different sources, their progress and significance in the spiritual culture and language of different peoples. This issue is raised in the labor of philosophers and culturologists V.V. Ivanov, H.E. Kerlot, A.I. Kobzev, Yu.m. Lotman, A.F. Losev, Yu.S. Stepanov, V.N. Toporov, D.O. Shepping and others. In linguistics, the problems of symbolic semantics of numbers were studied in the works of Foreign, Russian and Kazakh scientists: D.O. Shepping, N.N. Poppe, N.F. Rosenberg, G. Ramsted, L. Zhukovskaya, V.N. Toporov, D.O. Dobrovolsky, T.I. Vendina, B.L. Vladimirtsov, V.M. Kirillin, M.M. Makovsky, M.N. Priemysheva, Ya. Shichzhan, I. Kenesbayev, A. Khassenov, T. Zhanuzakov, E. Koishybayev, Zh. Baizakov, A. Yelesheva, K. Gabitkhanuly and others.

Scientists study linguistic units with a numerative component in connection with the mentality, worldview, and ideas of the people, focusing on the mysterious meanings of numbers, their role in mythology, and functions in folk literature.

According to Mazhitayeva Sh., national images (symbols) of the world reflect the peculiarities of the idioethnic worldview; they are determined by the psychology of the people, their way of life, natural living conditions and centuries-old national traditions. In fact, only those symbols that have value for a particular people are actualized in the system of images. Moreover, the same image, cultural concept is interpreted differently by different peoples, which is also fixed in the language. [2]

An important starting point in identifying the ethnic features of worldview and their expression in the language picture of the world is the definition of a system of key mental images that organize the semantic space of various forms of creative understanding of the world by a person, first of all literature and art. Language plays a primary role in the verbalization of these mental images in units of different language levels (words, phraseological units, proverbs and sayings) in the content of various artistic tropes (metaphor, personification), in the text of a work of art.

* Corresponding author's e-mail: ayman9057@mail.ru

Scientists have noted that numbers, in addition to denoting quantitative significance, carry the meaning of the whole world, ideas about the universe, i.e. information that is not related to quantity. They are represented by symbols, signs. The well-known scientist-linguist S.A. Shvachko, having studied in detail the stages of the evolution of quantity cognition, analyzed the connection and conditionality of the logical and linguistic category of quantity in the monograph “Linguistic means of extracting quantity in the modern English, Russian and Ukrainian languages”, comes to the conclusion that the linguistic and logical categories of quantity are not identical: “... The semantic model of quantity category is served by the real relations of objects and phenomena of the mathematical world, historical experience and the results of the knowledge of quantity, linguistic commonality, and even linguistic factors. The language category of quantity is represented by certain mathematical means inherent in each particular language” [3; 13].

Within the framework of the linguistic picture of the world, the concept of number is interpreted not only as a number, but also as a system, a model, as a unity of the interweaving of culture and language. Linguists study unstructured language with a numerative component in connection with the mentality, worldview, and ideas of the people, focusing on the mysterious meanings of numbers, their role in mythology, and functions in folk literature.

Numbers have archaic semantics, embedded in them during the existence of early cosmogonic systems, the mythopoetic picture of the world of ancient man. The famous Kazakh scientist A. Khassenov wrote: “The names of numbers belonging to the main vocabulary of Turkic languages are derived from the reality of life, from a concrete thing. Certainly, this is due to the development of general quantitative concepts, the idea that humanity originated out of necessity does not contradict, but refutes and confirms it. Secondly, it is possible to discover and recognize the past history of a certain concept, phenomenon by comparing it with the present, studying its current forms”, we add that the materials of the ancient Turkic languages and modern Turkic languages contain archaic traditions that have a special symbolic meaning, which cannot be explained from a modern linguistic point of view [4; 63].

The reason for the identification of numbers with ideas-symbols is explained by a person's approach to studying the surrounding world. In the human society, numbers are considered as religious, divine and worldly symbols, and it is believed that they contain powerful secrets and mysteries that cannot be understood by the human mind, and also that these powerful forces bring good and evil to a person.

The number occupies an important place in the spiritual culture of the people; it has symbolic semantics, expresses sacred meanings, acts as a parameter that determines the national linguistic picture of the world. “The number as an element of culture is able to project and reflect the main features of a certain ethnic group at a certain stage of its development, and therefore to be a symbol” [5; 16].

Numbers have played an important role in the development of societies, as well as in the evolution of beliefs and customs of all the peoples of the world, some reaching the status of sacred. [6]. The “Sacred Numbers” became a neighborhood of faith and later of the fashionable belief, and largely described within the well-liked rituals [7].

Research methods

The work was based on general scientific methods: induction and deduction, analysis and synthesis. The work with the collected card index of stable expressions was carried out by the continuous sampling method, using the descriptive-analytical method. An important place in the work with the material was given to the methods of definitional, contextual analysis. Using the comparative method, the national-specific and universal features of English and Kazakh languages were determined.

The research material was lexical units with the numerical index “four”, collected from phraseological, thematic dictionaries of English and Kazakh languages, as well as material on sacred numbers contained in the works of linguists.

The subject of the study is lexical units with a numerical component “four”.

As part of this research work, a selection of phraseological units was made from the dictionaries of English and Kazakh languages: Oxford Dictionary of Phrase and Fable, Macmillan English Dictionary for Advanced Learners 2006, The Concise Oxford Dictionary, 1995; Kazakh-Russian Dictionary, 2008, proverb-sayings, 2018.

Results and discussion

Archaic symbolic meanings can explain the presence of a particular lexeme in the phraseological units of modern English. It is known from history that a druidic monument was found at the place where the annu-

al meeting of the druids was held, dedicated to the religious, legal and political ceremonies of the Celts, which is a stone on which a symbolic figure is carved — three concentric squares connected by four lines running at right angles.

Celtic culture covers the period from 500 BC to 44 BC. It is known that the Celts migrated from the European continent, Druids believed in many gods, including the God of Heaven, and had their own alphabet and number system. Druids took an active part in matters of worship, observed the correctness of public sacrifices, interpreted issues related to religion. The most powerful and influential class of Celtic society chose the number four as its symbol, which is probably why Celtic mythological representations had a significant impact on the formation of the English and French mythopoetic traditions that were formed later.

The period of completion of the Celtic culture. The connection with the year 44 B.C. coincides with the invasion of the British Isles by the Roman Julius Caesar. After the Roman invasion, there were radical changes in British culture, writing system, agriculture, and political structure. The Romans did not want to be influenced by anyone. Therefore, they tried their best to make the druids disappear as soon as possible. As a result, the old Celtic mythology, writing system and numerical symbols disappeared with the Druids. Instead, the pantheons of Roman gods and the first seeds of Christianity were sown.

In western countries, God is the ruler, the supreme existence, and god is unique. The religion of Britain is New Christianity spread by the Anglican Church. Bible is the classic of Christianity, which contains allusions, metaphors and proverbs for example: Do not give dogs what is holy to dogs — they will only turn and attack you [8].

“Four” is often associated with stable phenomena in nature and human life: Four seasons; four phases of the moon: *new, half-moon waxing, full, half-moon waning*; *four elements*; — four primary elements: earth, air, water and fire; *four humours or cardinal humours* — four types of temperament: phlegmatic, sanguine, choleric, melancholic [9; 343]. In 1941 F.D. Roosevelt listed four basic civil liberties in his speech to the American Congress: four freedoms (freedom of speech and expression, freedom of worship, freedom from want, and freedom from fear) [9; 266].

In a symbolic reading, the number four has the meaning “very much” and serves to actualize the seme “the highest degree of intensity of a feature or action” (be four-sheets to the wind). As part of the phraseological units of English language a four-letter word (obscene word, strong word), a four-letter man (disgusting type), the numeral four plays an important role, since it serves to express a qualitative-evaluative value with the “—” sign.

As part of a phraseological unit, the numeral four realizes not only its direct quantitative and symbolic meaning, which is associated with the spatial sphere (sitting in four walls, on all four sides (*the four corners of the earth, within four walls*), but also contributes to the formation of a qualitative and evaluative meanings (see *four arshines; be four-sheets to the wind*) [10].

English phrase *four eyes* — (colloquial) (Russian) a rude expression used to insult someone who wears glasses. Researchers give some more examples of sayings and phraseologisms relating to the number four: *shartarap, tortkul, tort kul duniye, duniyenin tort burushy* (the universe, four cardinal points: North — South — East — West), *tort toksan, tort tulik* (upper, middle, lower worlds) [11].

According to English superstitions, the number “four” can bring good luck: it is believed that if a person finds a four-leaf clover or a button with four holes, something good will happen soon after: “Four-leaf clover — a cloverleaf with 4 leaflets thought to bring good luck” [12; 535].

It should be noted that archaic meanings with the lexeme four were noted in ancient monuments of runic writing of the Turks. In Kultegin's writing, the text “All four corners were enemies” reflects the ideological boundaries of the Turkic world. The Turkish state, the Turkish horde, is located at the intersection of the four corners of the world, that is, in the heart of the world. The navel of the universe is sacred because it is the foundation of the first divine beginning, that is, the creation of man. *kystau, kokteu, jailau, kuzeu* (*winter, spring, summer, autumn pastures*) — these serve as the state border of nomadic society. The Earth is a four-cornered, square space in ancient Turkic mythology. This can be learned from the Orkhon stelae, inscriptions of the Yenisei Kyrgyz, ancient Uyghur runic and cursive texts, Muslim authors about the Kimak, Kypchak, Guz, Karluk, and Chinese data about the tribes living north of the Great Wall.

According to R. Bayymbetova: “the language of monuments written in the VII-IX centuries included four main directions of the idea of Tengri, reflecting the religious and mythological worldview of the ancient Turks. The first is the worship of the only God; the second is the eternal unchanging world, the abode of the God— the sacred sky; the third is the sacred place of man — the Earth — Water, which ensures the growth of life; the fourth is the worship of the spirit of the ancestors” [13]. The mythical representations of the ancient

Turks gave rise to the influence of the Kazakhs in the world. For example, the four phenomena of manifestation are all — all in harmony, right and left, about a blessed country, sometimes the sun rises on Silver Peaks, and the sun rises on the blue sea [14].

The meaning of the number four in Kazakh culture is characterized by a wide range of meanings: four elements (fire, water, air, earth); four seasons (winter, autumn, spring, summer); four angels (Jibril, Azrael, Mikail, Israfil); four goals (the goal of the dispute is to reach a solution, the goal of trade is to win, the goal of the trip is to get to the place, the goal of the girl is to get married); four books (the Psalms, the Torah, the Bible, the Quran); four types of animals (camel, horse, cow, ram); four swords (Hamkam, Samsam, Zulka-zha, Zulpykar); four wealth (head, tongue, hand, foot), four blessings (plant a tree, build a bridge, dig a well, give water to the thirsty); four surprises (meeting a person, being a guest, marriage, death); four happiness (health, children, wealth, reputation); four humiliations (visiting without invitation, talking indiscriminately, waiting for help from the enemy, asking for help from a greedy person); four tools necessary for riding a horse (saddle, girth, stirrup, bridle) [15].

The symbolism of proverbs, sayings and stable expressions with the component “four” is diverse: *Tort ayagy ten zhorga* — talented, skillful improvise; *tort kubylysy sai* — happy, *tort kozi tugel* — the family is safe, everything is fine, *eki kozi tort bolu* — to be very anxious, to be agitated, to be restless, to be afraid, *tun uykysyn tort bolu* — worry, be emotional over, *Tort Arystyn Balasy* — the whole country, the population, *Tort ayaktan aksady* — to have difficulties, *Tort tagany kimyldady* — moved violently, weakened; *Tort qubylysy tugel* — everything is in order; honor by honor, *tort tuligi say boldy* — got rich with cattle, became rich [16].

For Kazakh people, four foods were the main source of sustenance and life. The motif of the phrase “four food animals” is a camel, a horse, a cow, and a sheep. It was believed that four animals had a guardian owner, namely: a camel — Oysyl Kara, a horse — Kambar Ata, a cow — Zengi Baba, a sheep — Shepherd (Shekshek) and prayed to them. In Kazakh culture, there are four types of food — food, drink, clothes, and a car, so they valued it very much and tried to increase their number. If there were many of them, there was wealth, abundance, and scarcity. So, the horse was not only a means of transportation, but also honor, pride, the wings of a horseman, it is given to the most honorable and respected person. In addition, the horse and food, and clothing, and medicine. Horse meat is considered a delicacy, from which kazy, shuzhyk, zhaya, karta, kuyrdak are prepared. The camel served for Kazakhs as a transport during nomads, meat and milk were eaten, a rope was woven from wool for a yurt, leather was used for making dishes. The cow gave milk, meat. Different things were made from animal skin: *tulak* (dried animal skin, used as bedding and for whipping wool), *bylgary* (tanned leather), *kayys* (raw, specially tanned, or tanned leather, used for horse harness, tong for skid horses and saddle horses), *zhugen* (bridle), *nokta* (halter), *shylbyr* (a long leash for tying a horse), *tizgin* (reins), *kuyyskan* (tailpiece, horse harness), *omildirik* (horse breastplate attached to the saddle at the girth), *kamshy* (whip, nogayka), etc., sewed clothes. Sheep were bred for the purpose of obtaining meat, and the wool was used to make clothes, shoes, and utensils in the yurt. Four animals also served as exchange value. That's why the following poem has not lost its meaning to this day: Camel — wealth, glory, Horse — decoration, pride, Cow — satisfaction, whiteness, Sheep — treasure, lordship. Due to this, in our language, there are four types of phraseology. That is, it means the concept of being wealthy and living in abundance.

Some expressions that occur with component four contain information of an ethnolinguistic nature. The expression “*Tort kanatty uy*” means four-leaf yurt (*kigiz yy*). The yurt was the main mobile home of the ancient nomadic people. It is convenient to fold quickly, sew quickly, and fit for movement. The appearance of the yurt dates back to the Bronze Age (3 thousand years BC). A yurt is a composite house suitable for moving from one place to another in spring, summer and autumn.

The frame of the yurt consists of three parts: *kerege* (lattice frame), *uyk* (poles supporting the upper circle), *shanyrak* (upper circle) — each of which is a certain level vertically. In turn, the roofing felt cloth also consists of three parts: *tuyllyk* (covering the lattice base of the yurt), *uzyuk* (covering the dome poles) and *tundyk* (felt covering the upper circle). *Being skilled cattle breeders, Kazakhs have developed a rational way of alternating pastures for centuries, established a convenient order of grazing cattle. The entire grazing area was divided into four types of pasture, according to the seasons: kystau, kokteu, jailau, kuzeu. Migrations were mainly carried out in the direction from south to north and back, and in mountainous areas a vertical system of nomadism was practiced: summer pastures (zhailau) were located in alpine meadows, and winter pastures (kystau) in the foothills. During migrations the path was very long and reached 800-1200 km in one direction.*

The presented expressions with numerical semantics four reflect the worldview of English and Kazakh ethnic groups. So, for both nations, the number “four” is associated with stable phenomena in nature and human life (four seasons, four elements: earth, air, water and fire, four cardinal directions); religious beliefs: four rivers in paradise, four books (the Psalms, the Torah, the Bible, the Quran), four angels (Jibril, Azrael, Mikail, Israfil), four swords (Hamkam, Samsam, Zulkazha, Zulpykar), four last things: death, the last judgment, heaven, hell.

The emergence of religious themes in Kazakh language is associated with the spread of Islam in the territory of the Kazakh Khanate. It is said that four angels are called to carry out the will of God in the holy book Quran: Angel Jibriel carried the message of God. He supported and protected the Prophet Muhammad by the order of God. The angel Mikayil controlled the order in the world according to God's order.

The number four among the British and Kazakhs is related to superstitions. According to English superstition, the number “four” can bring good luck: it is believed that if a person finds a four-leaf clover or a button with four holes, something good will happen soon after: “Four-leaf clover — a cloverleaf with 4 leaflets thought to bring good luck” [12; 535].

The Kazakhs have predestination at the moment of the baby's birth (good, poor, necessary bread, destiny).

The contextual analysis of the considered material showed that in most cases stable expressions of the English and Kazakh languages manifested a positive, neutral and negative assessment of the process and nature of the subject's actions. The object of positive and neutral assessment of English stable expressions with numerical components was the qualities and behavior of a person, character of actions and interpersonal relations.

The symbolism of the number “four” in English is associated with historical facts, traditions, realities and religious beliefs. Over the centuries, the Bible was the most widely read and quoted book in England. Therefore, whole idiomatic expressions entered English language from the Bible.

The semantics of Kazakh stable expressions with the numerical component “four”, unlike English language, reflects a close connection with the traditions and customs of the people, therefore exceeds the number of expressions. The internal form of stable expressions of Kazakh language is based on the nomadic lifestyle of Kazakhs, which influenced the formation of ethnic culture and human psychology.

The comparative analysis of lexemes in English and Kazakh languages has shown that there is a common feature in the studied combinations: the numerical four realizes its direct quantitative meaning and symbolic meaning, which can have an equivalent and vice versa.

Representation of cultural texts in English and Kazakh languages:

1) Time, space, natural phenomena: The four corners of the earth (world), four phases of the moon: new, half-moon waxing, full, half-moon waning;

2) **Religious beliefs:** Four Gospels, Four last things: death, doomsday, heaven, hell, four books (the Psalms, the Torah, the Bible, the Quran);

3) **Character, property, condition, actions of a person:** A four-letter man (disgusting person, ignorant), To be (to sit) within four walls — loneliness To be/stand four- square behind smb. Strongly support anyone. To be (to sit) within four walls, Scatter to the four winds, *Tort ayagy ten zhorga* — talented, skillful improvise; *Tort beygamsyzdyk* (Four indifferences)), *Tort Sauap* (Four blessings);

4). **Family relations:** *torteu tugel bolsa tobedegi keledi, altau ala bolsa auyzdagy ketedi* — if there is unity, there will be joy and celebration, if there is no unity, there will be no prosperity. Four: health, wealth, gifts, animals. Six: children, relatives, neighbors, matchmakers, aunts, nieces, friends;

5. **Friendship/Enmity:** Camels are friendly among cattle, brothers-in-law among people. The enemy has four eyes;

6. **Mythological representations:** Four spiritual leaders: leader of the poor — kaltak ata, leader of the thief — zhaltak ata, leader of the craftsman — tepshen ata, leader of old age — kekshil ata;

7) **Freedom:** four freedoms (freedom of speech and expression, freedom of worship, freedom from want, and freedom from fear);

8) **Happiness, satisfaction:** *Tort bakyt* (Four happiness) health, child, wealth, Fame-honor;

9) **True, false:** Lies — two, truths — four;

10. **Ethnographic features:** *Tort tulik* (four animals), *Tort kanatty uy* (Yurt consisting of four wooden lattice);

11. **A lot:** be four-sheets to the wind.

Among the presented word combinations there are word combinations with stylistically neutral and emotional evaluation. A positive assessment refers mainly to stable combinations corresponding to the concept of time and space in both languages. In the composition of stable combinations of the English language, a four-letter word (indecent word, obscene word), a four-letter man (disgusting person), within four walls (closed space), the numeral four serves to express a negative opinion. In stable combinations and proverbs, sayings of Kazakh language with component four, a positive assessment prevails over a neutral one.

Conclusion

Symbolic meanings of numbers are fixed in mythology, folklore, the language of the people and are a reflection of the linguistic picture of the world of the people, its ideological and mental features. They, in addition to their basic meanings, express ethno-cultural significance, are an integral part of the spiritual culture of the people and may have a similarity of symbols in different cultures, which is explained by the fact that the symbols go back to the basic feelings and emotions that all people experience. However, the meaning of some symbols may differ according to their different significance as realities in different cultures.

A number of stable combinations of the Kazakh language include somatic words (head, tongue, arm, leg), zoonyms (camel, horse, cow, ram) involved in the creation of a phraseological image.

The study revealed that numerical symbols played an important role in the culture of the English and Kazakhs. The sacred symbolism of the number four is fixed in the spiritual and material culture, beliefs, mythological cosmological representations of peoples, since the numerical code permeates any culture, systematizing and grouping the accumulated knowledge of the ethnos, passing from generation to generation the national numerical symbolism.

References

- 1 Исина Г.И. Стереотипы и национальная языковая картина мира: моногр. / Г.И. Исина. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 396 с.
- 2 Mazhitayeva Sh. Fixed Expressions with Sacred Numerals (on the Basis of Kazakh and English Languages) / Sh. Mazhitayeva, A. Abdrazakova, N. Abdrazakova, Zh. Kaskataeva, T. Primbetov // ASS. — 2015. — Vol. 11, No 1. — P. 219-224.
- 3 Швачко С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках / С.А. Швачко. — Киев, 1981.
- 4 Хасенов Ә. Тіл біліміне кіріспе / Ә. Хасенов. — Алматы: Рауан, 1990. — 187 б.
- 5 Шондуг Б. Семантика числительных во фразеологии монгольского, русского и английских языков: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Б. Шондуг — СПб., 2006. — 22 с.
- 6 Aliyev O. On the symbolism of numbers three, seven and forty in Azerbaijani folk stories/ O. Aliyev // Revista Conrado. — 2021. — Vol. 17, No 78. — P. 121-126.
- 7 Dr. Jamal M. The Shakespearean Poetic Rosary: The “Sacred Numbers” in Shakespeare’s Sonnets / Dr. Jamal M., Al-Sayed Alawi // The Creative Launcher International, Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal in English. — 2022. — P. 27-33.
- 8 Shuangshuang L. A Comparative Analysis of Chinese and English Animal Idioms from Culture Perspective Theory and Practice in Language Studies. — 2020. — Vol. 10, No 6. — P. 708-712.
- 9 Oxford Dictionary of Phrase and Fable // By ed. Elizabeth Knowles. — Oxford University Press, 2006. — 805 p.
- 10 Macmillan English Dictionary for Advanced Learners [Electronic resource]. — 2006. — Access mode: <https://www.macmillandictionary.com/>.
- 11 Mazhitaeva Sh. Ethnolinguistic Peculiarities of Sacred Numbers / Sh. Mazhitaeva, A. Abdrazakova, N. Abdrazakova // European Researcher. — 2012. — Vol. 35. — P. 3-11.
- 12 The Concise Oxford Dictionary of Current English. — Oxford University Press, 1995. — 1632 p.
- 13 Кассирер Э. Философия символических форм. Мифологическое мышление. — Т. 2 / Э. Кассирер. — М.; СПб.: Университетская книга, 2002. — 280 с.
- 14 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) [Үш томдық]. / Ә. Қайдар. — Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013. — 2-том: Қоғам. — 728 б.
- 15 Даутбаев М. Пословицы и поговорки / М. Даутбаев. — Шымкент, 2018. — 96 с.
- 16 Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік / І. Кеңесбаев. — Алматы: Арыс, 2007. — 800 б.

А.С. Кельмаганбетова, Ж.М. Омашева, З.С. Советова, М. Лучик

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі «төрт» санының символикасы

Мақалада ағылшын және қазақ тілдеріндегі тұрақты тіркестердің, «төрт» сандық компоненті бар мақал-мәтелдердің символикасына салыстырмалы талдау жасалған. Зерттеу барысында ағылшын және қазақ тілдеріндегі «төрт» саны символикасының ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталған, бұл бір жағынан символика сипатының әмбебаптығымен және екінші жағынан халықтың мәдениеті мен тілінде көрініс тапқан «төрт» санының коннотативті мағынасының этномәдени ерекшелігінің болуымен түсіндіріледі. «Төрт» санын таңбалаудың әмбебаптығы антропоцентристік дүниетаныммен және адам дамуының әмбебап жүйесімен, сондай-ақ адамның сандардың қасиетті күші арқылы әлемнің құрылымын түсіндіруге деген ұмтылысы арқылы анықталады. Мақаланың соңында авторлар ағылшын және қазақ тілдеріндегі тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер құрамындағы «төрт» компоненті бар сандар адам өмірінің әртүрлі аспектілерін сипаттайтын символдық мәнге ие болады деген қорытынды жасаған. Олар оның сыртқы қасиеттері мен ішкі қасиеттері, мінез-құлқы, басқа адамдармен қарым-қатынасы, сондай-ақ дүние мен ғаламның сандық және кеңістіктік дамуына байланысты түсінігі.

Кілт сөздер: сан, мәдениет, символизм, төрт, фразеологиялық бірліктер, тұрақты тіркестер.

А.С. Кельмаганбетова, Ж.М. Омашева, З.С. Советова, М. Лучик

Символика числа «четыре» в английском и казахском языках

В статье представлен сравнительный анализ символики английских и казахских устойчивых сочетаний, а также пословиц и поговорок с числовым компонентом «четыре». В ходе исследования выявлены как сходства, так и различия в символике числа «четыре» в английском и казахском языках, что объясняется универсальностью характера символов, с одной стороны, и наличием этнокультурной специфики коннотативного значения числа «четыре», которое нашло отражение в культуре и языке народа, — с другой. Универсальность символизации числа «четыре» определяется антропоцентрическим мировоззрением и универсальной системой развития человека, а также стремлением человека объяснить устройство мира через сакральную силу чисел. В конце статьи авторами сделан вывод о том, что числительные с компонентом «четыре», в составе устойчивых сочетаний и пословиц и поговорок в английском и казахском языках, приобретают символическое значение, характеризующее различные стороны жизни человека: его внешние качества и внутренние свойства, поведение, отношения с другими людьми, а также представления, связанные с количественным и пространственным развитием мира и мироздания.

Ключевые слова: число, культура, символизм, четыре, фразеологические единицы, устойчивые сочетания.

References

- 1 Isina, G.I. (2007). Stereotypy i natsionalnaia yazykovaia kartina mira [Stereotypes and national language picture of the world]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 2 Mazhitayeva, Sh, Abdrazakova, A., Abdrazakova, N., Kaskataeva, Zh., Primbetov, T. (2015). Fixed Expressions with Sacred Numerals (on the Basis of Kazakh and English Languages). *ASS*, 11(1), 219-224.
- 3 Shvachko, S.A. (1981). Yazykovye sredstva vyrazheniia kolichestva v sovremennom angliiskom, russkom i ukrainskom yazykakh [Linguistic means of expressing quantity in modern English, Russian and Ukrainian languages]. Kiev [in Russian].
- 4 Khassenov, A. (1990). Til bilimne kirispe [Introduction to Linguistics]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 5 Shondug, B. (2006). Semantika chislitelnykh vo frazeologii mongolskogo, russkogo i angliiskikh yazykov [Numerical semantics in phraseology of Mongolian, Russian and English languages]. [Text]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Saint Petersburg [in Russian].
- 6 Aliyev, O. (2021). On the symbolism of numbers three, seven and forty in Azerbaijani folk stories. *Revista Conrado*, 17, 78, 121-126.
- 7 Dr. Jamal, M. Al-Sayed, A. (2022). The Shakespearean Poetic Rosary: The “Sacred Numbers” in Shakespeare’s Sonnets. *The Creative Launcher International, Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal in English*, 27-33.
- 8 Shuangshuang, L., & Zhouyan, L. (2020). A Comparative Analysis of Chinese and English Animal Idioms from Culture. *Perspective Theory and Practice in Language Studies*, 10(6), 708-712.

- 9 Knowles, E. (Ed.). (2006). Oxford Dictionary of Phrase and Fable. Oxford University Press.
- 10 Macmillan English Dictionary for Advanced Learners (2006). Dictionary for Advanced Learners. Retrieved from <https://www.macmillandictionary.com/>
- 11 Mazhitaeva, Sh., Abdrazakova, A., & Abdrazakova, N. (2012). Ethnolinguistic Peculiarities of Sacred Numbers. *European Researcher*, 35, 11-3.
- 12 The Concise Oxford Dictionary of Current English (1995). Oxford University Press.
- 13 Kassirer, E. (2002). *Filosofiiia simvolicheskikh form. Mifologicheskoe myshlenie* [Philosophy of symbolic forms. Mythological thinking] (Book 2). Moscow; Saint Petersburg: Universitetskaya kniga [in Russian].
- 14 Kaidar, A. (2013). *Qazaqtar ana tili aleminde (etnolingvistikalik sozdik)* [The Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary)] (In three volumes). Vol. 2: Society. Almaty: Sardar baspa uyi [in Kazakh].
- 15 Dautbayev, M. (2018). *Poslovitsy i pogovorki* [Proverbs and sayings]. Shymkent [in Russian].
- 16 Kenesbayev, I. (2007). *Frazeologikalik sozdik* [Phraseological dictionary]. Almaty: Arys [in Kazakh].

A.K. Kozhakhmet*, G.O. Syzdykova

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;
(e-mail: a_kozhakhmet@mail.ru, e-mail: go.syzdykova@mail.ru)*

The discursive peculiarities of A. Baitursynuly's scientific texts

The article was written in order to determine the discursive features of scientific texts of A. Baitursynuly. The authors of the article analyzed "The report supporting the Arabic alphabet" of A. Baitursynuly ("Arab alipbiin jaktagan bayandamasy") from a linguistic point of view. The conclusions of domestic and foreign scientists were used, such as A. Baitursynuly, A. Salkynbai, Sh. Kurmanbaiuly, D. Alkebayeva, A. Adilova, S. Rakitina, K. Kenjejanova. In the course of the study, the place of this work in written and oral speech was determined. Of the language units used by A. Baitursynuly, the general features and features characteristic of the scientific text and scientific discourse are shown. To achieve this goal, a population survey was developed, the results of which were used when writing the work. As a discursive feature of A. Baitursynuly's Report, the authors of the article presented to the attention of the public the features of scientific information, scientific terms, intentions, language units of colloquial style in the text.

Keywords: scientific text, report, act of speaking, scientific discourse, scientific communication, intention.

Introduction

Today's linguistics have shown the differences of the notions "the scientific text" and "the scientific discourse" and the peculiarities belonged to each of them. The scientific text is explained by the scientists through the scientific style whereas the scientific discourse is explained on the basis of the scientific communication and act of speaking. The concept that connects notions of the scientific text and the scientific discourse is science. When the science appeared the notions of the scientific text and scientific discourse have implemented. Analyzing the discursive peculiarities of the scientific text is important for the scientific communication.

The researchings of A. Baitursynuly who put Kazakh linguistics into scientific flow are the scientific basis of today's linguistics. The work which shows the correlation of the scientific text and the scientific discourse is A. Baitursynuly's "Arab alipbiin jaktagan bayandamasy" (The report supporting the arabic alphabet). The report was presented in the "Alippe aitysy" (Debate of the alphabet book) book which was published in Kyzylorda in 1927. The full text of this scientific article "Til taglymy" (Language study), "Ak jol" (White way) put in the 4th volume of his 6 volumed collection of works. In the "Til taglymy" (Language study), according to today's spelling the title was corrected as "Baitursynuly Akhmet's report supporting Arabic alphabet", whereas in "Ak jol" it was shortened as "The report supporting Arabic alphabet" [1; 125].

Since this article of A. Baitursynuly is considered as report, it contains both written and oral text's linguistic units, because the report is the text that presented to the reader during the communication. Whereas "the scientific report is report where given the researching results of on the main ideas and which presented in the scientific conferences (scientific workshops, symposiums)" [2]. Thus, the scientific report is the scientific text which is common for the scientific text and scientific discourse. In the A. Baitursynuly's work "Adebiet tanytkysh" (Understanding of literature) the information about report was given in the topic "baiymdama". The scientist gave the following definition to the notion "baiymdama": "when the essay is written to support and enhance an idea and it is proven with different descriptions, then this essay is called baiymdama". According to A. Baitursynuly baiymdama consists of four parts: 1) beginning, 2) presentation, 3) report, 4) conclusion. In the beginning part it is declared that if there are or not opinions of other people about the discussing topic. In the presentation the discussing topic is introduced. In the report the topic is outlined and the proofs, descriptions will be given. The conclusion gives the significance of the given opinions or says about the results of opinions [3; 125]. From this statement of the scientist we can clearly see the features belonged to the scientific text and scientific report, as any scientific text has introduction, main body and conclusion. Furthermore, the scientific text is written based on the analysis and proofs. This peculiarity be-

* Corresponding author's e-mail: a_kozhakhmet@mail.ru

longs to the scientific discourse too. Since the scientific report is common for the scientific text and scientific discourse, the requirements depend on the peculiarities of the scientific text and scientific discourse. This article is aimed to research the place of A. Baitursynuly's report in the theory of text and discourse.

Sources and methods

In writing the article the works as "Adebiat tanytkysh" (Understanding of literature) by A. Baitursynuly, "Abai sozinin lingvopoetikasy" (Linguapoetics of Abai's word) by A. Salqynbay, "Kazakh terminologiyasy" (Kazakh terminology) by Sh. Kurmanbaiuly, "Soz adebi" (The word ethic) by D. Alkebayeva, "Kabyldau stilistikasy" (The stylistic of acceptance) by A. Adilova, "Kognitivno-diskursivnoe prostranstvo nauchnogo teksta" (The cognitive and discursive space of the scientific text) by S. Rakitina, "Sayasi diskurstyn pragmalingvistikalyk jane kognitivtik komponentteri" (The pragmalinguistic and cognitive component of the political discourse) by Q. Kenzheqanova (according to the materials of Kazakh periodicals), PhD thesis "Antropoozektik paradigma: korkem matinnin kommunikativtik-pragmatikalyk aleueti" (Antropoactual paradigm: communicative and pragmatic condition of the literary text) by A. Akkuzova were taken as a basis.

The variety of researching methods were used in the research work. The main results of the research work were achieved due to the methods of observing, collecting, comparison, analyzing. Using of these researching methods gives an opportunity to define discursive and pragmatical peculiarities of A. Baitursynuly's scientific texts. Furthermore, in order to show discursive peculiarities of A. Baitursynuly's "Arab alipbiin jaktagan bayandamasy" (The report supporting the arabic alphabet) survey was conducted among majority of people. The results of survey have assisted to determine the place of report in the pragmatics of the scientific text.

The results and their discussion

The discursive peculiarity of the scientific text is shown in the act of speech. The act of speech is the smallest unit of speaking activity, it is researched in the act of speech theory, act of speech is a significant part of the linguistic pragmatics [4]. As the act of speech is a type of an activity, while analyzing it there used categories like subject, purpose, method, technique, result, situation, etc. for describing and evaluating any activity. The subjects of speech act are speaker — recipient — listener makes a statement for receiving. The statement simultaneously is the product of the speech act and a tool which allows to achieve a specific goal.

The most basic concept which stands between the scientific text and speech act is an interpretation. Receiving, understanding, analyzing and transferring the text are the main features of the interpretation. Explaining the scientific text is connected to transferring the information to the learner by teacher and making a report by scientist (teacher), since the scientific text is written to be explained to readers. Explaining is the act suitable to the scientific text. Every act of speech has an addresser who makes an interpretation and a recipient who receives it. The addresser of the scientific text is the author or the interpreter and the recipient is the receiver or the reader. But this subject later can be turned to the addresser too. According to the scientist S. Rakitina it is important to build the act of speech between addresser and recipient while explaining the scientific text. To be more precise: "Pri sozdanii i interpretatsii nauchnogo teksta uspehnost vzaimodeistviia adresanta i adresata svyazana s kharakterom i posledovatelnostiu imeiushchikh zdes mesto rechevykh aktov, v kotorykh vyrazhaiutsia referentsii, intentsii avtora, predmet rechi i t.d. V svyazi s etim vstaiut voprosy, kaksaiushchiesia ne tolko sposoba izlozheniia informatsii adresantom, osobennostei ponimaniia eksplitsitnykh i implitsitnykh fragmentov teksta adresatom, no i situatsii, o kotoroi idet rech v tekste" (When creating and interpreting a scientific text, the success of the interaction between the addresser and the recipient is associated with the feature and sequence of the speech acts that take place here, in which the references, intentions of the author, the subject of speech, etc. are expressed. In this regard questions arise that concern not only the method of presenting information by the addresser, the features of understanding explicit and implicit fragments of the text by the addressee, but also the situation referred to in the text" [5; 420]. During the speech act the role of situation is also important along with the addresser and recipient. The author and reader build the speech act on the situation. Speech situation is an equally important part for both addresser and recipient. During the situation speaker's thought, mood and even intention might be changed. All of this is directly connected to the situation. In the work of D. Alkebayeva "Soz madeniiti" (Culture of the word) several stages of the speech situation are given: the first stage — intelligence, inner words are formed from the inner thoughts, it allows to produce outer words; the second stage — receiving of subject's word, understanding its informative content and organizing the evaluation categories of its stylistics; the third stage is carried out

with factors out of the language [6; 51]. Each stage given by the scientist is shown during the speech act. Any speech act consists of thinking, speaking, understanding and explaining. There is a speech situation in any formed speech act. It might be connected with the discourse. There is a pedagogical discourse in the speech act of the teacher and learner. It shows that there can be a pedagogical discourse between addresser and recipient.

When the scientific text becomes a target of the speech acts the author or speaker thinks about catching receiver's attention. A. Salqynbay who researched the linguistic poetics of Abai's word explains the relationship between the author and receiver as follows: "The writer of the text, speaker, listener, reader, evaluator, its heroes are all people. A person has an ability to speak, as a wise man Shakarim said it's "a gift from God". Writer of the text is a human; it's written about a human; written for a human; human's worldview, being and feeling are drawing with words; the literary value is made with the artistic skills in the word kingdom. It's for a person too, for person's cultural and spiritual sake. A person is the one who reads the text, understands, receives and makes conclusion" [7; 257]. The text that is written for a human, for the reader certainly must be liked by the reader. According to this many authors use speech strategies in order to deliver understandably the text during the speech act. The scientist A.S. Adilova in her education guidance "The acceptance stylistics" expresses opinion about "offering principle". The offering principle is a necessary technique for every author who writes the scientific text. The scientist presents the offering principle as a technique which catches the reader's attention. The offering principle and speech strategy are the similar notions by their content. Both of them are the act suitable for the author and a technique that delivers the text qualitatively. D. Alkebayeva explains that the strategy and tactics of the speech participants are the main components which take a significant place in the speech act. The author considers that the speech strategy shows the efficient results of the speaking process communication and the speech strategy of the speaker is based on the speech rule [6; 47]. The speech strategy is used in the discourse of any sphere. It is one of the techniques which is necessary during the dialogue and giving a report in front of an audience.

We consider that the speech situation and tactics are the phenomena which influence to a successful accomplishment of the speech act. There are several types of speech acts that distinguish speech act except these phenomena. To be precise, they are locutionary, illocutionary and perlocutionary acts. The scientist Q. Kenzheqanova in her PhD thesis "Pragmalinguistic and cognitive components of the political discourse" gives the following definitions to these three acts. The scientist writes that a locutionary act is the act of pronouncing the grammatically correct meaning of the speech, illocutionary act is the act of showing promise, commitment and pressure from the speaker's site, perlocutionary act is the act that influence to the listener [8; 24]. While explaining the scientific text to the learners all these three acts are carried out. The information given in the scientific text is truthful and grammatically correct. Otherwise, it is not the scientific text. The speech of scientific text's deliverer reflects confidence and accuracy, because in writing and delivering the scientific text is used only proven and selected information. Thus, these three acts of speech are closely connected to the scientific text. In the other types of texts this connection may not be as tight as this. The complex usage of these three acts while delivering the scientific text assists readers to understand the text completely.

So in order to show the discursive peculiarities of the scientific text let's make the discursive analysis of A. Baitursynuly's "Report supporting the arabic alphabet".

This scientist's report is written about Arabic alphabet, spelling problems. The nature and linguistic peculiarity of Arabic alphabet are the main ideas of the report. Moreover, A. Baitursynuly in his report shared the proved statements about the advantages and difficulties of using Arabic alphabet. The changing of any text during the speech act is shown in the words and word combinations with an appropriate semantic and syntactic structures. These methods were used while examining A. Baitursynuly's report.

Significant units in analyzing the scientific text are the terms. There are lots of terms suitable for the scientific text in this report: "Sozdin tez tanyly jagyna arab arpinin latyn arpinen artyk ekenin mana aityp ottik. Bu jagynan arab arpinde bir kemshilik bar edi, ol endi jogalaiyn dep tur. Ol kemshiligi jalgau kosylganda soz sugiretinin pishini ozgerilui edi. Maselen "kazak" degen sozge ilik jalgauyn kossak, "kazagdyn" bolyp, "k" arpinin pishini ozgeretin edi" (We mentioned earlier that Arabic alphabet easily recognizable in comparison to Latin alphabet. In this case there is one disadvantage of an Arabic alphabet which it's going to disappear. This disadvantage is the change of the word form when the ending is added. For example when we add the ending to the word "kazak", we will get "kazagdyn" where the form of the letter "k" has changed) [9]. In this scientist's text we can see the terms referring to linguistics as *letter*, *ending*, *form* and *suffix*. In addition, the terms as *alphabet*, *sound*, *symbol*, *teaching method*, *cognition*, *stenographer*,

writing, block-letter, handwriting, comfort for hands, comfort for eyes, shaping show the scientificity of the report. The terms that are the main indicators of the scientific text are used primarily in writing of the scientific text. S. Kurmanbaiuly who is investigating the terms comprehensively nowadays considers the terms in connection with the scientific language. According to the scientist, the scientific language requires sequency and accuracy. It isn't allowed to use the synonymy; subordination, ambiguity, dissonance and inconsistency are not allowed in the scientific text. In general, the scientific language needs clarity and accuracy that calls every notion by its name rather than imagery and expressiveness. Therefore, the terms that are the basis of the scientific language must be emotionally neutral and expressiveness mustn't be referred to them [10; 501]. With this statement the scientist doesn't only show the peculiarities of the scientific terms but also the scientific text. Referring to terms, they are the main tools which show the linguistic peculiarities of the scientific text by context and structure. Thus, the terms are used in every scientific text and scientific discourse. Even though the usage of the term is similar to the ordinary words, there are some differences. The word is ambiguous, it's widely used. The term is used only in particular spheres, therefore the area of its usage is narrow. Furthermore, the characteristics as clarity and accuracy are suitable to the terms. Nevertheless, the term is also changed during the speech act. Firstly, any author in the process of writing doesn't use only the terms of a particular sphere. In some cases the author is obliged to use the terms related to other spheres. In the given example the scientist uses the term "sugiret" (form). Obviously, this isn't the linguistic term, however in order to make his thoughts clear and understandable the author uses the term of another sphere too. At the time when this report was written the basis of Kazakh terminology had been just developing and there were not many terms. But nowadays analyzing the terms of discourse has changed. Today there are many terms and they are presented by many authors too. For instance, the term "complex syntax integrity" is called "stanza" by the supporters of J. Jakypov's investigations. Thus, the term users during the speech may use different variants of one term. The same term can be called differently in different spheres. For example: the term "line" is used differently as line, web, road, way, crossing, finish and row. But in the coursebooks, academician grammar, official documents are often used the fixed variants. This is an effect of the speech act on the text, including the terms.

The terms mentioned in the report of the first quarter of the XXth century do not still lose their viability and understandability for the mass. In order to show the pragmatic of the terms in the report the survey was carried out. About 50 respondents between the ages of 15-51 participated in the survey. The majority of respondents were school and university teachers and students of "Philology: Kazakh language".

The respondents noted that they knew the terms as form, letter, writing, cognition, shape, word, literacy, human, study in the text. In this survey we can see that the terms formed by the scientist in the previous century are still widely used. Every scientific text is written through the formed, selected, normalized literary linguistic units. In writing the scientific text the literary linguistic norms are followed strictly. The scientific text written in the basis of the normalized literary language during the discourse is supplemented with the spoken language units. In the A. Baitursynuly's report these features are clearly visible. "Mysaly: *“Sozdin tez tanylyu jagyna arab arpinin latyn arpinen artyk ekendigin **mana** aityp ottik... Bu jagynan arab arpinde bir kemshilik bar edi, ol endi jogalaiyn dep tur. **Suitip**, eki aripty salystyrganda, **sap-saz**, **ap-aikyn** kozge korinip turgan syndary arip almastyru maselesin dariptep koteruge oryn joktygyn korsetedi. Bu siyakty maseleni koterip, uakytyn shygyn kyp jurgender bolsa, ony **erikken adamdardyn ermegi** esebindegi **kur kiyal** dep bilemin”* ("For example: "We mentioned **earlier** that Arabic alphabet easily recognizable in comparison to Latin alphabet... **In this case** there is one disadvantage of an Arabic alphabet which it's going to disappear. **Accordingly**, if we compare two words there is no way to promote the issue of letter changing which is clearly visible. If there is someone who promotes the issues like **this**, I recon that it is a **useless thing** doing by a **bored person**) [9]. There are some phenomena related to the spoken language style like apheresis, syncope in the report. In the text the word "bul" (this) given as "bu", "bagana" (earlier) as "mana". And there were used expressive words like "erikken adamnyn ermegi" (a bored person's activity), "kur kiyal" (useless thing). It isn't allowed to use these kind of phrases in the scientific text. But in the scientific discourse the author can use speech tactics like these in order to impress the reader.

In order to make his text effective and understandable the author uses different methods and tactics in the speech act, because the reader along with acceptance needs to understand and explain it. In this way the author's goal of writing the text and making the discourse will be achieved. The statement of the scientist A. Adilova gives an understanding of our thought: "Matindi pragmatyalyk turgyda zertteu ony birtutas kurdeli soileu aktisi dep tanumen bailanysty. Avtor nietine, maksatyna sai tuziletin soileu aktisinde ol adresatka aser etetin ar aluan tildik kuraldardy koldanady, sol arkyly kalamger tuzgen bolmys turaly communi-

canttar arasynda pikir almasu, oi bolisuuderisi juredi, alaida okyrman ol matindi ozinshe interpretaciyalaidy” (The pragmatical researching of the text is connected to understanding it as a holistic complex speech act. The author in accordance with his intention and goal uses different language tools which effect receiver in the speech act, in this way between the communicants goes a process of sharing opinions, exchanging thoughts about the author’s ideas, however the reader interprets the text by himself) [11; 13]. Every author uses different strategies and tactics to make his text understandable for the reader. The scientist D. Alkebayeva in her work “The word ethic” looks to the suggesting principle through the speech strategy and tactics. To be more precise: “Soileu areketinde sozge katysushylardyn arkaisysynyn ozine tan strategiiasy men taktikasy bolady. Communicanttardyn strategiiasy men taktikasy — sukbatka katysushylardyn arnaiy jospary. ... Soileu strategiiasynda aitushy ekinshi seriktesinin kyzygushylygyn tudyratyn jagdaiattarga da erekshe konil boledi” (In speech activity, each of the participants in the speech (communicants) has its own specific strategy and tactics. The strategy and tactics of communicants is a special plan for the participants in the interview.... In a speech strategy, the narrator also pays special attention to situations that arouse the interest of the second partner) [6; 13]. In the pragmatics of the scientific reports the author’s thoughts are given semantically different. The scientist S. Rakitina in her PhD thesis “Cognitive discursive space of the scientific text” divided language units which are used to represent the author’s thoughts in the pragmatics of the scientific text into several groups: hesitate, accept, regret, define, be sure, predict. The scientist explains this issue through the term intention. “Intentsii — eto kommunikativno-pragmaticheskie namereniia avtora, voploshchaemye v nauchnom tekste posredstvom spetsialno vystraivayemykh vyskazyvaniy. Dlia realizatsii intentsii izbiraiutsia diskursivnye strategii, vystupaiushchie v kachestve sposoba osushchestvleniia diskursivnogo deistviia v rechevom povedenii dlia dostizheniia tseli kommunikatsii. Sredstvom realizatsii diskursivnykh strategii yavliaiutsia diskursivnye taktiki, zavisiashchie ot konkretnykh uslovii rechemyshleniia” (Intentions are the communicative and pragmatic intentions of the author which are reflected in the scientific text through the special structured expressions. For realization of intention the discursive strategies are selected which stand as a mean of discursive act in the speech for achieving the goal of communication. The means of the discursive strategy realization are the discursive tactics depending on the certain conditions of speech cognition) [5; 13]. The report without intentions might be boring and unclear for the readers, since the reader pays attention to not only the author’s text but also to his speaking ethic and explaining skills. In the report of A. Baitursynuly which was taken as an object of the research we can mainly see “opposition”, “confidence” and “accuracy”. For example:

*“Jok! Arab arpin tastap, latyn arpin alu kerek, arab arpi kolaisyz dep aldakashan aty shykkan arip, onymen jaksylap emle tuzuge **bolmaidy**, onymen baspa isin jaksylauga **bolmaidy**, ony jazu mashinalaryna, osy kungi shugup jatkan turli oner kuraldaryna ornatura **bolmaidy**, olarga arab arpi yngaisyz deidi... hat madenieti bar halykka bir aripty tastap, ekinshi aripty ala koiu onai jumys emes. Birte-birte baryp alyp ketuge birtalai uakyt **kerek**, birtalai artyk turgan karjy **kerek**. Birtalai artyk turgan adamnyn kushi, isi **kerek**. Aueli, ondai karjy, kush pen is eki arippen birdei katar okytu, sauat ashu isterine **kerek**. Ekinshi, baspa dukenderinde katar duken kurylmak, katar jumys jurilmek, basylyp shygyp jatkan narselerdin bari de eki arippen birdei basylyp shygyp turmak. Munyn aty eki shygyn bolmak, eki jumys bolmak. Artyk karjy, artyk kush bugan **kerek**.”* (No! It is necessary to use Latin alphabet instead of Arabic, this alphabet is known as inconvenient many times before, we **can’t** write without mistakes, use **can’t** use typing machine and other up-to-date equipment, they say Arabic alphabet is inconvenient for them... It is not an easy work for the people with the written literacy to leave the first alphabet and take the second one. To gradually switch into the second alphabet we **need** much time, a lot of extra finance, much effort and activity of a person. Initially, this finance, effort and activity **needs** in the teaching reading and writing in two alphabets simultaneously. Secondly, there is going to be two shops in the publishers, two jobs are going to be done; all the publishing materials are going to be published in two alphabets. It will be double expense and double work. It **needs** extra money and extra effort). The author of the report shows his opposition and confidence with the units “jok” (no), “bolmaidy” (can’t) and (!) punctuation mark. And the accuracy in the report is shown with the repetition of the word “need”. The repetition is the technique where one word (word combination, sentence) can be used repeatedly in the microtexts like sentence, paragraph and line. The using of the repetition technique with the communicative purpose allows readers to assume the text correctly and with special feelings, e.g., it develops their expressive characteristics. Usually, the syntactic repetitions transfer to the sentences in the text the second leveled communicative purposes like multiplicity, lengthiness, admitting certain phenomena and actions [12; 121]. Consequently, in writing the report the author paid attention to the reader’s

interest and opinion. It is clearly visible that the author tried to make his text more understandable to the reader.

Conclusion

The scientific text is written for the reader. A. Baitursynuly's "Report supporting the Arabic alphabet" is written to explain the peculiarities and advantages of the Arabic alphabet for the mass. In the Figure 1 the discursive peculiarity of A. Baitursynuly's report is shown.

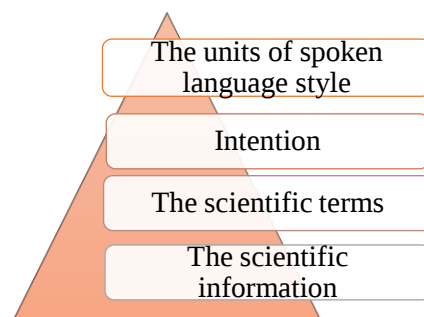

Figure 1. — The discursive peculiarity of A. Baitursynuly's "Report supporting the Arabic alphabet"

In the process of the report analysis we achieved the following result: any report written in the scientific style provides scientific information. The author uses the scientific terms in the scientific communication as well as in the written text. In this way the author makes the text scientific. The next stage of the scientific text is intention. It is the intention of the author in writing the report, in suggesting his statements to the reader. As we mentioned above, by the units in the given report we can clearly see the accuracy, confidence and opposition of A. Baitursynuly's language. The last stage is the usage of the units of the spoken language style. In spite, these units are not related to the scientific text, they can be used in the scientific discourse. The reason of it is to raise reader's interest and attention. According to this purpose in the given report the units of the spoken language style were used.

Thus, a scientific report is structurally different from other types of scientific text. The scientific report is a common text for the scientific text and scientific discourse. It contains both features of the written text and oral text.

References

- 1 Байтұрсынұлы Ахмет. Энциклопедия / А. Байтұрсынұлы; бас. ред. Ж.Тойбаева. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. — 744 б.
- 2 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Ғылымтану [Электрондық ресурс]. — Қол жетізу режимі: https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%92%D1%8B%D0%BB%D1%8B%D0%BC%D0%B8_%D0%B1%D0%B0%D1%8F%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D0%BC%D0%B0.
- 3 Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Атамұра, 2003. — 206 б.
- 4 Электронная энциклопедия «Кругосвет». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.krugosvet.ru/articles/87/1008757/1008757a3.htm
- 5 Ракитина С.В. Когнитивно-дискурсивное пространство научного текста: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 «Русский язык» / С.В. Ракитина. — Волгоград, 2007. — 542 с.
- 6 Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті. Оқу құралы / Д. Әлкебаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2011. — 196 б.
- 7 Салқынбай А. Абай сөзінің лингвопоэтикасы / А. Салқынбай. — Алматы: Қазақ университеті, 2015. — 242 б.
- 8 Кенжеканова Қ. Саяси дискурстың прагматикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша): философия (PhD) д-ры ғыл. ... диссертация / Қ. Кенжеканова. — Алматы, 2015. — 187 б.
- 9 Байтұрсынұлы Ахметтің араб әліп-биін жактаған байандамасы [Электрондық ресурс]. — Қол жетізу режимі: <http://tilalemi.kz/article/1067-.html>.
- 10 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы / Ш.Құрманбайұлы. — Алматы: Сардар, 2014. — 928 б.
- 11 Адилова А.С. Қабылдау стилистикасы: оқу құралы / А.С. Адилова. — Алматы: Эверо, 2016. — 100 б.
- 12 Аккузова А. Антропоэстеттік парадигма: көркем мәтіннің коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті (Д. Исабеков шығармаларының негізінде): философия (PhD) д-ры ғыл. ... диссертация / А. Аккузова. — Алматы, 2020. — 168 б.

А.Қ. Қожахмет, Г.О. Сыздыкова

А. Байтұрсынұлы ғылыми мәтіндерінің дискурстық ерекшелігі

Мақала А. Байтұрсынұлы ғылыми мәтіндерінің дискурстық ерекшелігін анықтау үшін жазылған. Мәселенің теориясын дәйектеу мақсатында А. Байтұрсынұлының «Араб әліпбиін жақтаған баяндамасы» тілдік тұрғыда талданған. Сонымен қатар А. Байтұрсынұлы, А. Салқынбай, Ш. Құрманбайұлы, Д. Әлкебаева, А. Адилова, С. Ракитина, Қ. Кенжеқанова сынды отандық және шетелдік ғалымдардың тұжырымдары пайдаланылды. Зерттеу барысында аталған еңбектің жазбаша және ауызша сөйлеудегі орны анықталды. А. Байтұрсынұлы қолданған тілдік бірліктерден ғылыми мәтін мен ғылыми дискурста тән жалпы белгілер мен ерекшеліктер көрсетілген. Қойылған мақсатқа жету жолында көпшілікке сауалнама әзірленіп, нәтижесі жұмысты жазу барысында қолданылды. Мақала авторлары ғылыми ақпараттың, ғылыми терминдердің, интенцияның, ауызекі сөйлеу стилінің тілдік бірліктерінің мәтінде берілуін А. Байтұрсынұлы баяндамасының дискурстық ерекшелігі ретінде көпшілікке ұсынды.

Кілт сөздер: ғылыми мәтін, баяндама, сөйлеу актісі, ғылыми дискурс, ғылыми коммуникация.

А.Қ. Қожахмет, Г.О. Сыздыкова

Дискурсивные особенности научных текстов А. Байтұрсынұлы

Статья написана с целью определения дискурсивных особенностей научных текстов А. Байтұрсынұлы. Авторами статьи был проанализирован «Доклад в пользу арабского алфавита» А. Байтұрсынұлы с лингвистической точки зрения. Использовались выводы отечественных и зарубежных ученых, таких как А. Байтұрсынұлы, А. Салқынбай, Ш. Курманбайұлы, Д. Алкебаева, А. Адилова, С. Ракитина, К. Кенжеқанова. В ходе исследования было определено место указанного труда в письменной и устной речи. Из языковых единиц, используемых А. Байтұрсынұлы, показаны общие черты и черты, характерные для научного текста и научного дискурса. Для достижения поставленной цели был разработан опрос населения, результаты которого использовались при написании работы. В качестве дискурсивной особенности Доклада А. Байтұрсынұлы авторы статьи представили вниманию общественности особенности научной информации, научных терминов, интенции, языковых единиц разговорного стиля в тексте.

Ключевые слова: научный текст, доклад, речевой акт, научный дискурс, научная коммуникация, интенция.

References

- 1 Baitursynuly Akhmet (2017). Entsiklopediia [Encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 2 Oryssha-qazaqsha tusindirme sozdik: Gylymtanu [Russian-Kazakh Explanatory Dictionary: Science]. <https://kk.wikipedia.org>. Retrieved from https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%92%D1%8B%D0%BB%D1%8B%D0%BC%D0%B8_%D0%B1%D0%B0%D1%8F%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D0%BC%D0%B0 [in Kazakh].
- 3 Baitursynuly, A. (2003). Adebiet tanytqysh [Literature guide]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 4 Elektronnaia entsiklopediia "Krugosvet" [Electronic Encyclopedia "Krugosvet". www.krugosvet.ru. Retrieved from www.krugosvet.ru/articles/87/1008757/1008757a3.htm [in Russian].
- 5 Rakitina, S.V. (2007). Kognitivno-diskursivnoe prostranstvo nauchnogo teksta [Cognitive-discursive space of a scientific text]. *Doctor's thesis*. Volgograd [in Russian].
- 6 Alkebayeva, D. (2011). Soz madenieti. Oqu quraly [Culture of the word. Training manual]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 7 Salqynbai, A. (2015). Abai sozining lingvopoetikasy [Linguopoetics of the word Abay]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 8 Kenzheqanova, Q. (2015). Saiasi diskurstyn pragmalingvistikalıq zhane kognitivtik komponentteri (qazaq tilindegi merzimdi basylımdar matrialdary boıynsha) [Pragmalinguistic and cognitive components of political discourse (on the matrices of periodicals in the Kazakh language)]. *Doctor's thesis (PhD)*. Almaty [in Kazakh].
- 9 Baitursynuly Akhmetting arab alip-biin zhaqtagan baiandamasy [Baitursynuly Akhmet's report in favor of the Arabic alphabet]. <https://tilalemi.kz>. Retrieved from <https://tilalemi.kz/article/1067-.html> [in Kazakh].
- 10 Kurmanbaiuly, Sh. (2014). Qazaq terminologiiasy [Kazakh terminology]. Almaty: Sardar [in Kazakh].
- 11 Adilova, A.S. (2016). Qabyldau stilistikasy. Oqu quraly [Stylistics of perception. Training manual]. Almaty: Evero [in Kazakh].
- 12 Akkuzova, A. (2020). Antropoozektik paradigma: korkem matinnin kommunikativtik-pragmatikalıq aleueti (D. Issabekov shygarmalarynyng negizinde) [Anthropocentric paradigm: communicative and pragmatic potential of literary text (based on the works of D. Isabekov)]. *Doctor's thesis (PhD)*. Almaty [in Kazakh].

Б.К. Жумабекова^{1*}, Н.А. Шахметова²¹Торайгыров Университет, Павлодар, Казахстан;²Международный университет «Астана», Астана, Казахстан
(E-mail: beibitnur@mail.ru, n.shakhmetova@mail.ru)

Структурно-содержательный потенциал прецедентных феноменов

В статье произведен обзор научной литературы, посвященной теории прецедентности; изложены различные подходы к трактовке термина «прецедентный феномен» и его классификации. На материале казахского языка авторами проанализированы такие виды прецедентных феноменов, как прецедентные имена, прецедентные высказывания, прецедентная ситуация, пословицы как прецедентные тексты. В ходе анализа языкового корпуса выявлены и сформулированы характерные особенности прецедентных феноменов. Авторами также наглядно предложена структура прецедентного имени и обоснована необходимость выделения того или иного структурного компонента. Наряду с этим, определен содержательный потенциал прецедентных феноменов, что свидетельствует об оценке сущности человека, его действий и поступков, его отношения к окружающему миру. Следовательно, авторами обосновано то, что прецедентные феномены выступают средствами формирования ценностной модели мира.

Ключевые слова: прецедентный феномен, когнитивная база, концептуализация, структура, содержание, ценностная картина мира, культурный код, национальное мировосприятие.

Введение

В настоящее время в лингвистике в связи с поворотом научной парадигмы в антропоцентрическое русло наблюдается устойчивый интерес к когнитивной лингвистике. И в данном направлении особое место занимают исследования прецедентных феноменов (далее — ПФ).

Теория прецедентности восходит к классификации прецедентных феноменов Ю.Н. Караулова, который рассматривает ПФ в рамках теории языковой личности и дефинирует их следующим образом: «Назовем прецедентными — тексты, (1) значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, (2) имеющие сверхличностный характер, то есть хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и, наконец, такие (3), обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [1; 216].

В настоящее время данная теория развивается Д.Б. Гудковым, И.В. Захаренко, В.В. Красных, Д.В. Багаевой, внесших свою лепту в развитие теории прецедентности. К ПФ можно отнести «Прецедентные феномены: 1) хорошо известные всем представителям национально-лингвокультурного сообщества (имеющие сверхличностный характер); 2) актуальные в когнитивном (познавательном и эмоциональном) плане; 3) обращение (апелляция) к которым постоянно возобновляется в речи представителей того или иного национально-лингвокультурного сообщества» [2; 170]. И далее ученый поясняет, что «за прецедентным феноменом всегда стоит некое представление о нем, общее и обязательное для всех носителей того или иного национально-культурного менталитета, или инвариант его восприятия ...» [2; 170].

Что касается типологии ПФ, то многие исследователи придерживаются классификации, выдвинутой Ю.Н. Карауловым, и углубленных его последователями: «Единицами, формирующими когнитивную базу, являются прецедентные феномены (ПФ), среди которых мы выделяем прецедентный текст, прецедентное имя, прецедентное высказывание и прецедентную ситуацию. Все указанные феномены находятся в тесной взаимосвязи» [3; 83].

Данной проблематике посвящены также работы таких российских исследователей, как Р.З. Назаровой и М.В. Золотарева, Г.Г. Слышкина, А.Н. Мищенко, Е.В. Маркевич, Е.А. Нахимовой и других. Они посвящены описанию процессов формирования прецедентного феномена, их анализу и роли

*Автор-корреспондент. E-mail: beibitnur@mail.ru

в концептуальном представлении мира, месту прецедентных феноменов в лингвокультурном обществе, выявлению их сфер-источников.

Так, Р.З. Назарова и М.В. Золотарев, изучив проблемы дефиниции и классификации прецедентных феноменов, дали им следующее определение: «Под прецедентными феноменами понимаются целостные единицы коммуникации, являющиеся апелляцией к прошлому явлению действительности и обладающие ценностной значимостью для отдельно взятой языковой личности или вплоть до лингвокультурного сообщества в целом» [4; 22].

Разрабатывая проблемы прецедентности, Г.Г. Слышкин рассматривает в качестве ПФ концепты прецедентных текстов и пишет, что прецедентный текст — «любая характеризующаяся цельностью и связностью последовательность знаковых единиц, обладающая ценностной значимостью для определенной культурной группы» [5; 29]. Он относит к ним «текст любой протяженности: от пословицы или афоризма и до эпоса» и «может включать в себя, помимо вербального компонента, изображение видеоряда или плаката, комикса, фильма». При этом он считает, что «концептуализируемые прецедентные миры могут быть плодом авторского воображения и входить в сознание носителей культуры в результате знакомства с художественными текстами» [6; 27].

А.Н. Мищенко, исследуя в своей диссертационной работе особенности реализации прецедентных антропонимов со сферой-источником «древнегреческая мифология» в актуальном медиапространстве, дефинирует ПФ следующим образом: «В когнитивной лингвистике языковые единицы, содержащие, кроме денотативного значения, особую семантическую информацию, а также отражающие категории национальной культуры, наиболее часто определяются как прецедентные феномены» [7; 31].

Несмотря на то, что исследователи разграничивают ПФ и дают им определения, четкой грани между ними нет. Как пишет Д.Б. Гудков, «при актуализации одного из них может происходить актуализация сразу нескольких остальных. Прецедентные феномены, связанные общностью происхождения, могут выступать как символы друг друга» [8; 108].

Как мы видим, ученые дифференцируют ПФ следующим образом: прецедентная ситуация, прецедентный текст, прецедентное имя (далее — ПИ) и прецедентное высказывание (далее — ПВ). А прецедентными феноменами являются единицы коммуникации, обладающие культурно-значимой информацией и хорошо известные среднему представителю определенного лингвокультурного сообщества, к которому они принадлежат.

Анализируя ПФ в деловом дискурсе, А.А. Габец различает их доминирующие функции и пишет по этому поводу следующее: «Наиболее часто эти языковые единицы используются официальными представителями институтов в следующих целях: 1) персуазивных, помогая аргументировать свои политические и экономические позиции; 2) фатических, способствуя установлению контакта с аудиторией; 3) текстообразующих, являющихся крепким фундаментом для логического выстраивания коммуникации» [9; 117] и «оказывают прагматическое воздействие на адресата путем приглашения реципиента в диалог не только с выступающим, но и с культурным контекстом» [9; 117].

В отечественной лингвистике также появляется все больше научных работ, посвященных теории прецедентности. Так, исследование Е.А. Журавлевой, Ж.Д. Капаровой посвящено изучению роли прецедентных текстов на материале казахстанских печатных газет и журналов [10].

На материале художественных произведений ПФ рассматривали Б.А. Абдыханова, Р.К. Конкаева. В статье изучается влияние устной литературы, являющейся показателем познания национальной культуры, на современную. В данном аспекте применяемые в художественных произведениях фольклорные тексты рассматриваются в качестве прецедентных текстов, описывается их потенциал и место в лингвокультурологии. В рамках интертекстуальности прецедентные тексты анализируются с точки зрения изучения вопросов «фольклора и художественной литературы», «фольклорного применения», взаимосвязи и взаимного влияния фольклора и литературы, в том числе «фольклорного использования». Кроме того, посредством таких текстов можно описать духовную культуру народа и способы их передачи. В этом отношении уделяется особое внимание на прецедентные тексты как одному из важных средств носителей духовного (культурного) кода [11; 688, 689].

Г.Б. Мадиева исследовала прецедентные нарицательные имена собственные и прецедентные топонимы [12]; Э.Н. Шумская — прецедентные феномены (имена, цитаты, аллюзии и т. д.) в русскоязычном политическом дискурсе Казахстана [13]; национально-культурные особенности стереотипных прецедентных имен на примере казахского, русского и английского языков рассматривают А. Мурзинова, А. Тымболова и другие [14; 702–715]; Б.З. Туребаева рассматривает использование

прецедентных феноменов как средства формирования культуроведческой компетенции в старших классах казахской школы и разработка приемов работы с ними в учебном процессе [15].

Как мы видим, прецедентные феномены рассматриваются в разных аспектах, с разных позиций и в различных видах дискурса.

Вопрос о сферах-источниках прецедентных феноменов, рассматривается Ю.Н. Карауловым в монографии «Русский язык и языковая личность». Исследователь выделил несколько возможных сфер-источников прецедентных феноменов: «Для ученого не должны считаться прецедентными тексты специальных работ — по тем же самым причинам. В то же время было бы неправомерным связывать прецедентные тексты только с художественной литературой. Во-первых, потому что они существуют до нее — в виде мифов, преданий, устно-поэтических произведений, а во-вторых, и в наше время в числе прецедентных, наряду с художественными, фигурируют и библейские тексты, и виды устной народной словесности (притча, анекдот, сказка и т.п.), и публицистические произведения историко-философского и политического звучания» [1; 216]. Е.А. Журавлева и Ж.Д. Капарова в упомянутой выше монографии в качестве сферы-источника называют «массовую культуру» [10; 72].

Прецедентные феномены рассматриваются также в современной рекламе; в заголовках газет, в газетном дискурсе, в интернет-рекламе, в радиодискурсе (см. научные труды И.В. Высоцкой; Н.А. Киселевой, Е.С. Жарковой, О.П. Семенец; М.А. Алексеевой; С.В. Фашановой). Целью данных исследований является выявление особенностей функционирования прецедентных высказываний, используемых в различных видах дискурса, что позволяет пополнять и обогащать теорию прецедентности.

Приведенный выше обзор классификаций сфер-источников прецедентных феноменов показывает, что типологии, представленные разными авторами, во многом схожи. Вновь появляющиеся исследования дополняют их новыми источниками. Классификации сфер-источников ПФ определяются материалом исследования.

Материал и методы исследования

Материалом настоящего исследования выступают примеры из образцов казахской народной литературы. Идиографический (гр. *idios* — «особый, специфический»; *grapho* — «пишу») использован с целью выявления особенностей анализируемых языковых единиц. Дескриптивный (описательный) метод применяется для описания семантического ореола прецедентных феноменов, представленных в статье. Контекстуальный анализ используется для изучения функциональной специфики слов и их значений, он представляет собой анализ фрагмента текста или предложения, в котором использовано данное слово, а также анализ зависимости значения слова от этого контекста. Интертекстуальный анализ текста позволил выявить роль прецедентных феноменов в обозначении смыслов вторичного текста.

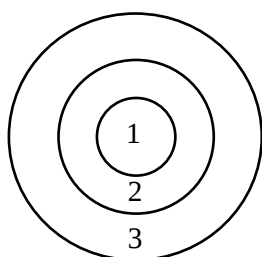
С помощью такого общенаучного метода, как наблюдение, изучаются существенные свойства и отношения языковых явлений, которые дают возможность интерпретации и обобщения его результатов.

Результаты и их обсуждение

Теперь приступим к анализу структуры и содержания некоторых из прецедентных феноменов. Рассмотрим структурно-содержательные характеристики устойчивых сочетаний ‘асан қайғыға түсу’ [салыну] и ‘қайда барса да Қорқыттың көрі’, восходящих к прецедентным именам *Асан Қайғы* (*Асан Печальный*) и *Қорқыт Ата*. В Казахско-русском фразеологическом словаре даются следующие значения этих устойчивых оборотов: 1) букв. впасть в скорбь; стать пессимистом. ≈ Мировая скорбь. *Әже, қойшы енді, асан қайғыға салынбай* (Ә.Қ. Дәмелі); 2) букв. куда бы не ходил, везде, как Коркыту, мерещится могила; кому-либо кажется, что его преследуют несчастья. — *Кемпір, кемпір, анау адамды байқаймысың?.. Көзін менен алмайды. — Қойшы, қайда барса, Қорқыттың көрі!..* (Ғ. Мұс. «Миллионер») [16; 26, 114].

В структурном отношении прецедентные имена (далее — ПИ) как любой прецедентный феномен состоит из ядра и периферии. В нашем случае ядро ПИ составляют отличительные признаки героев народных легенд *Асан Қайғы* (*Асана Печального*) и *Қорқыта* (внешние данные, внутренние качества, ситуация, связанная с происхождением указанных выше фразеологических оборотов). Периферия включает в себя атрибуты и индивидуальные представления (ассоциации) о ПИ. При этом, на наш взгляд, атрибуты образуют ближнюю, а лексемы-реакции (ассоциации) — дальнюю периферию. Атрибутами могут выступать «детали одежды или внешности, по которым можно ‘идентифициро-

вать', 'узнать' денотат» [17; 90]. Представим это в виде рисунка (за основу взята схема, предложенная авторами научной работы) [17; 89]:

1. Отличительные признаки:
 - а) внешние данные;
 - б) внутренние качества;
 - в) прецедентная ситуация
2. Атрибуты.
3. Ассоциативное поле ПИ

Рисунок. Структурные компоненты прецедентного имени

В казахской литературе Асан Кайгы известен как поэт-философ, основоположник поэтического искусства жырау, расцвет которого приходится на XV–XVII вв. в духовной культуре казахского народа. Настоящее имя его — Хасан Сабитулы. Согласно историческим легендам, Асан был одним из влиятельных сановников хана Золотой орды Улуг-Мухамеда. Здесь считаем уместным дать толкование слова «сановник»: в орх., туркм., аз., каз., кирг., тат. языках *san* означает 'честь', 'почет', 'уважение', 'достоинство'; др.-рус. *санъ* (с XI в.) — 'звание', 'должность', 'высокое положение' [18; 275]. В 20-е гг. XV в. Асан был советником правителя Казани Улуг-Мухамеда. По возвращении в родные края после смерти Улуг-Мухамеда он служил советником Жанибек-хана, одного из основателей Казахской орды.

Если представить описание внутренних качеств и достоинств Асан Кайгы, то оно выглядит следующим образом: Асан Кайгы мечтал о будущей счастливой жизни казахского народа, он призывал к объединению всех родов и племен, к укреплению Казахского ханства. Тяжелый быт казахского народа, обусловленный кочевым образом жизни, отсутствие единства родов и племен стали лейтмотивом поэтических произведений Асан Кайгы, наполненных глубокой скорбью и печалью о судьбе народа. В подтверждение нашей мысли приведем отрывок из произведения «Бұл заманда не ғаріп»: «Бұл заманда не ғаріп? / Ақ қалалы боз ғаріп. // Жақсыларға айтпаған, / Асыл шырын сөз ғаріп. // Замандасы болмаса, / Қариялар болар тез ғаріп. / Қадірін жеңге білмесе, / Бойға жеткен қыз ғаріп. // Ел жағалай қонбаса, / Бетегелі бел ғаріп. // Қаз-үйрегі болмаса, Айдын — шалқар көл ғаріп. // Атажұрты бұқара / Өз қолында болмаса, / Қаниша жақсы болса да, / Қайратты туған ер ғаріп» [19; 25]. **Перевод:** «Что в жизни считать несчастьем? / Степь, где тесно пастись скот, — несчастье. // Доброе слово, которое мы / Не успели сказать, — несчастье. // Старцы, утратившие родных / И заботу близких, — несчастье. Тетка, не ценящая родню, / Для девушки взрослой — несчастье. // Долины, где не пасут скота, / И трава гибнет зря, — несчастье. // Озера степные, где не живут / Гуси и утки, — несчастье. // Правитель, не знающий, как вести / К довольству наследие свое — народ, / Каким бы ни был хорошим он, / Для тех, кем он правит, — несчастье» (Вс. Рождественский) [20; 47, 48]. И как гласит легенда, Асан Кайгы отправляется в путь в поисках обетованной земли — Жер Уюк, где народ не знает «нужды, горя, гнета и вражды», где полно «многоводных рек» и где «жаворонок вьет свое гнездо на пушистой спине барана» [21; 28–31]. Долго странствуя на своей верблюдице Желмая, он так и не находит той счастливой земли Жер Уюк, о которой мечтал всю жизнь.

В структурном плане атрибутом анализируемого ПИ выступает верблюдица Желмая. Что касается описания внешних данных исторической личности Асан Кайгы, героя народной легенды «Как Асан Кайгы искал Жер Уюк», то и в исторических, и в фольклорных источниках оно как таковое отсутствует.

Анализ второго сочетания показывает, что содержание прецедентной единицы 'кайда барса да, Қорқыттың көрі' составляет сюжет легенды об акыне IX в., композиторе, сказителе, кобызшы Коркыте. Согласно легенде, Коркыт все время размышлял над вопросом «Почему люди умирают? Почему одни умирают молодыми, а другие — дожив до глубокой старости?» [21; 26]. Он ищет место бессмертия, но где бы ни был — «перед глазами вставала вырытая для него могила» [21; 27]. И тогда Коркыт изготавливает из дерева *шырғай* кобыз и, играя на нем, странствует по земле. Таким образом, он борется со смертью и в думах о ней он умирает, оставив нам богатое культурное наследие.

Обратимся к следующему примеру — прецедентному высказыванию (далее — ПВ) «Қасым ханның қасқа жолы». Отметим, что в любом ПВ всегда отражается прецедентная ситуация, которая способствует определению его содержательного потенциала. Так, в истории казахского народа годы правления Касым-хана характеризуются тем, что Казахское ханство расширяет свою территорию, растет численность его населения, укрепляются торговые и дипломатические связи с другими государствами. Касым-хан издает первый в истории казахского народа свод законов адата, получивший название «Қасым ханның қасқа жолы», что значит «Праведный путь Касым-хана». Такое название, по нашему мнению, объясняется тем, что данный документ разработан Касым-ханом с учетом традиций и обычаев казахского народа. Как считают правоведы-историки, этот документ является одним из основных источников обычного права казахов [22]. Таким образом, анализируемое нами прецедентное высказывание отличается глубинной семантикой, составляющей когнитивную базу казахской лингвокультуры.

Структурный компонент прецедентного имени *Касым-хан*, к которому восходит высказывание «Қасым ханның қасқа жолы», включает в себя следующие внутренние качества исторической личности: красноречивость, поэтический дар, дальновидность, благородство, искусные дипломатические способности, знание языков и т.д. Будучи одним из образованнейших людей своего времени Касым-хан обладал широкими знаниями в области военно-инженерного искусства. Что касается характеристики внешнего мира исторической личности, то она представляет определенную сложность, так как из «исторических источников не всегда удастся установить внешность исторического героя, черты его характера, степень образованности. Но о самих исторических событиях, в которых они участвовали и которые направляли, мы знаем много и это помогает воссоздать образы наших великих предков» [23; 4].

Приведем также пример с ярким описанием внешности и внутреннего мира как структурных составляющих прецедентного имени: *Бір жұрт бар Ақжайықта — Жағалбайлы, / Жырлаған запыранды заман жайлы. // Жетеді ол қайтсе де бір мұратына, / Өлеңін өзі солай тамамдайды... // Не деген шерлі бірақ Жағалбайлы! / Қолыңа шырақ алып іздесе де, / Үш жүзден Қыз Жібекін таба алмайды* (С. Ақсұңқарұлы. «Қара орман»). Из этого примера видно, что прецедентное имя *Кыз Жибек* — это собирательный образ девушки неопишуемой красоты. В подтверждение представим отрывок из лиро-эпической поэмы «Қыз Жібек»: «*Ақ маңдайы жалтылдап, / Танадай көзі жарқылдап, / Алтын шашбау шашында. / Қыз Жібектің шаштары / Қоғалы көлдің құрағы... // Қыз Жібектің ақтығы — / Наурыздың ақша қарындай. // Ақ бетінің қызылы — / Ақ тауықтың қанындай. // Екі беттің ажары — / Жазғы түскен сағымдай... // Өткірлігін байқасаң, / Ұсталар соққан кетпендей...*» [24; 10, 11]. — **Перевод:** «*И красива, и стройна, / И величавости полна. // Сравнить себя с Лейли прекрасной / Не пожелала бы она... // Лоб ее светел и чист, / Огонь ее глаз — лучист. // И белизна ее лица, / Как будто серебро кольца, / Как в Наурыз пушистый снег, / Что виден из окна дворца. // Белой куропатки кровь — / Молодой румянец щек...// Но слово насмешки ее / Острей, чем ножа острие...*» (Б. Канапьянов) [17; 34].

Как мы видим, в отрывке отражаются такие внутренние достоинства героини, как девичья гордость, честолюбие, глубина и чистота чувств к возлюбленному, острый ум, красноречие и т.д. В поэме через внутренний мир героев описываются целые исторические события: сложные отношения между родами, выражается протест против обычаев сватовства того времени, воспевается свобода любви и свободный выбор спутника или спутницы жизни.

Говоря о последнем компоненте в структуре прецедентного имени, отметим, что создание ассоциативного поля с лексемой, обозначающей ПИ, безусловно, возможно лишь путем ассоциативного эксперимента, являющегося задачей дальнейших наших исследований.

Таким образом, можно смело утверждать, что в казахской литературе очень ярко представлены единицы прецедентного явления. Это не случайно, так как в объективной жизни человек вступает в самые разнообразные отношения с другими людьми, предметами и явлениями окружающего мира, с различными институтами. При этом человек проявляет себя в разных функциях, то есть происходит оценка его действий и поступков, характера и т.д. Подтверждением тому являются следующие прецедентные имена: *Атымтай жомарт* (о щедром человеке); *шық бермес Шығайбай* — очень жадный, скупой человек; *Желтекбай /Желтеңбай* (о легкомысленном человеке); *Қожанасыр* (о рассеянном человеке); *Мырқымбай* (о бесталанном, простоватом и глупом человеке); *Дайрабай, Судыр Ахмет* и другие. Представим несколько примеров из произведений: *Бар десек, әрине, ол барады, — деді Мұхаммеді, — бірақ қожанасыр неме ғой, бірдемені бүлдіріп алар* (М. Ғабдуллин. «Сұрапыл»); *Е, бәсе,*

біз сияқты **мырқымбайларға** тым болмаса үйіңе келгенде мәдениеттен иіс сездіріп отырмасаң болмас, — деп көршім сөз қосып еді, Тәшекең көтеріле түсті (Е. Қонарбаев. «Түнгі от») и т.д. В содержательном отношении выделенные примеры выступают собирательными образами, они не относятся к конкретному человеку, а приобретают статус прецедентных имен с оценочным значением.

Что касается прецедентных единиц *Ұмай-ана* (мифический образ хранительницы домашнего очага, покровительницы детей и рожениц), *Қамбар ата* (покровитель лошадей), *Ойсыл қара* (покровитель верблюдов), *Бибі Фатима* (покровительница женщин), то они восходят к народным мифам, повествуя о происхождении мира, божеств, небесных светил.

К прецедентным феноменам также относятся пословицы и молитвенные благопожелания (*бата сөздер*).

Молитвенное благопожелание (*бата сөз*) представляет собой особую прецедентную ситуацию или прецедентное событие, в котором принимают участие говорящий (почтенный человек), слушающий (тот, кому адресовано благопожелание) и некая высшая сила, которая через адресанта воздействует на адресата и направляет его на праведный путь, к реализации желаний. В основе каждого молитвенного благопожелания лежат определенные нравственные предписания. К примеру, очень известное в народе благопожелание (*бата сөз*) Бауыржана Момышулы [25; 100]:

Текст	Перевод
<i>Е, Жаратушы, Жасаған!</i>	<i>О, Всевышний! Если дашь жизнь, то сделай ее</i>
<i>Өмір берсең — жайлылығын бер,</i>	<i>осмысленной и спокойной.</i>
<i>Дәулеті мен байлығын бер,</i>	<i>Если дашь достаток, то сделай богатство чест-</i>
<i>Еңбегіміз өністі болсын,</i>	<i>ным.</i>
<i>Қамбамыз жемісті болсын,</i>	<i>Пусть труд наш будет плодотворным!</i>
<i>Көсегеміз көркейіп,</i>	<i>Пусть закрома будут зерном полны!</i>
<i>Мыңғырған мал өріске толсын.</i>	<i>Пусть пастбища наши будут травами богаты!</i>
(Б. Момышұлы)	<i>Пусть сердца наши будут радостью богаты!</i>
	(Б. Момышұлы) [25; 100].

Молитвенное благопожелание представляет собой особый акт коммуникации, в котором осуществляется «встреча энергий», способствующих повышению силы слова, его магии.

В казахской традиции сохранилось очень много образцов молитвенных благопожеланий, в особенности, связанных с героями эпических произведений, историческими личностями и определенными периодами человеческой жизни. Изучение их требует специального внимания, поэтому в настоящей работе мы остановимся лишь на анализе пословиц.

В научных трудах последних десятилетий пословицы рассматриваются как прецедентные тексты, которым, по словам Ю.Н. Караулова, свойственны хрестоматийность, общеизвестность и реинтерпретируемость [1; 216].

Одним из отличительных признаков пословиц является то, что они обладают неоспоримым культурным авторитетом. Употребляя в своей речи пословицы, мы тем самым обращаемся к опыту поколений: вспоминаем их в той или иной ситуации, сравниваем с подобными из жизни наших мудрых предков, таким образом выражаем свое отношение к высказанному. Например, пословицы, содержащие оценку качеств, действий человека: *Халық айтпайды, халық айтса, қалып айтпайды* («Народ молчит, а если заговорит, то неправду не скажет»); *Аң таппаған атынан көрер, ата алмаған мылтығынан көрер* («Кто не находит зверя, обвиняет в этом своего коня, кто не попадает в зверя, обвиняет свое ружье»); *Өнерлінің тасы өрге домалайды* («У умельца камень катится в гору»); *Жауды аяған жаралы* («Пожалевший врага пострадает сам»); *Ұяда нені көрсе, ұшқанда соны іледі* («К чему привык птенец в гнезде, то и будет искать, когда взлетит») и др.

На наш взгляд, интерес представляют пословицы, регламентирующие поведение человека согласно нормам, принятым в том или ином обществе, к примеру: *Ұлың өссе — ұлы үлгілімен ауылдас бол* («Если растет у тебя сын, выбери в соседи того, у кого примерный сын»); *Не ексең, соны орасың* («Что посеешь, то и пожнешь»); *Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра* («Не спрашивай у того, кто много прожил, спрашивай у того, кто много видел»); *Жүрекке әмір жүрмейді* («Сердцу не прикажешь»); *Жазмышта озмыш жоқ* («От судьбы не уйдешь»); *Ақылсызға айтқан сөз — құба қырдың астында* («Что сказано глупому, пропущено мимо ушей») и др. Приведенные пословицы свидетельствуют об указании на возможный способ действия (1–3; способ вырастить примерного сына —

быть в соседях с тем, у кого примерный сын) и невозможность действия (4–6; говорить что-либо глупо бесполезно, потому что он глупый).

Таким образом, используя пословицы, говорящий выражает свою субъективную оценку происходящему, высказанному, выявляет причинно-следственные отношения явлений и событий действительности: *«Бейнет түбі — зейнет; Құтты қонақ келсе, қой егіз табады; Жақсы достан жан тида; Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа; жаманмен жолдас болсаң, қаларсың ұятқа; Жақсы сөз — жарым ырыс; Алғаның жақсы болса, үйіңнен кісің кетпейді; алғаның жаман болса, досың да шеттейді; Еңбектің көзін тапқан байлықтың өзін табады»* и др. [26; 31].

Как показывает анализ пословиц, за каждой из них «стоит авторитет поколений, их создавших. Поэтому пословицы не спорят, не доказывают — они просто утверждают или отрицают что-либо в уверенности, что все ими сказанное — твердая истина» [27; 6]. Казахские пословицы многообразны по своему содержанию, в них отражаются национальные особенности материальной и духовной культуры казахского народа.

Заключение

Таким образом, в современной лингвистической науке существуют различные подходы к исследованию прецедентных феноменов и их классификации. Разнообразие дефиниций и подходов к понятию *прецедентного феномена* позволяет сформулировать его следующие характеристики:

1. Прецедентные феномены характеризуются распространенностью в определенной лингвокультуре.
2. Прецедентные феномены сосредоточиваются в сознании человека, следовательно, они образуют когнитивную базу того или иного лингвокультурного сообщества.
3. Прецедентные феномены выступают средствами познания и концептуализации окружающего мира.
4. Прецедентные феномены характеризуются национально-культурными особенностями. Они несут в себе культурно-историческую информацию. В них отражаются особенности национального характера, национального мировосприятия того или иного народа. Прецедентные единицы служат средством обеспечения диалога поколений.
5. Прецедентные феномены репрезентируются языковыми средствами (устойчивые сочетания, имена собственные (антропонимы, мифоантропонимы), крылатые выражения и т.д.).
6. Прецедентные феномены, в частности, прецедентные имена имеют, на наш взгляд, достаточно сложную структуру (см. рис.).
7. Прецедентные феномены являются средствами формирования ценностной картины мира, так как в содержательном отношении в них доминирует оценочная коннотация.
8. Прецедентные феномены выступают средствами реализации культурного кода в том или ином лингвокультурном сообществе.

Обзор литературы по проблемам прецедентности свидетельствует о том, что данная теория требует дальнейшего изучения. В перспективе планируется более глубокое исследование прецедентных феноменов и выявление их новых функций на большем количестве художественных произведений на материале казахского языка.

Список литературы

- 1 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. — 7-е изд. — М.: Изд-во «ЛКИ», 2010. — 264 с.
- 2 Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. — М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. — 375 с.
- 3 Гудков Д.Б. Прецедентное имя в когнитивной базе современного русского (результаты эксперимента) / Д. Б. Гудков // Язык, сознание, коммуникация: сб. ст. под ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. — 1998. — Вып. 4. — М.: Филология. — 128 с.
- 4 Назарова Р.З. Прецедентные феномены: проблемы дефиниции и классификации прецедентных феноменов / Р.З. Назарова, М.В. Золотарев // Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Филология. Журналистика. — Т. 15. — Вып. 2. — 2015. — С. 17–22.
- 5 Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г.Г. Слышкин. — М.: Академия, 2000. — 128 с.
- 6 Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра филол. наук: 10.02.19 «Теория языка» / Г.Г. Слышкин. — Волгоград, 2004. — 44 с.

- 7 Мищенко А.Н. Древнегреческая мифология как основа прецедентности в текстах русскоязычных СМИ: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 «Русский язык» / А.Н. Мищенко. — Симферополь, 2020. — 189 с.
- 8 Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации / Д.Б. Гудков. — М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. — 288 с.
- 9 Габец А.А. Функции прецедентных феноменов в деловом дискурсе / А.А. Габец. — 2016. — С. 113–119. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <file:///C:/Users/User/Downloads/4287-10726-1-SM.pdf>.
- 10 Журавлева Е.А. Прецедентные тексты начала XXI века (на материале прессы Казахстана): моногр. / Е.А. Журавлева, Ж.Д. Капарова. — М.: Флинта; Наука, 2007. — 256 с.
- 11 Абдыханова Б.А. Лингвокультурологическая роль фольклорных произведений как прецедентных текстов (на основе художественных произведений XXI в.) [Текст]. / Б.А. Абдыханова, Р.К. Конкаева // USA: Scientific Collection «Interconf». — № 3(36). Challenges in Science of Nowadays Washington (26-28.11.2020). — 2020. — С. 688–695.
- 12 Мадиева Г.Б. Ономастическое пространство современного Казахстана: структура, семантика, прецедентность, лемматизация: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра филол. наук: 10.02.19 «Теория языка» / Г.Б. Мадиева. — Алматы, 2005. — 36 с.
- 13 Шумская Э.Н. Прецедентные феномены со сферой-источником «Литература» в русскоязычном политическом дискурсе Казахстана / Э.Н. Шумская // Лингвокультурология. — Екатеринбург, 2010. — С. 239–248. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <file:///C:/Users/User/Downloads/pretsedentnye-fenomeny-so-sferoy-istochnikom-literatura-v-russkoyazychnom-politicheskom-diskurse-kazakhstan.pdf>.
- 14 Murzinova A. The national and cultural peculiarities of stereotyped precedent names (A case study of the Kazakh, Russian, and English languages) / A. Murzinova, A. Tymbolova, K. Yelshibaeva, G. Abdirassilova, A. Kushkimbayeva, M. Mirov // *XLinguae Eur. Sci. Lang.* — 2018. — Vol. 11(2). — P. 702–715.
- 15 Туребаева Б.З. Прецедентные феномены как средство формирования культуроведческой компетенции при обучении русскому языку учащихся старших классов казахской школы: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения русскому языку» / Б.З. Туребаева. — М., 2000. — 20 с.
- 16 Кожаметова Х.К. Казахско-русский фразеологический словарь / Х.К. Кожаметова, Р.Е. Жайсакова, Ш.О. Кожаметова. — Алма-Ата: Мектеп, 1988. — 224 с.
- 17 Захаренко И.В. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов / И.В. Захаренко, В.В. Красных, Д.Б. Гудков, Д.В. Багаева // Язык. Сознание. Коммуникация: сб. ст. — 1997. — Вып. 1. — С. 82–103.
- 18 Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке / Е.Н. Шипова; под ред. А.Н. Кононова. — Алма-Ата: Ғылым, 1976. — 392 с.
- 19 Бес ғасыр жырлайды: [2 томдық] / Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. — Алматы: Жазушы, 1989. — Т. 1. — 384 б.
- 20 Сатпаева Ш.К. Казахская литература: учебник для X–XI классов русских школ Казахстана / Ш.К. Сатпаева, Х.А. Адибаев. — Алматы: Рауан, 1993. — 208 с.
- 21 Казахская литература: учебное пособие для 6 класса / Сост.: К.Н. Сариева, И.Р. Махракова, З.Н. Молдахметова, Н.Н. Ставицкая. — Алматы: Жеті жарғы, 2002. — 248 с.
- 22 Зиманов С.З. Проблемы казахского обычного права / С.З. Зиманов. — М.: Наука, 1989.
- 23 Полякова В.Т. Хан Касым — великий сын казахского народа / В.Т. Полякова. — 4-е изд. — Тараз: Тараз ун-ті, 2008. — 351 с.
- 24 Керімбекова Б. Қазақ әдебиеті: жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық / Б. Керімбекова, Ө. Қуанышбаева. — Алматы: Мектеп, 2017. — 160 б.
- 25 Шахметова Н.А. Молитвенное благопожелание (бата сөз) как своеобразная площадка «слияния энергий» [Электронный ресурс] / Н.А. Шахметова // *Bulletin de l'Academie Internationale Concorde*. — № 1. — 2021. — С. 85–106. — Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45423137>.
- 26 Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство / Б. Адамбаев. — Алматы: Ана тілі, 1997. — 208 б.
- 27 Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок / В.П. Жуков. — 6-е изд., стереотип. — М.: Рус. яз., 1998. — 544 с.

Б.Қ. Жұмабекова, Н.А. Шахметова

Прецеденттік құбылыстардың құрылымдық-мазмұндық әлеуеті

Мақалада прецеденттілік теориясына арналған ғылыми әдебиетке шолу жасалған; «прецеденттік құбылыс» терминінің түсінігі мен оның топтастырылуы туралы лингвистика ғылымында қалыптасқан ғылыми көзқарастар баяндалған. Қазақ тілі материалы негізінде авторлар прецеденттік атаулар, прецеденттік сөйлемдер, прецеденттік жағдаяттар және прецеденттік мәтіндерге жататын мақалдар сынды прецеденттік құбылыстарды талдаған. Тілдік материалды талдау барысында прецеденттік құбылыстардың өздеріне тән ерекшеліктері анықталып, сипатталған. Авторлар сонымен қатар прецеденттік атаудың құрылымын нақты ұсынды және белгілі бір құрылымдық компонентті бөліп көрсету қажеттілігін негіздеді. Сонымен қатар, адам болмысының, оның іс-әрекеттерінің, қоршаған ортаға деген

карым-катынасының бағалауын көрсететін прецеденттік құбылыстардың мазмұндық әлеуеті анықталған. Демек, авторлар прецеденттік құбылыстар әлемнің құндылық моделін қалыптастыру құралы ретінде әрекет ететіндігін негіздейді.

Кілт сөздер: прецеденттік құбылыс, когнитивтік база, тұжырымдамалау, құрылым, мазмұны, дүниенің құндылық суреті, мәдени код, ұлттық дүниетаным.

B.K. Zhumabekova, N.A. Shakhmetova

Structural and content potential of precedent phenomena

This article reviews the scientific literature on the theory of precedence; different approaches to the interpretation of the term “precedent phenomenon” and its classifications are being outlined. On the material of the Kazakh language, the authors analyze such types of precedent phenomena as precedent names, precedent statements, precedent situation, and proverbs as precedent texts. In the course of the analysis of the language corpus, the characteristic features of precedent phenomena are being identified and formulated. The authors also clearly suggest the structure of a precedent name and substantiate the need to highlight one or another structural component. Along with this, the content potential of precedent phenomena is being determined, which indicates an assessment of the essence of a person, his actions and deeds as well as his attitude to the world around him. Consequently, the authors substantiate the fact that precedent phenomena act as means of forming a value model of the world.

Keywords: precedent phenomenon, cognitive base, conceptualization, structure, content, value picture of the world, cultural code, national worldview.

References

- 1 Karaulov, Yu.N. (2010). *Russkii yazyk i yazykovaia lichnost* [Russian language and language personality]. Moscow: Izdatelstvo “LKI” [in Russian].
- 2 Krasnykh, V.V. (2003). “Svoi” sredi “chuzhikh”: mif ili realnost? [“a friend” among “strangers”: myth or reality?]. Moscow: ITDGK “Gnozis” [in Russian].
- 3 Gudkov, D.B. (1998). *Pretsedentnoe imia v kognitivnoi baze sovremennogo russkogo (rezultaty eksperimenta)* [Precedent Name in the Cognitive Base of Modern Russian (Experimental Results)]. *Yazyk, soznanie, kommunikatsiia — Language, consciousness, communication*. V.V. Krasnykh, A.I. Izotov (Ed.). Moscow: Filologiya [in Russian].
- 4 Nazarova, R.Z., & Zolotarev, M.V. (2015). *Pretsedentnye fenomeny: problemy definitsii i klassifikatsii pretsedentnykh fenomenov* [Precedent Phenomena: Problems of Definition and Classification of Precedent Phenomena]. *Izvestiia Saratovskogo universiteta. Novaia seriia. Seriia Filologiya. Zhurnalistika — News of Saratov University. A new series. Series: Philology. Journalism*, 15(2), 17–22 [in Russian].
- 5 Slyshkin, G.G. (2000). *Ot teksta k simvoly: lingvokulturnye kontsepty pretsedentnykh tekstov v soznanii i diskurse* [From text to symbol: linguistic and cultural concepts of precedent texts in consciousness and discourse]. Moscow: Akademiia [in Russian].
- 6 Slyshkin, G.G. (2004). *Lingvokulturnye kontsepty i metakontsepty* [Linguocultural concepts and metaconcepts]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Volgograd [in Russian].
- 7 Mishchenko, A.N. (2020). *Drevnegrecheskaia mifologiya kak osnova pretsedentnosti v tekstakh russkoiazychnykh SMI* [Ancient Greek mythology as the basis of precedent in the texts of Russian-language media]. *Candidate's thesis*. Simferopol [in Russian].
- 8 Gudkov, D.B. (2003). *Teoriia i praktika mezhkulturnoi kommunikatsii* [Theory and practice of intercultural communication]. Moscow: ITDGK «Gnozis» [in Russian].
- 9 Gabets, A.A. (2016). *Funktsii pretsedentnykh fenomenov v delovom diskurse* [Functions of precedent phenomena in business discourse]. Retrieved from: file:///C:/Users/User/Downloads/4287-10726-1-SM.pdf [in Russian].
- 10 Zhuravleva, E.A. (2007). *Pretsedentnye teksty nachala XXI veka (na materiale pressy Kazakhstana): monografiia* [Precedent texts of the beginning of the XXI century (based on the material of the Kazakhstani press): monograph]. Moscow: Flinta; Nauka [in Russian].
- 11 Abdykhanova, B.A., & Konkaeva, R.K. (2020). *Lingvokulturologicheskaya rol folklornykh proizvedenii kak pretsedentnykh tekstov (na osnove khudozhestvennykh proizvedenii XXI v.)* [The linguoculturological role of folklore works as precedent texts (based on works of fiction of the XXI century)]. *Scientific Collection “Interconf”, No 3(36)*. Challenges in Science of Nowadays Washington, USA, 688–695 [in Russian].
- 12 Madiyeva, G.B. (2005). *Onomasticheskoe prostranstvo sovremennogo Kazakhstana: struktura, semantika, pretsedentnost, lemmatizatsiia* [Onomastic space of modern Kazakhstan: structure, semantics, precedent, lemmatization]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Russian].
- 13 Shumskaia, E.N. (2010). *Pretsedentnye fenomeny so sferoi-istochnikom “Literatura” v russkoiazychnom politicheskom diskurse Kazakhstana*. *Lingvokulturologiya*, 239–248. Ekaterinburg. Retrieved from file: ///C:/Users/User/Downloads/pretsedentnye-

fenomeny-so-sferoy-istochnikom-literatura-v-russkoyazychnom-politicheskom-diskurse-kazakhstana.pdf. (data obrashcheniia: 25.02.2023) (accessed: 02/25/2023) [in Russian].

14 Murzinova, A., Tymbolova, A., Yelshibaeva, K., Abdirassilova, G., Kushkimbayeva, A., & Mirov, M. (2018). The national and cultural peculiarities of stereotyped precedent names (A case study of the Kazakh, Russian, and English languages). *XLinguae Eur. Sci. Lang. J.* 11(2), 702–715.

15 Turebaeva, B.Z. (2000). Pretsedentnye fenomeny kak sredstvo formirovaniia kulturovedcheskoi kompetentsii pri obuchenii russkomu yazyku uhashchikhsia starshikh klassov kazakhskoi shkoly [Precedent phenomena as a means of forming cultural competence in teaching Russian language to high school students of the Kazakh school]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

16 Kozhakhmetova, Kh.K., Zhaisakova, R.E., & Kozhakhmetova, Sh.O. (1988). Kazakhsko-russkii frazeologicheskii slovar [Kazakh-Russian phraseological dictionary]. Alma-Ata: Mektep [in Kazakh, Russian].

17 Zakharenko, I.V., Krasnykh, V.V., Gudkov, D.B., & Bagaeva, D.V. (1997). Pretsedentnoe imia i pretsedentnoe vyskazyvanie kak simvol pretsedentnykh fenomenov [Precedent name and precedent statement as symbols of precedent phenomena]. *Yazyk, soznanie, kommunikatsiia — Language, consciousness, communication*. Moscow, 82–103 [in Russian].

18 Shipova, E.N. (1976). Slovar tiurkizmov v russkom yazyke [Dictionary of Turkisms in the Russian language]. A.N. Kononova (Ed.). Alma-Ata: Gylm [in Russian].

19 Magauin, M., & Baidildaev, M. (Eds.). (1989). Bes ghasyr zhyrlaidy: 2 tomdyq [Five centuries' sings: 2 volumes]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

20 Satpaeva, Sh.K., & Adibaev, Kh.A. (1993). Kazakhskaiia literatura: uchebnyk dlia X–XI klassov russkikh shkol Kazakhstana [Kazakh literature: textbook for X–XI grades of Russian schools in Kazakhstan]. Almaty: Rauan [in Russian].

21 Sarieva, K.N., Makhrakova, I.R., Moldakhmetova, Z.N., & Stavitskaia, N.N. (Eds.) (2002). Kazakhskaiia literatura: uchebnoe posobie dlia 6 klassa [Kazakh literature: a textbook for the 6th grade]. Almaty: Zheti zhargy [in Russian].

22 Zimanov, S.Z. (1989). Problemy kazakhskogo obychnogo prava [Problems of Kazakh customary law]. Moscow: Nauka [in Russian].

23 Poliakova, V.T. (2008). Khan Kasym — velikii syn kazakhskogo naroda [Khan Kasym – the great son of the Kazakh people]. Taraz: Taraz universiteti [in Russian].

24 Kerimbekova, B., & Quanyshbaeva, A. (2017). Qazaq adebieti: zhalpy bilim beretin mekteptin 7-synybyna arналghan oqulyq. [Kazakh literature: a textbook for the 7th grade of a comprehensive school]. Almaty: Mektep.

25 Shakhmetova, N.A. (2021). Molitvennoe blagopozhelanie (bata soz) kak svoeobraznaia ploshchadka “sliianiia energii” [Prayerful benevolence (bata soz) as a kind of platform for the “fusion of energies”]. *Bulletin de l'Academie Internationale Concorde*, 1, 85–106. Retrieved from <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45423137> [in Russian].

26 Adambayev, B. (1997). Kazakhskoe narodnoe oratorskoe iskusstvo [Kazakh folk oratory]. Almaty: Ana tili [in Russian].

27 Zhukov, V.P. (1998). Slovar russkikh poslovits i pogovorok [Dictionary of Russian proverbs and sayings]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].

А.М. Жакулаев*, А.М. Бабашов

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: adil91kz@mail.ru, 888-azat@mail.ru)*

I. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Ағыбай батыр образы

Мақалада тарихи тұлға Ақжолтай Ағыбай батырдың тарихи және көркем бейнесі тарихи дискурс категориясы негізінде қарастырылған. Ағыбай батырдың өмір жолындағы айтулы оқиғалардың, аңыздардың ғалымдар зерттеуіндегі әртүрлі нұсқалары сарапталған. Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің мән-маңызы, хан Кененің бас қолбасшысы һәм көтерілістің бас сардары Ағыбай батырдың тарихи тұлғасы, оның әдеби шығармалардағы көркем бейнесінің тарихи деректермен байланысы сөз болады. Романдағы тарихи жағдайлар О.Г. Плехова ұсынған тарихи дискурсқа тән бірқатар дискурсивті формулалар бойынша топтастырылған. Сонымен қатар тарихи дискурс категориясының басты дискурсиві болатын тарихи тұлға мен тарихи фактілердің көркем мәтінде интерпретациялануы зерделенген. Ағыбай батыр образы негізгі оқиғалар мен оған қатысушылар; контекстік мән; оқиғалардағы мән-жайлар; оған қатысушыларды бағалау; дискурсты оқиғалармен байланыстыратын мәліметтер; оқиғалардың хронологиялық нақтылығы; сюжеттері мен драмалануының мазмұнды баяндалуы сынды тарихи дискурстың негізгі элементтері тұрғысынан зерттеледі. Зерттеу барысында дәстүрлі, салыстыру, салыстыру-талдау, интерпретациялық, семантикалық әдістері қолданылған.

Кілт сөздер: дискурс, тарихи дискурс, тарихи тұлға, Ағыбай батыр, дискурсивті формула, интерпретация.

Kipicne

Әлем тарихы әртүрлі дәуірді басынан өткерді. Бірде рухы аспандап, қаһарынан әлем сескенген алып мемлекеттің отар болатынын, ал жер-жерде тайпа-тайпа болып босып жүрген елдің жан-жағындағы елдерге бодандық ноктасын кигізерін кім білген?.. Даланың тағы ұлдары бұған көнбеді. Өле-өлгенше қарсы тұрып, айқасты. Қазақ тарихындағы сондай бір сұрапыл кезеңнің бірі — XIX ғасыр. Жан-жақтан анталаған жауға қарсы күрес — көзсіз ерлік екенін тарих өзі дәлелдеп отыр. Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс — елдің азаттығын, тұтастығын сақтауға ұмтылған жаншылған ұлттың қайралған намысының көрінісі еді.

Ру-руға, жүз-жүзге бөлінген қарға тамырлы қазақтың басын біріктіріп, елдікті мұрат еткен тарихи тұлғаларымыз аз болған жоқ. Кенесарының жанында Шұбыртпалы Ағыбай, Наурызбай, Бұқарбай, Басықара, Байтабын, Төлебей, Құдайменді, Жанайдар, Жоламан сынды т.б. батырлардың болуы да сөзіміздің дәлелі. Хан Кенені айтпағанның өзінде жоғарыдағы аталған батырлардың әрқайсысының өмірлік мақсаты, ерлік істері бүгінгі ұрпаққа үлгі-өнеге.

Біз осы мақалада аталған батырлардың ішіндегі ержүректілігі мен батырлығы аңызға, аты ұранға айналған, «Ақжолтай» — Ағыбай батырдың көркем бейнесіне тоқталатын боламыз.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: adil91kz@mail.ru

Ағыбай батырға байланысты бүгінгі таңда зерттеулер баршылық. Өткен ғасырда М. Әуезов, М. Көпеев, Е. Бекмаханов, Д. Әлімбаев, И. Байзақов, Ә. Қоңыратбаев, Қ. Жұмалиев, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, Қ. Бекхожин еңбектерінде батыр бейнесі сөз болса, осы ғасырда С. Қирабаев [1], М. Әбсемет [2], А. Ісмакова [3], М. Хамзин [4], Б. Рахимов, Т. Аршабеков, К. Жүністегі, Ш. Жұқанұлы [5], Ж. Шөженов [6], А. Әлтай [7], П. Бисенбаев [8] т.б. ғалымдар батырдың тарихи тұлғасын жан-жақты зерттеуде.

Тарихи тұлға жайлы тарихи шығармалар зерттеу нысанына алынғанда дискурстың тарихи дискурс категориясын айналып өтпейтіміз анық. Тарихи дискурсқа байланысты Р. Барт [9], Е.М. Мусаева [10], А.В. Лубский [11], А.П. Миньяр-Белоручева [12] сынды т.б. біршама ғалымдар өз зерттеулерін жүргізуде. А.П. Миньяр-Белоручева тарихи дискурсты екі түрге жіктейді: бастапқы тарихи дискурс және екінші тарихи дискурс. Бастапқы тарихи дискурсты құрайтын барлық дерек көздер егжей-тегжейлі бөлшектеуге икемді болады. Ал, екінші тарихи дискурс бастапқы дискурстың құрамдас бөліктері арқылы мәтіндер (ғылыми-тарихи және көркем шығармалар) жасалады. Бұл жөнінде толығырақ «Әдеби және тарихи дискурс ерекшеліктері» атты мақаламызда тоқталған болатынымыз [13].

Әдісі

Мақалада тарихи тұлға Ағыбай батыр образы тарихи дискурс категориясы тұрғысынан қарастырылады. Батыр туралы ел жадында сақталып, ауыздан-ауызға тараған ерлікке, батырлыққа толы тарихи жыр-дастандар мен аңыз-әңгімелер, сондай-ақ тарихи деректер мен оқиғалардың көркем шығармаларға арқау болуы; Ағыбай батырдың шығармада сомдалған көркем бейнесінің жасалуы негізгі нысанамыз болғандықтан салыстыру, салыстыра-талдау, тарихи оқиғалардың интерпретациялануы сынды әдістерді қолданамыз.

Нәтижесі мен талқылануы

Қатпар-қатпар қазақ тарихында кесек-кесек тұлғаларымыз аз болмағаны тарихтан белгілі. Қалың қазақ «Алаш» деп атқа қонып, қалмақ пен жоңғарды ойсыратқанда «Абылайлап» ұрандаса, орыспен болған қақтығыста тағы бір ұран қосылды. Бұл ұран Ағыбайдың «Ақжолы» болса, кейіннен Шұбыртпалының «Ағыбайы» болған еді. Көзі тірісінде аты ұранға айналған Ағыбай Қоңырбайұлы XIX ғасырда елдің қорғаны болмаққа талпынып, өмірлерін ат үстінде өткізген Қасым төре ұлдарының хас һәм бас батыры болды. Ақжолтай атанған Ағыбай батырдың өмір жолы баршаға аян. Дегенмен батырдың әкесі Қоңырбайдан қанша жаста қалғандығына байланысты зерттеушілер әртүрлі деректер ұсынады. Біршама ғалымдар: «13 жасында Ағыбай әкесі өліп, шешесімен қалған» десе (А. Ісмакова т.б.), енді бірі: «Ол екі жасында әкесіз қалады» дейді (М. Әбсемет, Т. Аршабеков т.б.).

Сондай-ақ «Ағыбай» ұранына байланысты да түрлі аңыз-әңгімелер айтылып жүр. Мәселен, аңыздың бір нұсқасы: «Ағыбай батырдың әскерінде ұйтқы боп жүрген Ағыбайдың немере туыстарын – «шұбыртпалының жеті бөрісі» деп халық атап кеткен: Таңабай, Көлебе, Мендібай, Дулат, Жәуке, Толыбай, Шыңбай. Осы шұбыртпалының жеті бөрілері жөнінде ел аузында мынандай аңыз бар: Алғашқы уақытта Кенесары әскері «Абылайлап», «Қабанбайлап», «Бөгенбайлап» шабады екен. Бір күні орыс әскерімен қырғын соғыс болып бірінші жауға «Абылайлап» кірген, төрелер, екінші топ жаумен «Қабанбайлап», «Бөгенбайлап» сабаласқан қазақ әскері артқа шегініп оралған екен. Осы кезде жаудың ортасында қалған басшысы «А, құдайлап» оған ерген жеті батыры «Ағыбайлап» жауды екі бөліп қуып жеңген екен.

Соғыс біткен соң Кенесары хан ойланып: «Осыдан кейін алаш әскері жауға екі ұранмен — бірінші қатары «Абылай» деп, екінші легі «Ағыбай» деп шабатын болсын» деп айтқан екен. Ал Ағыбай бас қолбасшысы боп, шұбыртпалының жеті батыры Таңабай, Көлебе, Мендібай, Дулат, Жәуке, Толыбай, Шыңбай Кенесарының мыңбасылары ретінде, он жыл орыс отаршыларымен аяусыз соғысқанда қазақтың жері мен бостандығы үшін «Ағыбайлап» кіріскен есіл ерлер болған» [2]. Екінші бір нұсқада: Шу өзенінің бойында өзбек әскері мен қазақ қолының арасында қатты айқас болатындығы айтылады. Жауға Абылайлап тиіскен қолдың алғашқы лекті жапырып өтіп, қайта бұрылғанда, Ағыбайдың бір топ сарбаздарымен қоршауда шайқасып жүргенін көреді. Бұның алдында Ташкентте Саржан мен Есенгелдіні өлтіргенде, Ағыбайдың құтылып кеткенін білетін жаудың қолы қалайда батырдың көзін жоюды ойлайды. Қазақ қолының бірден айқасқа кірген сәтінде өз мақсатын жүзеге асырмақ болып, жау әскері Ағыбайды қоршай түседі. Бұны тез аңғарған Кенесары Ағыбайдың жүрген жағына қарай ұмтылғанда, сарбаздар бір ауыздан «Ағыбайлап» ұрандап келіп, жау әскерін тал-

қандайды. Ұрыс болған жер қызыл қанға боялады. Жау қолы қашуға үлгермей қырылады. Осы жеңістің Ағыбайдың арқасында келгенін Кенесары үнемі есте ұстап, «Қайран, Көсем-ай, сенің атың шыққанда жауда қаша алмай, тығыларға тесік таппай қалды-ау», – дейді екен [5, 51-52]. Бұдан да бөлек ел аузында «Ағыбай» ұранына байланысты аңыз-әңгімелер баршылық. Барлығы дерлік бұл есімнің Кенесары әскері тұсында ұранға айналғандығын сөз етеді. Көзі тірісінде аты ұранға айналуы XIX ғасырдағы көтерілістің бас қолбасшысының хас батыр екендігінің, елдің ыстық-ықыласына бөленгендігінің белгісі екені хақ.

Қазақ тарихындағы XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы көтеріліс бір ғана Ресей патшалығына емес, жан-жақтан анталаған Хиуа, Қоқан хандығынан тепкі мен езгінің табын барынша татып отырған Қазақ елінің ендігі жерде басқыншылыққа ұзақ төзбестігінің көрінісі еді. Бұл халықтық қозғалыс біртұтас мемлекет (хандық) құрумен, азат болумен басталып, жаудың өзара ішкі алауыздық тудыруымен тәмамдалды (1846 жылғы 23 июньдегі келісім — Ә.Ж.). Сол кезеңдегі қоғамдық-әлеуметтік, саяси жағдаяттарды зерделей отырып, ф.ғ.д., профессор М. Хамзин төмендегідей бірнеше жайтқа назар аударады:

Біріншіден, Кенесары бастаған қозғалыс алғашқы зерттеу еңбектерінде «ұлт-азаттық көтеріліс» деп аталды, келе-келе, әсіресе, кеңестік дәуірде бұл түсініктеме өзгертіліп, «ескілікті көксеген, реакцияшыл, кертартпа қозғалыс» деген атауға ие болды. Шын мәніндегі осынау ірі тарихи оқиғаның қыр-сырын ғылыми тұрғыдан зерттеген ғалым Е. Бекмахановтың еңбегі де, өзі де қандай қуғын-сүргінге ұшырағаны белгілі;

Екіншіден, патшалық үкіметті тағынан тайдырып, билік басына келген большевиктер партиясы сөз жүзінде қалың бұқараны уысынан шығармау үшін небір саяси ұрандарды ұтымды пайдаланса да, келе-келе «езуші тап», «езілуші тап» деген жіктеуге арқау болған идеологияның арқасында иісі орыс адамына айтылған кейбір пікірлерге тосқауыл қоя бастады, сөйтіп, ұлы державалық шовинизм бой көтерді. Қалың жұртшылықтың сеніміне ие болған тоталитарлық жүйе өз дегенін істеді.

Үшіншіден, XIX ғасырдың орта тұсындағы Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыс тек ұлт-азаттық қозғалысы ғана емес, қазақтың мемлекеттігін сақтап қалуға бағытталған жанкешті оқиға еді деуге толық негіз бар. Себебі, сол ғасырдағы Ресейдің күш-қуатын Кенесары білмеді деу — ақымақтық. Біле тұра, күреске шықты. Мерт болды. Ендеше, тек ел басына күн туғанда ғана шынайы ерлер тарих сахнасына шығады, ал ол ерлердің соңынан халық ере білетіндігін көне тарих әлдеқашан дәлелдеген [5, 18].

Кенесары қозғалысы туралы шынайы баға Е. Бекмахановтың «Қазақстан. XIX ғасырдың 20-40 жылдары» атты еңбегінде жазылғандығы көзі қарақты оқырманға мәлім. Елдің шаңырағының шайқалып, іргесінің сөгілмей, елдігін сақтауда Кенесарымен бірге Ағыбай, Наурызбай, Бұқарбай, Жоламан, Жанайдар, Құдайменді сынды т.б. батырлар басын бәйгеге тікті. Қасым төре балаларымен ерте жас-тан етене жақын болып, тізе қосып талай қанды қырғынды көрген, Есенгелді мен Саржанның сенімді серігі, Кенесарының құрдасы әрі бас қолбасшысы, Наурызбайдың «Ағекесі», Алаш әскерінің ұраны болған — Ағыбай батыр болатын. Кенесары-Наурызбай есімдері аталғанда Ағыбай есімі де қатар аталатыны мұның айғағы.

Ағыбай есімі ұранға ғана айналып қоймай қаншама аңыз, тарихи жыр-дастандар мен зерттеулерге, көркем шығармаларға арқау болды. Бұл жөнінде филология ғылымдарының кандидаты Марат Әбсеметтің Ағыбай батыр туралы мақаласынан үзінді келтірелік: «1914 жылы Қазан қаласында Есім төре иждиһатымен алаш көсемі Әлихан Бөкейханов Ағыбай батыр туралы «Қызыл Қайнар Тектұрмас» деген кітапты жарыққа шығарды.

Қазақ әдебиетінің классигі С. Сейфуллин «Ақжолтай батыр» атты роман жазған болатын. Бірақ, бұл шығарма бізге жетпей, қуғын-сүргін жылдары асыл ағамызбен бірге келмекке кетті.

Ағыбай батыр бейнесі ұлы суреткер М. Әуезов және М. Көпеев, Д. Әлімбаев, И. Байзақов, Ә. Қоңыратбаев, Қ. Жұмалиев, С. Мұқанов, Е. Ысмайылов, Қ. Бекхожин, І. Есенберлин шығармаларында әр қырынан танылып отырады. Батырдың тарихи тұлғасын 40-шы жылдары белгілі тарихшы-ғалым Е. Бекмаханов өзінің әйгілі еңбегінде жазған еді.

Ағыбай жөнінде Жүсіп Алтайбаев «Ер Ағыбай» атты повесть жазған, бірақ жазушы жаңа туындысын жарыққа шығара алмай көз жұмды. Тоқырау жылдарындағы сыңаржақ түсініктің нәтижесінде орыс империясының қас жауы Ағыбай батырдың аты О. Сәрсенбаевтың «Тамыр» деген повесінде Алыбай деп берілген еді» дейді ғалым [2].

Ақын, ф.ғ.д., профессор Аманжол Әлтай Ағыбай батыр образы бейнеленетін әдеби мұраларды төмендегідей топтарға бөлген болатын:

1. Ағыбай жайында халық арасында сақталып келген аңыз-әңгімелер, бұған «Ағыбай мен Наурызбай», «Бақ құсы», «Көтібардың асы», т.б. аңыз-әңгімелер тізбегін атауымызға болады. Бұл тұста аңыз-әңгімелердің сақталуына Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының, Доскей Әлімбаевтардың ықпалы зор.

Жоғарыда аталған халық мұрасын жинастырушылардың жеткізген дүниелері, т.б. көптеген аңыз-әңгімелер Қазақстан ҰҒА-ның Орталық кітапханасының қолжазбалар қорында сақтаулы (1226, 1296, 1331, 1337. 1332-п.).

2. Жыр-дастандар, өлеңдер. Мысалы, «Наурызбай-Қаншайым», «Ақжолтай Ағыбай батыр», «Кенесары-Наурызбай» т.б. (ҰҒА ОКҚК 1330, 1331, 1332-п.).

Иса Байзақов «Қойшының ертегісі», Ж. Қашқынов «Ақжолтай Ағыбай», С. Мәуленов «Ағыбай күмбезі», т.б.

3. Драмалық және прозалық туындылар. Ж. Алтайбаев «Ер Ағыбай» повесі, Ж. Қашқынов «Ақжолтай Ағыбай батыр» очеркі, М. Әуезов «Хан Кене» пьесасы, т.б. туындылар [7].

Көріп отырғанымыздай Ағыбай батырдың көркем образы бастауын қазақ фольклорынан алып, ақындардың шығармашылығында жалғасын тауып, прозалық және драмалық шығармаларда одан әрі тереңдей түскен.

Тарихшы Е. Бекмаханов 1947 жылы жарық көрген еңбегінде XIX ғасырдағы Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілістің мәнін тарихи негізде жан-жақты қарастырып, әскер батырларын атағанда: «Кенесары әскерінің ішінде қазақтың үш жүзінен аса беделді, аты жұртқа әйгілі батырлары болды. Шұбыртпалы руынан шыққан Ағыбай...» деп Ағыбайға бірінші тоқталған болатын. Профессор М. Әуезов «Қазақ әдебиеті тарихында» (1948): «Кенесары тобындағы батырлардың ішінде арнаулы жыр, әңгіменің қаһарманы болып, ел қиялында ертегідей батыр бейнесінде көбірек жырланатын — Ағыбай батыр... «Наурызбай-Қаншайым» жырында Ағыбай жол көрген аға батыр, Наурызбайға ақылшы, серік болады» деген [5, 11].

Мұнан біз Ағыбай батыр туралы жыр-дастандар, аңыз-әңгімелер, оның көзсіз батырлығы мен елдің егемендігі үшін жасаған ерлігі, ел ауызындағы тапқыр шешендігі мен ақынжандылығы, қысылтаң шақта қиыннан қиыстырып, түрен салып, жол табуы сынды тұлғалық қасиеттерінің басым көпшілігі XIX ғасырдағы Қасым балалары бастаған ұлт-азаттық қозғалыспен, әсіресе, қазақтың соңғы ханы аталған Кенесары, «жігіттің сырттаны» атанған хан інісі Наурызбай батырмен бірге әрі қатар аталып, сол тұста тұлғалық болмысының биіктеген үстіне биіктей түскенін байқаймыз.

Бұл жазушы Ж. Алтайбаевтың «Ағыбай батыр» повесінде де көрініс тапты [14]. Повестің бас қаһарманы Ағыбай батыр болса да оның тарихи болмысын, бейнесін Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалыстан бөліп алып қарай алмайтынымыз сынды І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының үшінші кітабы «Қаһар» романындағы бас кейіпкер хан Кенені құрдасы әрі әскерінің бас қолбасшысы, «Ақжолтайы» атанған Ағыбай батырдан бөліп қарай алмаймыз. Мұнан төре балаларымен батырдың ерекше сыйласып өткендігі аңғарылады.

Қырғыз Алатауындағы қалың қоршаудан шыққан қазақ батырлары арасында болған көтерілістің шежірешісі Нысанбай жырау да Бұхарбай батырмен еліне қайтып, бара жатып:

«А – Құдайлап», Абылайлап»

Қалыңға тиіп қалдық андағайлап,

Басына түссе нәубет қиын екен,

Ақыры әрең құтылды Ағыбайлап», – деп айтқан екен.

Ал, Ағыбай болса ол:

Кенесары құрдасым,

Бірге туған сырласым.

Арыздаспай айырылыстық

Ақыретте қимасым.

Наурызбай беренім

Қайратты туған ер едің

Маңдайыңнан иіскеп

Қош, Наурызжан, демедім, — деп қайғырыпты [2].

Қара сөздің білгірі М.Ж. Көпейұлы «Сыздық төренің айтқаны» жазбасында: Ағыбай батыр Балқаш бойындағы Тасарал деген жерде қоныстанып отырса, сәлем беруге Сыздық төре келіпті. Сөз арасында Сыздық төре: «Ағаке, өміріңізде не арманыңыз бар, не өкінішіңіз бар?» – деп сұрапты. Сонда батыр «Арман мен өкініш неге болмасын, анау қырғыз Алатауында қалған Наурызбайдың «Ағаке»

деген даусы әлі құлағымнан кетпейді» – депті. «Бір Кенекем мен Науанды құтқарам деп Аркадан қол жинап Черняевты үш рет шаптым, Науанжанымның құны деп Кәрібоздың басын алдым», – деген екен [5, 68]. Кенесарының ұлы Сыздық төремен болған әңгіме тарихи негізсіз емес. Тарихи деректер бойынша: «Көтеріліс біткен соң 1847-1849 жылдар аралығында Ағыбай батыр орыс отаршыларымен қанды майданда тайсалмай соғысады. Бұл жылдары Абакумов пен Черняев және оларға ергендерді үш рет шабады. Кенесары-Наурызбай кегі үшін қырғыз манабы Кәрібоздың басын шауып Жантай мен Жанқараштың алдына тастайды» [2].

«Көшпенділер». Ілияс Есенберлиннің қылышынан қан тамып тұрған алмағайып заманда тарихи тақырыпқа жазылған осынау трилогиясы бойынша тәуелсіздікке дейін де, егемендік алғаннан кейін де көптеген зерттеулер жүргізілді. Трилогияның әрбір кітабының тарихи негізі мен көркемдік ерекшелігі, тілінің шұрайлылығы, деректердің дәлдігі мен тарихи тұлғалардың бейнесі, қоғамдық-әлеуметтік, саяси жағдайлар т.б. бәрі-бәрі әлі күнге жіті зерттеліп, тың тұжырымдар жасауға мұрындық болуы көркем туындының шынайы жазылғандығының әрі өміршеңдігінің айғағы.

«Қаһар». XIX ғасырда жан-жақтан анталап, жерің мен еліңді талан-таражға түсіріп, басып, жаншып, «қыздарыңды күң, ұлдарыңды құл етуге», қазақ жерін бөліп-бөліп алуға асыққан басқыншыларға деген елдің қаһары. Осы басқыншылыққа жаны төзбей, «елдің жайы ердің жайы» екендігін жан-тәнімен сезініп, басын бәйгеге тігіп, елдің ашу-ыза, кегін қуып, халықтың тұтастығын сақтауға талпынған Қасым балалары (Есенкелді, Саржан, Кенесары, Наурызбай т.б.) мен қазақ батырларының қаһары.

Біздің осы шағын мақаладағы негізгі объектіміз Ағыбай батыр образы мен тарихи дискурс категориясы болғандықтан О.Г. Плехова [15] ұсынған тарихи дискурста тән бірқатар дискурсивті формулаларды І. Есенберлиннің «Қаһар» романының мәтінінен іздейміз.

І. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы тарихи жағдайларды дискурсивті формулалар бойынша топтастыралық:

- Мекеншақтық (хронотопические) дискурсивті формулалар:

1824, яғни қазақша Мешін жылы Көкшетау приказы құрылды. Бұл — ақ патшаның Абылай ұрпағының ата мекеніне ауыз салуы еді.

Қалмақтардың бетін қайырған соң, ұзақ жылдар бойы, Орта жүздің шын мәнісіндегі әміршісі болып келген Абылайды үш жүздің бас көтерер адамдары 1770 жылы ақ киізге көтеріп хан сайлады. Бірақ Екінші Екатерина патша өзінің 1778 жылы 24 майда берген Указында оны тек Орта жүздің ханы етіп бекітті.

- Фазалық дискурсивті формулалар / оқиғаларды кезеңге бөлудің дискурсивті формулалары / тарихи тұлғаның өмірі:

...Абылайдың жетпіске келгеніне ыңғайына қарай біресе Россия патшасына, біресе Қытай богдаханына икем көрсетіп, Түркістаннан бастап Есіл, Нұра бойына дейін көшкен қалың қазақтың еркінділігін жоғалттырмай ел ғып сақтап өткенін тағы да бір алуан жыр ғып шырқатты.

Қасым төре жолды әзірге Саржан мен Есенгелдіге бергенмен түбі Абылай жолын алып жүрер ортаншы ұлы Кенесары мен кіші баласы Наурызбай болар деп те үміттенетін.

...Жауыз құшбегі бізді алдап шақырған екен, Мәделіхан келген күні түнде Есенгелді мен Саржан сұлтанды диуан сарайына шақыртып алды. Сендердің Қоқан хандығына қарсы шығатын ойларың бар екен деп бастарын алдыртыпты.

- Биліктің дискурсивті формулалары (билік үшін күрес, билікті өзгерту және оны ұстап тұру), тарихи дискурсты саясатқа жақындатады:

...Осы жылдан бастап Қасым төре баласы Саржан сұлтан қол жинап патша әскері мен ұстапты жақтайтын Сәмеке, Бөкей, Уәли хандардың ұрпақтарына, Көкшетаудың аға сұлтаны Қара Токаның Зілқарасына қарсы күрес бастады. Ақырында Қоқан хандығының қол астына еніп, 1834, яғни Жылқы жылы осы хандықтың бас күші Ташкент құшбегі, тәжіктің Қалпы руынан шыққан Мәмет Әліммен тізе қосып, қазақ жерін Россия империясынан бөліп алмақ болып, алты мың әскермен Ұлытау өңіріне келді.

«Бір мың сегіз жүз қырық алтыншы жылы жиырма үшінші июнь күні төменгі қол қоюшы Ұлы жүздің Дулат, Албан, Сыбан, Шапырашты, Жалайыр руларының сұлтан билері, Қарқаралы, Аякөз, Көкпекті өкіріктерінің аға сұлтандарымен бірге отырып, осы мәжіліске қатысқан Сібір қазақтарының Шекара комиссиясының төрағасы генерал-майор және кавалер Вишневскийдің алдында өзіміздің ант қағазымызға мөріміз бен таңбамызды басып, біздің жерімізге келген ақ патшаға қарсы бас көтерген Қасым баласы Кенесары сұлтанды қоғам тыныштығын бұзушы, өзіміздің қас жауымыз деп санап,

онымен еш қарым-қатынас істемеуге келістік. Және Кенесары мен оның серіктеріне өзіміз жайлап отырған қонысымыздан жер бермеуге, ал егер бүгінді-соңды тіпті Кенесары біздің жерімізден қуылған күнде де, оның Орта жүз, әсіресе бізге жақын тұратын өкірік қазақтарына істегелі жатқан қастығын естісек күні бұрын үкімет орындарына хабар етуге уәделестік», – деп жазды олар өздерінің актісінде.

– Біздің тілек өзіңізде, алдияр тақсыр құшбегі, – деді Саржан тікелей, тілек біреу-ақ: сіздердің берген жауынгерлеріңіздің қандай ерлік іске бара алатынын біз ана жылы өз көзімізбен көрдік қой. Әрине айдалада жатқан қазақ елі үшін өзбек ағайынға жан қию оңай емес. Сондықтан қарамағыңыздағы Сыр бойын, Қаратау, Сайрам, Шу бойын жайлаған Қыпшақ, Қоңырат, Шымыр, Ысты, Сикым, Сыбан, Даныс ауылдарынан сарбаз жинап елімізді, жерімізді қорғауға мүмкіндік беріңіз.

«...Түбі ең күшті жауы Россия патшасы екенін Қасым төре балалары біледі. Егер оның отарлығынан құтыла алса, Қоқан хандығынан құтылуды оңай деп ойлайды бұлар. Сондықтан да жәрдем күтеді. Ал Қоқан хандығының берген жәрдемі ана жылғы... мұндай жәрдемнен қазаққа келер пайда жоқ. Енді бұлар бізсіз бастарын қоспақ. Жоқ, басын біріктіре алған дұшпаның қайралған қылышпен тең, абайлап ұстамасаң қолыңды алып түседі. Іштегі шұбар жыланды асыраудың қажеті жоқ, одан дер кезінде арылған жөн».

- Бағалаушы дискурсивті формулалар:

«Жоқ, мұндай күш жиналса қазақтар ең алдымен Қоқан хандығына қарсы шығады. Оны Бегдербек жақсы біледі. Өйткені Россия империясынан гөрі бұларға қазір Қоқан, Хиуа хандықтарының тегеуіріні батып отыр».

...Он жылдың ішінде Талды өзенінің сағасында Қарқаралы өкірігі, Қызылжар бекінісінің жанында Көкшетау өкірігі, Семей бекінісінің тұсында Аякөз өкірігі, Омбы қаласынан төмендеу Ақмола өкірігі, Жәміш бекінісінің қасынан Баянауыл өкірігі, Аман қарағайдан жоғары Құсмұрын өкірігі, Омбының оңтүстік саласында Үшбұлақ өкірігі құрылды. Бүкіл Арқа жеріне темір тор жабылды, енді тырп етіп көрші!

...Абылайдың тұсында Россия патшасы Сарыарқаны төңіректей бекініс сағаны болмаса, бәлендей ішіне кіре қоймаған-ды.

- Соғыс әрекеттерін жүргізудің дискурсивті формулалары:

...Таң құланиектеніп келе жатқандай бес мың атты әскер «Абылайлап» бекініске лап берді. Бір ғажабы қалың қол үзеңгілесе ат қоймай, дорбадан шашып жіберген бұршақ секілді, әр салт аттының аралары он-он бес құлаштай тым-тырақай шауып келеді. Екінші ғажабы, шапқыншылардың алдыңғы қатары зеңбіректер нысаналанған орға жақындамай, садақ оғы жетер жерден оқтарын ата сала кейін қарай бұрылып шаба жөнеледі. Бекініске тіпті ұмтылмайды. Көкпар, сайысқа үйренген қазақ бірі кейін шапса, бірі алға ұмтылып, оқты қардай боратты.

...Олардың атқандары сынау оқ тәрізді, әдейі бекініс ішіндегі ағаш үйлерге құрт салуға арналған оқ боп шықты. Қарапұшық бекініс ішіне қарап еді, әр жерден көкке лаулай көтерілген өртті көрді.

...Ақмола, Ақтау, Ортау бекіністерін алғаннан бері Кенесарының көңілі көтеріңкі тәрізді еді. Оның үстіне асығы алшысынан түсіп, Ағыбай мен Байтабын батырлар қас жауы Қоңырқұлжаның ең соңғы үш мың жылқысын айдап әкелді. Ал батыр қарындасы Бопай Сырымбет саласындағы Уәли ханның жесірі Айғанымның кең сарай алты ағаш үйінің күлін көкке ұшырып, қомасындағы басулы кигіз, иленген терісіне дейін қалдырмай барын сыпырып әкеп, ата кекті бір қайтарды.

- Себеп-салдарлық дискурсивті формулалар:

...Құдай абырой беріп Ақмола, Ақтау бекіністері тез алынды. Осы жеңістердің арқасы ғой, енді Қараөткел, Қарқаралы, Көкшетау, Баянауыл өкіріктерінің кей ауылдары бірден Кенесары жағына шыға бастағаны.

«- Атамекен Көкшетауын тастап, Қасым төре неге Қоқан хандығына қарай көшті? – деді ол сөзін алыстан қозғап. – Қазақта мақал бар емес пе «Бөтен елде сұлтан болғаныңша, өз елінде ұлтан бол» деген.

– Қасым төре қай жерде жүрсе де сұлтан, – деді Сейтен жақтырмағандай алая қарап. — Бүлік басы бұзықта дегендей, пәле ақ патшаның жылқы жылғы ұстабынан басталған жоқ па...».

«Қаһар» тарихи шығарма болғандықтан роман желісінде кездесетін тарихи дискурсқа тән дискурсивті формулалар бойынша жіктеуге сай келетін мәтіндер өте көп. Біз дискурсивті формулалардың мәнін ашатын шығарманың кейбір тұстарынан ғана үзінділер келтірдік. Негізгі нысанамыз Ағыбай батыр болғандықтан, тарихи дискурстың негізгі категорияларының бірі тарихи тұлға образына тоқталғанды жөн көрдік.

Тарихи тұлға Ағыбай батырдың күрделі де сан қатпарлы тарихи бейнесі мен көркем бейнесі бір-бірімен өте тығыз байланыста. Тарихи деректерде де, көркем туындыларда да батырдың ерен болмысы сақталған.

«Қаһар» романында алғаш рет Ағыбай есімі Ташкент сапарына Есенгелді, Саржанмен бірге аттанғандығымен аталады. «...Ташкентке жиырма жігітпен қолбасшы балалары Есенгелді мен Саржанды, шұбыртпалы Ағыбай батырды, Саржанның жиырма жасар баласы Ержанды жолға шығарады» [16, 11]. Бұл Қоқан хандығының Қасымға балаларыңды келелі кеңеске жібер деп алдаусыратуы еді.

Табын руының биі, сұлтан Тіленші ұлы Жоламан мен Кіші жүздің Есентемір руындағы жалғыз жиені батыр Байтабын арасындағы диалог кезінде аталатын «қоржынды Қара Бура» атауының неге қойылғандығының мәнін автор оқырманға түсінікті етуге тырысқанда Ағыбай батыр есімін де атайды. «...Байтабынның қоржынды Қара Бура деп тұрғаны хорунжий Карпов. Бұл өзі зор денелі, кеуде, білектерін жүн басқан ашушаң қара кісі. Әрине бұған Қара Бура деген ат дұрыс келеді. Ал қоржынды деген сөздің хорунжийден шыққанын қазақ әлдеқашан ұмытқан. Сондықтан қоржын арқалап жүрмейтін Қара Бураны неге қоржынды дейтіндерін өздері де білмейді. Сірә бұлар да руға бөлінетін шығар. Шұбыртпалы Ағыбай деген тәрізді, бұның да қоржынды делінуі содан болар дейтін де қоятын» [16, 32]. Кіші жүз сұлтаны мен батырының арасындағы диалогта басқаның аты аталмай Шұбыртпалы Ағыбай есімінің аталуы кездейсоқтық емес. Өйткені ақжолтай батыр есімі күллі алаш жұртшылығына ерліктің символы ретінде танылып үлгерген болатын. Оның Қасым төре балаларымен қатар аталуы да осының дәлелі іспетті. «Бүгін түнде ай бойы әр күні айдай созылып, әбден сары жамбас болып құшбегінің рабат сарайында күтіп жатқан Қасым төренің балалары Есенгелді, Саржан мен Шұбыртпалы Ағыбай бастаған жиырма жігіттің тағдыры шешілмек...» [16, 48].

Дәл осы романдағы төре ұлдарының Ташкент сапарының кезінде Ағыбай батырдың көркем бейнесінің бастаулары қалыптасқан. Жазушы бұған дейін бірді-екілі жерде атын атағанымен Есенгелді мен Саржанның Бегдербекпен алғашқы кездесуінен кейін Шұбыртпалы Ағыбай тұлғасын толығымен сипаттайды. «Шұбыртпалы Ағыбай Қасым төре балаларының соңынан ерген, кедейден шыққан батыр. Биыл отыз төртте, зор денелі, түкті қабақ, қара сұр, шүңірек көз кісі. Қолдары бақандай ұзын, саусақтары анау-мынау адамды маңдайынан бір шерткенде үнсіз қатыратындай салалы, жұп-жуан. Сақал-мұрттан ада дерлік, тек иек астында селдір ғана сақалсымақ бірдеңе бар. Құрдасы Кенесарыдан бастап үзеңгілес серіктерінің бәрі оны «көсе» деп атайды. Сырт бейнесі ызбарлы, бір көргеннен-ақ күш иесі екені танылады.

...Ағыбайдың ең сүйікті қаруы тоғыз буынды, жез сақиналы жуан қайың найза. ...Батырдың денелілігі соншалық, биіктігі кішігірім түйедей, атақты Ақылағына мінгенде, есекке мінген өзбектей, тізесі атының қолтық тұсын соғып тұрады.

Үсті-басы қара қоңыр, темір тор сауытты Ағыбайдың түсі орасан суық, сонау шүңет көздер қайтпас қайсарлық, таусылмас қайрат отындай жанады. Қандай жүректі жан болса да, Ағыбайды алғаш көргенінде алпамсадай ызбарлы түрінен сескенбей қалған емес. Ал әлдеқалай түнде кездескен адам, ертегінің дәуін көргендей жүрегі жарылып кете жаздайтын. Оның есінде батыр түн ұйқысынан шошып оятар бір құбыжық секілді өмір бақи қалатын» [16, 58]. Қаламгер батырдың кескін-келбетіне, киген киімі мен ұстаған қаруына, болмыс-бітіміне, сондай-ақ әкесі батыр Олжабай мен анасы Дәметкенге де тоқталып өткен. Жастай үш бауырымен әкеден қалғандығы, шешесінің төрт баланы асыраймын деп қолына сойыл ұстап барымтаға барғандығы, өжет ананың баулуында қанаттанған Ағыбайдың «суырылған көк темірдей әбден пісіп, мейлінше қайралған кезін» ел аузындағы тарихи деректермен (тарихи дискурс категориясының элементі — Ә.Ж.) үйлестіре отырып, шебер сомдаған.

Ағайынды сұлтандар Бегдербектен сескене түскенімен, өздерінің күдіктерін қастарына ерген төлеңгіттеріне ашпай, Ағыбайды ғана шақырып: «біз Мәделіханнан оралғанша Ержанды қасыңнан тас-тама. Және аттарыңа сақ бол, өзбек бақташылары бөтен жаққа әкетіп жүрмесін» деуі де батырға деген үлкен сенімнің белгісі.

Осы тұста Ағыбай бейнесінің тағы бір мен мұңдалайтын тұғыры сұлтандардың Қоқан ханымен жолығарындағы бәрінен бұрын қаруланған адамдардан секем алуы еді. «...үнемі айкаста өскен Ағыбай бірдемеден сескенді ме, кетіп бара жатқан сұлтандарға: — Біз де еріп барайық, — деп сондарынан жүре түсті. Бірақ ешік-аға алдын кес-кестеп: — Хан ием, тек Есенгелді мен Саржан мырзаларды ғана қабылдайды, — деді тағы да жайбарақат үнмен, — өзгелерің ұйықтай беріңдер.

- Әй, сен өзің... — деп Ағыбай ананы қолымен кейін сырғытып тастап, сұлтандардың соңынан жүре берем дегенде, Ержан қарынан ұстай алды да:

- Хан бұйрығы солай болса, жамандасып қайтесіз, Ағыбай аға, – деді қобалжып тұрғандарын жендеттерге сездіргісі келмей, – одан да ат жақты шолып қайталық.

Ағыбай бөгеліп қалды. Аналар ұзап кете барды. Батыр тісін қайрап тұр. Неге екенін өзі де білмейді, бір мезет анау Есенгелді мен Саржан мырзаларды қоршап кетіп бара жатқан ақ сәлделі, қанжар асынған адамдарды қуып жетіп, семсерін оңды-солды сілтеп, бастарын қағып алғысы келді.

Заты момын Ағыбайға мұндай ашу қайдан пайда болды, өзі де білмейді. Кенет көз алдына баяғыда өткен бір алыс уақиға елестеді [16, 66]. Иә, бұл оқиға сонау балаң шағында, әкесі дүниеден өткен жылғы қыстағы аға сұлтан Жамантайдың бұларға істеген қысастығы. Жалғыз інгенді «ақ патшаның шаңырақ салығын төлемепсіңдер» деп шабармандарының тартып әкетуі; Манабай, Танабай, Мыңбай үшеуінің ботаның жанына барып қоса боздауы; жас Ағыбайдың ботаны бауыздауға қимағаны суреттелгендігінен батырдың табиғатынан байқампаздығын, мейірімділігін, алайда өзіне істелген қиянаттардан жауды аямастыққа да, ерлікке де үйренгендігін аңғарасыз.

Қоқандықтар сұлтандар мен сондарынан ерген жігіттерді қырып салғанда Ағыбай мен Ержанның аман шығуы көптің көкейіндегі күдік күйінде қалмауын жіті қадағалаған қаламгер мұны да нанымды түрде былайша сипаттайды:

«Ержан ойға беріліп кеткен Ағыбайдың жеңінен ақырын тартып: — Ағыбай аға, аттарды бір шолып қайтайық, – деді.

...Топ жендет әр бөлмеде алты адамнан жатқан үш бөлменің бірінен соң біріне кіріп, он сегіз жігітті қойша бауыздап шықты. Тек Ағыбай мен Ержан аман қалды. Олардың бағына жендеттер ат қора жағына бармады. Ешік-аға сыртқы есікті күзетіп тұрған мосқалдау келген жасауылды шақырып алып:

– Сен барып әлгі екеуіне «сұлтандар келді» деп хабар бер деді.

Өздері есік алдында күтіп қалды. Қарулы Ағыбаймен кең аулада кездесуге жүрексінді.

Мосқал адам ерте кезде қазақ арасынан Қоқан хандығына сатылып келген құл болатын. Ағыбайды бауыр тартып, жасырын бір-екі рет тілдесіп те қалған. Ол көрші аулаға барысымен Ағыбайға болған уақиғаның бәрін айтты. «Алысқанмен құр қаза боласыңдар, тез аттарыңа мініп қашыңдар» деді. Ендігі айқастың орынсыз екенін түсінген батыр жендеттермен ұрыспақ боп қылышын суырып алып жұлқынған Ержанды еркіне қоймай соңынан ертіп, аттарға жайдақ міне сап ауладан шыға берді. Ұйқысынан шошып оянып, шылбырына жабысқан күзетші жігітті, томардай аяғымен теуіп жіберіп, шалқасынан түсірді [16, 68].

Ағыбай батырдың қатыгез, қаталдығы болса да сұлтандарға деген құрметі олардың өлімін естіртуінде де көрініс тапқан. Сондай-ақ ата дәстүрден де қалыс емес екендігі білінеді. «Ағыбай пұшпағына дейін терге батқан атынан қарғып түсіп, белбеуін мойнына салып, қазақтың жамандықты естіртетін көне дәстүрі бойынша, екі қолын көкке көтере, тізерлей отырып ағыл-тегіл жылаған қалпы суық хабарды естіртті [16, 84].

Қасым төренің Есенгелді мен Саржанның өлімінен кейін Кенесарыға Абылай атасынан қалған мұраны тарту етіп, батасын берген кезде де шағын топтың ішінде Ағыбайдың болуы оның төре ұлдары алдындағы, ел ішіндегі асқақ абыройының көрінісі. «Ол (Қасым төре — Ә.Ж.) сәске көтеріле Кенесары, Наурызбай, Ағыбайды және ауылында қонып жатқан Құдайменді батырды шақырып алды» [16, 85].

Кенесары Ағыбаймен тек жорықтар кезінде ғана емес, ел ішіндегі жағдайлар турасында да жиі кеңесетін. Батырдың да Кенемен құрдастығы керек жерінде өз көзқарасын еркін білдіріп, ақыл-кеңес те беруіне сеп болатын. «– Дұрыс, деді Ағыбай Кенесарымен құрдастығын пайдаланып, еркін сөйлеп, — жазығы жоқ орыс мұжықтарын шабудың қажеті қанша. Бұдан бізге зияннан басқа түсері жоқ, бұқараны босқа өшіктіріп аламыз» [16, 119].

Жоғарыдағы үзіндіден Ағыбай батырдың адамдарды ұлтқа бөлмей жалпы бұқараға деген көңілінің адалдығын байқасаңыз, Ақмола бекінісіне шабуыл жасар алдындағы томаға түйіліп, тосылып отырған сұлтандар мен батырлар алдында: «– Жоқ, төре, – деді басын көтеріп алып Ағыбай, — бүйірден қадалған тікендей болып отырған Ақмола бекінісін қалай да алуымыз керек», – деген байламынан аңғалдығын да, көзсіз ер екендігін де бағамдайсыз.

Сонымен қатар Кенесары қолды өзі бастағанда Ағыбайдың одан кейін, ал Кене ұрысқа қатыспағанда алдыңғы шепте үнемі Ағыбай батыр мен оның тобы жүрген.

Ағыбай атының жауға шапқанда ұран болуы тек аңыз күйінде айтылып қана жүрген жоқ, роман да да беріледі. «Көкбурылдың үстінде ажалдан қорықпай түрегеліп шауып бара жатқан Кенесарыны көргенде өзгелері де орындарында тұра алмады. «Абылай!», «Ағыбай!», «Атығай!», «Қабанбай!» деп

ұрандап бекініске лап қойды [16, 135], «...Ақыры «Абылай!», «Абылай!» деп салған ұранға «Ағыбай!», «Ағыбай!» деген күшті үндер қосылып, тынық түнді жер жарғандай тітірентті» [16, 244].

Кенесары мен оның батырлары, әсіресе, Ағыбай батыр жайында қазірге дейін де ел арасында аңыздар кең таралғанын жоғарыда айтып өттік. Ол аңыздар, ерлікке толы уақиғалар сол кездің өзінде де ел ішінде ауыздан-ауызға айтылып жүрген. Бұны көркем туындыдан да кездестіреміз: «Оның үстіне Кенесары мен оның батырлары жайында естіген ерлік әңгімелері де бала жігіттің көңілін еліктіретін. Әсіресе Шұбыртпалы Ағыбай батыр жайындағы аңыздар кәдімгідей қанын қыздырып, қиялына от тастайтын. Ағыбайдың сондай жау жүрек батырлығын мақтаныш ететін, өйткені Шұбыртпалы оған аталас ру [16, 157]. Міне, батырды Кенесары қол астындағы қауыммен бірге орыс патшалығына берілген аға сұлтан Жамантай, Қоңырқұлжа елдерінің жастары да мақтан еткен.

Ағыбайдың батырлық болмыс-бітімі тағы бірде былайша сипатталады: «Қапсағай қоңыр елең етіп басын көтеріп алды. Үй ішінде көлбей жатуына да себеп бар екен, енді ол малдас құрып отырып еді, басы керегенің ұшына тиер-тиместей зор денелі бір алып екен. Адамнан гөрі, ертегіде кездесетін дәулер тәрізді. Тек жалғыз көзді емес, екі көзді және сонау тас қабақты қоңырқай сұсты түсінде бір жылы шырайдың сазы білінеді.

... – Ағыбай тез ашуланса да, тез қайтты» [16, 213].

Батырдың келбеті сұсты, ірі денелі болғаныменен жүзіндегі жылылық; ашу-қайраты адуынды болғанымен ашуды ақылға жеңдіретін парасат пайымы болғандығы оның адами асыл қасиеттерінің белгісі.

Тағы бір көңіл аударарлық жайт Ағыбай тобының икемді әрекеті. Кенесары қандай да бір қиын-қыстау шақта осы топқа көп сенім білдірген. Әскери күш-қайраты жағынан да, ұрыста бір-бірін тез ұғысатын да, жау жағын айламен де алып ұратын осы — Ағыбай батыр тобы. Сөзіміз негізсіз болмауы үшін роман мәтініне үңілейік: «Осы жасақты басқаруды қайтадан ұрысуға жарап қалған Наурызбай мен Ағыбайға тапсырды. Бұл жасақтың бар міндеті баяғы бір сара жол, жау әскерін соңына түсіріп, бетпе-бет ұрысқа жеткізбей, тиіп-қашып әбден қалжырату» [16, 264].

Тарихи тұлға болмысы хақында ғалымдарымыз: «Ағыбай батыр тек жүрек жұтқан батыр, көзсіз ер, ел-жұртының тәуелсіздігі үшін басын өлімге қиған жанкешті тұлға ғана емес, сонымен қатар, салқын сабырдың, асыл мінездің биік парасат пайымның иесі болатын. Кісілік келбеті мен азаматтық ары, имандылығы мен инабаттылығы шебер ұштасқан, ақынжанды тұлға болатын-ды» [5, 20] десе, ендігі жерде «Көтерілістің бас сардары болып тағайындалған Ағыбайдың батырлығы, ақыл-парасаты, көрегендігі мен шешендік ұтқырлығы қалайда Кене ханнан бөлектемей, онымен үнемі бірге айтылатын ел әңгімесінің өзегіне айналып кеткен дегенді анықтай түскеніміз ләзім. Сондықтан, Ағыбай есімі аталған жерде Қошқарбай, Бұқарбай, Жанайдар, Базар, Танаш, Жолдаяқ т.б. батырлардың айтылатындығына да аса мән бергеніміз абзал» [5, 53] деген тұжырым батырдың бірлік пен ынтымақты да ту еткендігінің белгісі.

Қорытынды

Илияс Есенберлиннің «Қаһар» романында тарихи шындық пен көркем шындық біртұтастық көрініс тапқан. Жазушы тек бас кейіпкердің ғана емес, оның айналасындағы тарихи тұлғалардың да болмыс-бітімін, кескін-келбетін, парасат-пайымын, іс-қимылын терең суреттеу арқылы әрбірінің тарихи-көркем бейнесін философиялық-психологиялық тұрғыдан зерделей отырып, шебер сомдаған. Сондай-ақ бір-бірінен бөліп қарауға келмейтін, бірінсіз бірінің образы ашылмайтынын білген суреткер тарихи деректермен қатар олар жөнінде ел ішінде айтылып жүрген аңыз-әңгімелерді де, жыр-дастандарды да керек жерінде ұтымды қолданып отырған.

Романдағы біз қарастырып отырған Ағыбай батыр образы нақтылығымен, тарихи дәлдігімен, терең болмысымен, шеберлілігімен, адалдығымен оқырманның қызығушылығын тудырады. Роман жазылмай тұрып ақжолтай батыр төңірегіндегі, тарихи тұлға жайындағы дискурс тарихи шығарманың әрін одан әрі қоюландыра түскені даусыз шындық.

Ағыбай батыр туралы басқа көркем туындыларды (жыр-дастан, аңыз-әңгіме, прозалық, драмалық т.б.) қарамағанда бір ғана «Қаһар» романының өзінде тарихи тұлғаны сан түрлі қырынан танысыз. Ағыбай батырдың әрбір аты аталған тұстан оның образының биіктеген үстіне биіктей түскендігін көресіз. Мәселен, Қасым төре балаларына қосылуының себебі де, балалық шағы туралы дерек те, оның батырлық кескін-келбеті де, ұзақ жылғы айқастан қалыптасқан шеберлігі де, салт-дәстүрден ада еместігі де, келелі кеңестегі парасаты да, көзсіз ерлігі де, қайтпас-қайсарлығы да, дұшпанға қатал, досқа адалдығы да, іске тындырымдылығы да, қамқорлығы да, атының ұранға айналуы да т.б. бәрі-бәрі

оның болмысын өзгеден ерекшелеп, алаштың асқақ рухын «Ақжолтай Ағыбай батыр» арқылы суреттеп тұрғандай.

Тарихи тұлға туралы екі ғасырға жуық үзілмеген дискурс тарихи мәтіндер тудырған мәндер арқылы одан әрі тарихи дискурста өзектеніп, өміршеңдікке ұласатыны біз айтпасақ та түсінікті жайт.

Мақала №15-ВГ-23 «Ұлт тарихындағы Ағыбай батырдың тарихи және әдеби тұлғасы» жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет / С. Қирабаев. — Алматы: Ғылым, 2001. — 448 б.
- 2 Ағыбайтегі М.Ә. Ақжолтай Ағыбай батыр / М.Ә. Ағыбайтегі. — Жезқазған, 1992. — 180 б.
- 3 Ісімақова А. Ақжолтай Ағыбай батыр / А. Ісімақова, С. Сәкенов. — Алматы: Ғылым, 2002. — 632 б.
- 4 Хамзин М. Қазіргі қазақ романы / М. Хамзин. — Қарағанды, 2001. — 205 б.
- 5 Ер есімі ел есінде: Ақжолтай Ағыбай батырдың 200 ж. торқалы тойына арналған «Арқаның ардақты тұлғалары» атты Респ. ғылыми-практ. конф. матер. жинағы / Ред. Ж.С. Ақылбаев. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2002. — 269 б.
- 6 Шөженов Ж. Ақжолтай Ағыбай батыр / Ж. Шөженов. — Қарағанды: Қарағанды экономикалық ун-ті, 2002. — 234 б.
- 7 Әлтай А. Шашақты найза: Ағыбай батыр бейнесі әдебиетте / А. Әлтай. — Астана: Фолиант, 2002. — 148 б.
- 8 Бисенбаев П. Ағыбай батыр жайындағы жыр-аңыздардың тарихи негізі / П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Тарих сериясы. — 2016. — № 2(81). — Б. 51-53.
- 9 Барт Р. Дискурс истории / Р. Барт // Система моды. Статьи по семиотике культуры. — М., 2003. — С. 438–440.
- 10 Мусаева Е.М. Когнитивный анализ способов метафорического представления концепта «Американская нация в историческом нарративном дискурсе» (на материале английского языка): дис. ... канд. филол. наук. 10.02.04 — «Германские языки» / Е.М. Мусаева. — СПб., 1997.
- 11 Лубский А.В. Дискурс исторический / А.В. Лубский // Теория и методология исторической науки: терминолог. сл. — М.: Аквилон, 2014. — С. 93–95.
- 12 Миньяр-Белоручева А.П. Роль концептуальных метафор в историческом дискурсе / А.П. Миньяр-Белоручева // Герценовские чтения. Иностранные языки: материалы Всерос. межвуз. науч. конф. — 2015. — С. 11–13.
- 13 Zhakulayev A.M. Features of literary and historical discourse / A.M. Zhakulayev, S.U. Takirov // Bulletin of the Karaganda university. Philology series. — 2022. — No 1 (105). — P. 124-130.
- 14 Алтайбаев Ж. Ағыбай батыр: повесть және әңгімелер / Ж.Алтайбаев. — Алматы: Жазушы, 1996. — 169 б.
- 15 Плехова О.Г. Исторический дискурс: институциональные характеристики / О.Г. Плехова. — СПб., 2016.
- 16 Есенберлин І. Қаһар / І. Есенберлин. — Алматы: Атамұра, 2003. — 288 б.

А.М. Жакулаев, А.М. Бабашов

Образ Ағыбай батыра в романе И. Есенберлина «Қаһар» («Хан Кене»)

В статье рассмотрен исторический и художественный образ исторической личности Ақжолтай Ағыбай батыра на основе категории исторического дискурса. Проанализированы различные версии известных событий, легенд жизненного пути Ағыбай батыра. Значение национально-освободительного восстания во главе с Кенесары Касымовым в романе Ильяс Есенберлина «Қаһар», историческая личность главнокомандующего хана Кене Ағыбая батыра, связь его художественного образа в литературных произведениях с историческими данными, исторические условия в романе сгруппированы по ряду дискурсивных формул, характерных для исторического дискурса, предложенных О.Г. Плеховой. Также изучена интерпретация исторической личности и исторических фактов в художественном тексте, являющихся главным дискурсивом категории исторического дискурса. Образ Ағыбай батыра исследован с точки зрения основных элементов исторического дискурса, таких как основные события и его участники; контекстное значение; обстоятельства в событиях; сведения, связывающие дискурс с событиями; хронологическая реальность событий; содержательное изложение сюжетов и драматизации. В исследовании использовались традиционные, сравнительные, сопоставительно-аналитические, интерпретационные, семантические методы.

Ключевые слова: дискурс, исторический дискурс, историческая личность, Ағыбай батыр, дискурсивная формула, интерпретация.

The image of Agybay batyr in the novel “Qahar” (Fury) by I. Yesenberlin

In this article, the historical and artistic image of the historical figure Akzholtai Agybai batyr is considered on the basis of the category of historical discourse. Various versions of significant events and Legends of Agybay batyr's life in the study of scientists are analyzed. The significance of the National Liberation uprising led by Kenesary Kasymovich in the novel “Qahar” by Ilyas Yesenberlin, the historical figure of Agybay batyr, the commander-in-chief of Khan Kene and the chief Sardar of the uprising, the connection of his artistic image in literary works with historical data will be discussed. The historical conditions in the novel are grouped according to a number of discursive formulas characteristic of historical discourse proposed by O. G. Plekhova. In addition, the interpretation of historical personality and historical facts in the literary text, which is the main discursive of the category of historical discourse, is studied. The image of Agybay batyr is studied from the point of view of the main elements of historical discourse, such as the main events and their participants; contextual meaning; circumstances in the events; evaluation of its participants; information connecting the discourse with the events; chronological accuracy of events; substantive presentation of plots and dramatization. In the course of the study, traditional, comparative, comparative-analytical, interpretive, semantic methods were used.

Keywords: discourse, historical discourse, historical figure, Agybay batyr, discursive formula, interpretation.

References

- 1 Kirabayev, S. (2001). *Ult tauelsizdigi zhane adebiet* [Failure of the nation]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Agybaitegi, M.A. (1992). *Akzholtai Agybay batyr* [Akzholtay Agybay batyr]. Zhezkazgan [in Kazakh].
- 3 Ismakova, A., & Sakenov, S. (2002). *Akzholtai Agybay batyr* [Akzholtay Agybay batyr]. Almaty [in Kazakh].
- 4 Khamzin, M. (2001). *Qazirgi qazaq romany* [Modern Kazakh novel]. Karaganda [in Kazakh].
- 5 Akybayev, Zh.S. (Eds.). (2002). *Er esimi el esinde: Aqzholtai Agybai batyrdyn 200 zh. torqaly toiy na arnalgan "Arqanyn ardaqty tulgalary" atty Respublikalyq gylimi-praktikalyq konferentsiia materialdarynyn zhinagy* [People remember the name of a person: a collection of materials of the Republican scientific-practical conference “Honorary figures of the Arch”, dedicated to the 200th anniversary of Akzholtay Agybay batyr]. Qaragandy, Qaragandy memlekettik universitetinin baspasy [in Kazakh].
- 6 Shozhenov, Zh. (2002). *Akzholtay Agybay batyr* [Akzholtay Agybay batyr]. Qaragandy, Qaragandy yekonomikalyq universiteti [in Kazakh].
- 7 Altay, A. (2002). *Shashaqty naiza: Agybai batyr beinesi adebiette* [Spear with fringe: the image of Agybay batyr in literature]. Astana [in Kazakh].
- 8 Bisenbayev, P., & Karibozov, E. (2016). *Agybai batyr zhayyndagy zhyr-aңызdardyn tarikh negizi* [The historical basis of the epic and legends about Agybai Batyr]. Almaty [in Kazakh].
- 9 Bart, R. (2003). *Diskurs istorii* [Discourse of history]. *Sistema mody. Stati po semiotike kultury* - Fashion system. Articles on the semiotics of culture. Moscow [in Russian].
- 10 Musaeveva, E.M. (1997). *Kognitivnyi analiz sposobov metaforicheskogo predstavleniia kontsepta "Amerikanskaia natsiia v istoricheskom narrativnom diskurse"* (na materiale angliiskogo yazyka) [Cognitive analysis of the ways of metaphorical representation of the concept American nation in historical narrative discourse (based on the material of the English language)]. Saint Petersburg [in Russian].
- 11 Lubskii, A.V. (2014). *Diskurs istoricheskii* [Historical discourse]. *Teoriia i metodologiya istoricheskoi nauki: terminologicheskii slovar* - Theory and methodology of historical science: terminological dictionary. Moscow [in Russian].
- 12 Miniar-Beloruicheva, A.P. (2015). *Rol kontseptualnykh metafor v istoricheskom diskurse* [The Role of Conceptual Metaphors in Historical Discourse]. Moscow [in Russian].
- 13 Zhakulayev A.M., & Takirov S.U. (2022). Features of literary and historical discourse. *Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 1 (105), 124-130.
- 14 Altaybaev, Zh. (1996). *Agybai batyr: povest zhane anggimeler* [Agybay Batyr: a story and stories]. Almaty [in Kazakh].
- 15 Plekhova, O.G. (2016). *Istoricheskii diskurs: institucionalnye kharakteristiki* [Historical Discourse: Institutional Characteristics]. Saint Petersburg [in Russian].
- 16 Esenberlin, I. (2003). *Qahar (Khan Kene)* [Fury]. Almaty [in Kazakh].

К.А. Төлеубаева, А.М. Смагулова*

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: k.toleubaeva@mail.ru, aizada220513@gmail.com)

Көркем идея және драматизм

Мақалада қазақ әдебиетінде өзіндік дәстүрі қалыптасқан повесть жанрындағы драматизм мәселелері қарастырылған. Мақаланың мақсаты — қазақ қаламгерлерінің шығармашылығындағы драматизмнің әдеби-эстетикалық қырларын назарға ала отырып, қазіргі жаңа бағыттағы қазақ повестеріндегі драматизм мәселелеріне көркемдік талдау жасау. Атап айтқанда, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі — Оралхан Бөкейдің «Атау кере (Қауіпті будан)» және Әлібек Асқаровтың «Батқан күннің бояуы» туындылары. Зерттеу барысында саралау, теориялық талдау және жинақтау әдістері қолданылды. Көптеген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалынып, драматизмнің шығармадағы ірі қозғаушы күш екендігі айқындалды. Зерттеудің нәтижесінде аталған повестердегі драматизмнің эстетикалық мәні мен көркемдік қызметі талданып, әр жазушының қоғамдық-әлеуметтік ортасындағы тартыстар мен қарама-қайшылықтар оның шығармашылығында із қалдыратындығы, авторлық концепция мен жазушының дүниетанымы драматизмде айрықша көрініс табатыны тұжырымдалды.

Кілт сөздер: драматизм, повесть, конфликт, тартыс, эстетикалық категория, авторлық концепция.

Kipicne

Ұлт жадында ғасырлар бойы туып, дамып, қалыптасып келген биік рухты рухани мұра тоталитаризм тұсында тапталып, жазылмағандықтан, тәуелсіздік жылдарында ұлтшыл суреткерлер алдында нақты қоғамдық-әлеуметтік, тарихи, саяси жадыны жаңғырту қажеттілігі тұрды. Сондықтан да дәл сол кезеңде көркем әдебиетте айрықша көтерілген жеке тұлғаның рухани адамгершілік әлеуеті, адамгершілік-гуманистік проблематикасы, философиялық этикалық проблемалары аз да болса «жылымық сәттің» нәтижесінде пайда болған сана сілкінісі мен серпілісінен туындаған тарихи, қоғамдық қажеттілік еді. Бейімбет Майлин іргетасын қалаған қазақ повесінің 1970-90 жылдардан бастап жаңа тынысы ашылып, түлеп, түрлене түсті. Қазақ қаламгерлерінің шығармашылығындағы драматизмнің әдеби-эстетикалық қырларын назарға ала отырып, қазіргі жаңа бағыттағы қазақ повестеріндегі драматизм мәселелеріне көркемдік талдау жасау мақаламыздың мақсаты болып табылады. Алуан жаңа бағыттар қарқынды дамуда, шығармалардың тақырыбы мен мазмұны өзгерген. Кезеңінде бұрмаланған, тыйым салынып қудаланған ұлттық-тарихи тақырыпқа арналған, қазақ қоғамының сырын сипаттайтын повестер жарыққа шықты. Жаңа бағыттағы туындылардан соны ізденістерді байқауға болады. Қазақ прозасының Мұхтар Мағауин, Әбіш Кекілбайұлы, Оралхан Бөкей, Төлен Әбдік, Сайын Мұратбеков, Тынымбай Нұрмағамбетов, Қалихан Ысқақ, Бердібек Соқпақбаев секілді саңлақ жазушылардың қазақ прозасында өз орны бар, өз бағасын алған көркем шығармаларымен қатар кейінгі жылдардағы алдыңғы қатардағы Думан Рамазан, Әлібек Асқаров, Асқар Алтай, Роза Мұқанова секілді прозашылардың шығармалары сөз өнеріне қосылған сүбелі үлес те, әдебиеттану ғылымына қомақты азық болмақ.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеудің дерек көзі ретінде әдебиеттану ғылымында драматизм категориясына байланысты жазылған ғалымдардың еңбектері қарастырылды. Атап айтқанда қарастырылып отырған кезеңнің әдебиет саласын және осы дәуірде туған әдеби шығармалар туралы З. Қабдолов [1], С. Қирабаев [2], С. Қасқабасов [3], Ш. Елеуенов [4], Р. Нұрғали [5], Б. Майтанов [6], Ж. Дәдебаев [7], Т. Тоқбергенов [8], С. Әшімбаев [9], З. Серікқалиев [10], Қ. Ергөбеков [11], М. Хамзин [12], Т. Сыдықов [13], Б. Сарбалаев [14], Қ. Әбдесұлы [15], Б. Кәрібаева [16], С. Жұмабек [17], Г. Пірәлиева [18] және орыс әдебиеттану ғылымында драматизм категориясына байланысты Г.Н. Поспелов [19], В.Е. Хализев [20], В.И. Тюпа [21], И.Ф. Волков [22] т.б. ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Аталмыш ғалымдардың ғылыми еңбектерінде көркем шығармадағы авторлық ұстаным, көркем образдар жасаудағы қаламгер шеберлігі, драматизм табиғатының көркемдігі, туынды-

* Хат-хабарға арналған автор. E-mail: aizada220513@gmail.com

лардағы поэтикалық ерекшеліктер жан-жақты кешенді сараланған. Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі — Оралхан Бөкейдің «Атау кере (Қауіпті будан)» және Әлібек Асқаровтың «Батқан күннің бояуы» повестеріндегі драматизм мәселелеріне көркемдік талдау жасалынды. Зерттеу барысында саралау, теориялық талдау және жинақтау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Драматизмді әдебиеттің әр жанрынан кездестіруге болады, әсіресе оқиғасы шағын, кейіпкерлері аз повестен, әңгімеден айрықша аңғаруға болады. «Повесть — эпикалық проза жанрының бір түрі. Повестке оқиға тізбегін баяндау, хроникалық әңгімелеу тәсілі тән» [23; 430]. Академик З. Қабдолов повестке мынандай анықтама береді: «Әңгімеге қарағанда, повестің көлемі де үлкен, сюжеті де күрделі, ондағы өмірлік тартыстардың оқиғаларға тұтаса басталуы мен байланысы, шиеленісі мен шешімі де әлдеқайда табиғи, заңды. Оқиғаларға қатынасатын қаһармандар да біреу емес, бірнешеу, кейде тіпті ондап саналады. Персонаждардың ішкі-сыртқы бітім-бейнелері бедерлі, арақатынастары арналы, әжептәуір өріле, өрістетіле, қалыптасу даму үстінде көрсетіледі» [24; 327]. Қазақ әдебиетінде өзіндік дәстүрі қалыптасқан жанр десек те, жаһандану үрдісінің ықпалымен көркем әдебиеттің қарқынды даму барысында повест жанры да жаңару, жетілу үстінде.

Повестің ең басты негізгі қасиеті ондағы драматизмнен көрінеді. «Драматизм (лат. drama — әрекет) — адам өмірінің, адам мен оны қоршаған қоғамдық және табиғи ортаның арақатынастарының қайшылықтары мен қиғаштықтарын бейнелейтін категория. Шындықты өз күрделілігі мен қайшылықтарында суреттеу арқылы реалистік өнер өмірдің драматизміне, адамдардың тағдыры мен тауқыметіне терең бойлайды. Өмірдегі қайшылықтардың ерекше эстетикалық формасының белгісі ретінде өнерде адамның қарама-қайшы іс-әрекеттерін, идеяларын, талпыныстарын, алауыздықтарын суреттеу формасы ретіндегі драмалық тартыс — драматизмнің толық және шоғырланған көрінісі болып табылады. Шынайы өнерде драмалық конфликт өзінің тереңдігімен қатар идеялық және әлеуметтік маңызымен, өткірлігі және шиеленісімен көзге түседі, демек ол шығарманың адамға эстетикалық әсерін күшейтеді» [25; 142].

Әдебиеттің проза жанрындағы драматизмді зерттеген адам академик Р. Нұрғали. Ғалым драматизмді әдеби-эстетикалық категория дейді де, әдебиеттің барлық жанрларында кездеседі және оның жалпылық және жинақтаушылық сипаты бар ұғымдардың қатарына жатқызады [26; 28]. Яғни драматизм философияның бір саласы, категория философия ғылымынан туындайды. Ал эстетика — әсемдік туралы ғылым. Әдебиет — сөз өнері ретінде эстетикалық қасиеті бар екені айдан анық. Образ және образдылық әдебиет ұғымдарының маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Егер кеңінен қарастырсақ көркем образ өмір шындығын әр қырынан көрсету үшін өнер саласында ғана қолданылатын тәсілді сипаттайтын эстетикалық категория. Қандай шығарма болсын драматизм кейіпкерлердің түрлі пікірлерінің қарама-қайшылығы, адалдық пен тоғышарлықтың күресі, адам мен қоғамның ширыққан қарым-қатынасы десек, драматизмнің шығармадағы ірі қозғаушы күш екендігін байқаймыз.

XX ғасырдың жетпісінші-тоқсаныншы жылдарындағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі — Оралхан Бөкейдің «Атау кере (Қауіпті будан)» хикаясын зерделегенде ұстанатын негізгі бағытымыз — повестегі әйелдер образдары — Нүрке кемпір, Айна, Бекзат. Нәзік жандылардың жұмбаққа толы ішкі дүниесінің тылсым сырларына бойлау — кез келген жазушы қалам тарта бермес шеберлік белгісі. Оралхан Бөкейдің осынау шығармасындағы, жалпы шығармашылығындағы десек те артық емес, өзге кейіпкерлерінен өзіндік дара келбетімен ерекшеленген қаһарман — Нүрке кемпір қазақ болып кеткен орыс қария. Орыс ұлтының өкілі екендігін көзінің көкшілдігі мен жүзінің сарылығы суреттелген портреттен аңғармаса, келініне өткенінен сыр шерткен, оқырманды мұңға бөлер, қилы тағдыры ұзақ монологынан аңдамаса, білмегенге бұл кісі — нағыз қазақ. Қазақшаға судай болғанымен қоймай, мұсылмандық парызы — күніне бес мезгіл намаз бен жылына бір рет оразаны қаза қылған емес. Осы орайда, шығармадағы кейіпкердің ішкі көңіл-күйін білдіретін толғау сөзі, кейіпкерді сөйлету тәсілі болған монологтан үзінді келтірсек: «Мен Еріктің әкесі Қандауырға тұрмысқа шыққан жылы, жарықтық атамыз, атын атауым әдепсіз болар, қайын атамды айтамын, — деп пысықтай түсіндірді, — Меккеден оралып, қажы атанып қайтқан. Үркердей үш келінін бірдей, оның ішінде мен де бар, мұсылманша оқытып, хат танытты. Мен сол күннен бастап бес уақыт намаз оқып, шариғаттың шәлісін жамылдым. ...Алғашында мен қазақ тілін жарытып білмейтінмін, мұқым ауыл балалары шүлдірлегенімді қызық көріп, сөйлете беруге әуес еді» [27; 40]. Тіпті, келіні Айна да осы үйдің босағасын алғаш аттаған күні енесі жайында білмегендіктен алдынан шыққан орыс әжеге «здравствуйте» деп сә-

лем берген. Сонда енесі таза қазақ тілінде: «Қадамың құтты болсын, қарағым! Қосағыңмен қоса ағарып, бақытты ғұмыр кешіндер!», – деп алақанын жайып зулатып бата беріп, құшақтап бетінен сүйіп еді.

Орыстың ішіндегі төменгі жақтан ауып келген аса діншіл (ырымшыл) бөлігі кержақтар «руынан» шыққан Нюра Фадеевнаның қазақтың ержүрек жігіті Қандауырға деген ғашықтық сезімі қызды әке-шеше қарсылығына қарамастан сүйгеніне тұрмысқа шығуға итермелейді. Махаббаттың ғаламат күші адамның дінін, ділін, тілін де өзгерте алады. Зобалаң жылдары небір залымдардың зұлымдықтарына да осы махаббаттың күдіретімен шыдас берді. Жарына таңылған «Халық жауы» деген жала себепті түрмеде отырды, талай қарсылыққа да көнді. «Уһ, Аллам-ай, ол да бір зауал болды ғой, – деп тағы күрсінді Нүрке кемпір, — айтып-айтпай не керек, құсалықпен өткен жылдарды сықтап жылағанмен көз жасың таусылмайды екен» [27; 111].

Нүрке кемпірдің бойындағы күллі әйел затына тән мейірім-мәрхамет, кешірім-кеңшілік, жан-жүректен жанашырлық таныту, қайтарымын күтпей қайырымдылық қылу қасиеттері шығарманың шырайын кіргізе түскен. Оралханның бұл сәтті кейіпкері — Таған секілді бейбақ данышпандар мен Ерік секілді қауіпті будандар қаптаған қайран қазақ халқының Анасы.

«Сіз... апа, сіз орыс та, қазақ та емессіз... сіз басқа бір... ұлтсыз... жер бетінде жоқ ұлттың өкілісіз. Ол ұлттың аты — аяулы ана. Өттең, сіздей адам жалғыз-ақ па деп қорқамын... айнаның шамның сәулесімен боталаған жанары жасаурай, енесін қатты қысып құшақтады» [27; 45]. Оқырман жадында хикаят кейіпкерлерінің психологиялық портретін қалыптастыратын қарым-қатынастар көрінісі іспеттес диалогтар Нүрке — Айна, Нүрке — Таған т.б. кейіпкерлер қатынастары.

Ата дінінен шығып, мұсылмандықты қабылдаған, ана тілін ұмытып, қазақ тілінде сайраған Нюра Фадеевна өзінің емес, Құдайдың қалауымен орыс болып жаралғандықтан, бақиға аттанар шағында еркінен тыс мистикалық түрде қайта айналып қазығын табады. Автор Нүрке кемпірдің өзгеше өлімі арқылы ұлы сақ Анарыстың мына тәмсілін тәлім еткен: «Үйінде де, түзде де өз еліңнің Тәңірісіне құлшылық ет». «Нюра екі саусағын біріктіріп алды да шоқына бастады... Ананың сүтімен рухына сіңген сенім түптің-түбінде бәрібір жеңіп шыққан еді. ...Әне, Нюра Фадеевнаның алдынан ескі діндарлар, староверы жұмағының есігі айқара ашылған... Ол мәңгілікке сапар шекті» [27; 211]. Момын мұсылман, түрі сары, жаны нағыз қазақ Нүрке ана дүниеге ақыр аяғында старовер-орыс болып аттанды. Бұдан кейіпкердің ішкі коллизиясын, санасы қабылдаған дін мен бейсаналық деңгейінде қалып қойған өзі үшін қастерлі сенімінің драматизмі көрініс тапқанын аңдаймыз. Әйгілі жазушының соңғы да соны шығармасы болған «Атау кере» повесін оқып-зерделегенде көкейге түйгеніміз: Оралханның образды санаңнан өшпестей етіп сомдауы, әсіресе жұмбағы көп әйел жанының нәзік сырларына бойлауы — оның ерекше дарын иесі екенінің кезекті дәлелі деп түсінеміз.

Тілінде әдемі юмор анық аңғарылатын Әлібек Асқаровтың өзі социализм хикаясы деп атаған «Батқан күннің бояуы» повесінен алынған төмендегі үзікте адам жанының ерекше күйін, эйфориялық бақытын байқататын қимылдарын байқаймыз.

«Смағұл мұғалім мектепке келгенде шешенсіп, тұлғаланып кететін. Өзінің сабағын соншалықты тартымды әрі қызғылықты етіп өткізуші еді. Ал әлгіндей шет ел туралы әңгімені бастап берген кезде көзі ұшқындап, құлақ-шекесі қимылдап, жайнап шыға келетін. Құлақ естіп, көз көрмеген алыс жер, бөтен ел жайында өзі барып келген, тірі адамның аузынан есту біз үшін де бір ғанибет» [28; 20].

Смағұл ағайдың «көзінің ұшқындап, құлақ-шекесінің қимылдап», белгілі бір тұрақсыз қалып-күйде болуы адам жанының қайшылыққа жақын екенін дәлелдей түседі. Мұнда ойшыл Панеций іліміндегі әрбір индивидке тән үш бетперденің соңғысы, яғни мамандық (география пәнінің мұғалімі) бетпердесі көрініс табады, сонымен бірге бұл кейіпкердің жаны сүйетін ісі болған соң жүзінен қасакана емес, шынайы, бейсаналық екпіндегі қуанышын бағамыз. Келесі мысалға назар аударайық.

«Көсе қараның қасынан өтіп кетіп, арғы бұрыштағы бос үстелге тарттым. Ол жерге де қимыл-қозғалысы құныс маймылға ұқсаған сырықтай біреу құнжындап енді ғана жайғасып жатыр екен... Бұл кісінің алғаны мен ойлағандай шай емес, қызыл-күрең шарап болып шықты. Өзінің беті біртүрлі қарайыңқырап ісіп, көзінің айналасы домбығып тұр екен. Сақарға салған сүйектей құп-қу, тым арық. Бет-жүзі шалбар-шалбар, салынып ішетіні көрініп-ақ тұр.

...Мен ағайды енді таныдым. Танығанымға алғашында қуанғаныммен, соңынан өкінгендей ме, әйтеуір бір-екі ұдай сезімде қалдым... Бұл кісі бізге баяғыда алтыншы, жетінші, сегізінші кластарда сабақ берген «география ағай», яғни Смағұл мұғалім болатын.

Ақылы азық, сөзі сусын болған менің қайран ұстазым! Енді қарашы, қазан ұрған қауындай қауқиып қалған мына ұсқынсыз кеспірің!» [28; 7].

Алынған үзіндіден бұрынғыдан көп өзге Смағұл ағайдың бейнесін оқимыз. Яғни алғашқы үзіктегі образ-кейіпкер — өз ісіне берілген адал жан. Кейінгі үзіндідегі Смағұл ағай өмірінің бар мәніндей ұғынған жұмысынан айырылған соң зор депрессияға шалдығып, ішкі әлемі шаршау тартады: күндіз-түні тек ішкілікпен алданумен өткізеді. Бейненің бұндай жүдеуі жүзінен көрініс береді, дегенмен автор-кейіпкер оның бойынан бұрынғы жақсы мінезінің қалдығын аңғарады. Көркем мәтін қиығы жүздің өзгермелігі мен бейненің тұрақтылығын байқатады. Төмендегі алғашқы екі кесінді де соны айғақтай түседі.

«Ағай басындағы қалпағын шешіп, үстелдің шетіне ысырып қойды. Енді байқадым, ағайдың толқындаған қою қара шашы боп-боз, өзі сиреп жұқарған. Көптен жуылмағасын майланып ұйыса жабысып жатыр» [28; 240-241].

«— Сен ұшқыш болсам деуші едің ғой? — деді ағай...

— Оқасы жоқ, — деді ағай тұқшиған күйі басын шұлғып. — Әлі жассың, өмірің әлі алдында... Тек көкірегіңдегі отты өшіріп алмасаң болады. Басқа дүниенің бәрі орнына келеді әлі» [28; 241].

Бір айтарлығы, Әлібек Асқаров жазушылық өнердегі қилы шеберлікті қисынымен игерген. Кемерінен асып төгілмейді, орынсыз әсіреқызылға берілмейді, шығармадағы тіл шұрайын, өмір шырайын жеріне жеткізе құлпытартатын жерде әсте де кейін шегінбейді. Жалаң баяндау мен жайдақ ұраншылдықты маңайына жолатпайды, жанына дарытпайды. Иә, оның эстеттігі көзді алдайтын көпіршік, іші қуыс, сырты даңғазы жылтырақ емес, өмірдің қаз-қалпындағы шынайы, мағыналы көрінісі. Баяндалып, тәптіштеп түсіндіріліп емес, сөз суретімен көркем бейнеленіп берілген өмірдің өз көрінісі. Сылдыраған сұлуына ынтықпайды, қазақтың жалпақ тілінің қаймағын қалқиды.

Автордың «Социализм хикаясы» айдарымен басылып шыққан «Батқан күннің бояуы» автордың көркемдік әлемін жарқырата ашып тастағандай. Себебі Бюффон айтқандай, стиль дегеніміздің өзі адам ғой. Осыған орайластырсақ, қаламгердің биік интеллектісі, зергер зерлегендей зерделі парасат-мәдениеті нақ осы әңгімелерінен әдемі танылғандай. Бұдан әрі тереңдей қозғасақ, осынау жоғары шығармашылық ізденіс интеллектісі жазушыны социализм тақырыбын қазақ қаламгерлері арасында бірінші болып қоясын ақтара, індетте қаузауға жетелеген. Социализм бұл арада жазушының тақырыбы ғана емес, оның кейіпкері. Көзкөрген, көңіл сүзгісінен өткен жақсы танысы. Повесте осы кейіпкердің, яғни социализмнің тұтас бейнесінің мөлтек эскиздері жасалып, кейінде бұлдырап қалып бара жатқан образы тайға таңба басқандай етіп мүсінделеді.

Әрине, социализм деген үлкен қоғамдық формацияның, тарихи категория ұғымының түгел сипатын шағын әңгімелер топтамасында толық айтып жеткізу мүмкін емес, ол — мақсат та емес. Ол үшін ондаған, бәлкім, жүздеген хикаят, романдар жазылуы керек болар, жазылған, жазылып та жатыр делікші. Біздің авторымыз бәз біреулердей социализмді сыпыра мақтау немесе жек көре жамандап қара күйелеш етіп көрсету ниетінен де аулақ. Иә, ұнатсақ та, ұнатпасақ та сол бір заман біздің тағдыр-тарауымыз, халқымыздың тағдыр-талайының үлкен бір кезеңі болып қалды. Шындығына келсек, біздің бір кездері сүйікті болған Советтер Одағымыз социалистік қоғамда өмір сүріп жатырмыз деп жалпақ жаһанға өңешін жыртып жар салса да, шынайы социализмді құра алмаған еді. Шоң жазушы Шыңғыс Айтматов сол кездердің өзінде бір сапарынан оралғанда: «Нағыз социализм Швеция мен Норвегияда екен» деп айтқаны есімізде. Бұл орайда Асқаров ұлы Шықаңмен үндес шығып, еліміздегі кемелдену тұрмақ, көктемей қалған социализм келбетін келістіре суреттеген демекпіз. Айтпағымыз, осы ретте ізгі де игі ниетті утопиядан шыққан социализмнің еш кінәсі жоқ; кінә арман-аңсардағы сол ізгілікті қоғамды құра алмаған құрып қалғыр жүйеде. Автор бізге осы ақиқатты көркем сөзінің дестелі кестесімен ұқтырғандай. Хикаяттағы сандаған характерлер мен тағдырлар келмеске кетіп бара жатқан қоғам денелерінде қалдырған дерттен айықпай, келе жатқан заманмен, иллюзиясыз шындықпен коллизияға түскен, өліарада сарсаңға түскен жандар.

Қорытынды

Қазақ рухани-мәдени мұрасында драматизм мәселесін қарастырған М. Базарбаев [29], Р. Нұрғали, Т. Есембеков [30], К. Толеубаева [31] т.б. ғалымдардың зерттеулерін зерделеп, прозадағы драматизм мәселесі жайлы ғылыми еңбек жазған Т. Есембековтің: «Әдебиетті ішкі даму заңдылықтары бар жүйе» екендігін айтып, драматизмді осы қозғалысты дамытып отыратын пәрменді күштердің бірі», — деп берген анықтамасына қосыламыз [30; 85].

Профессор Т. Есембеков «Драматизм в казахской прозе» атты зерттеуінде біріншіден тартысты эстетикалық категория ретінде қарастырып, оның сюжет, характер, стиль мәселелерімен арақатынасына жан-жақты тоқталады, «Әдеби шығарма — жазушы бейнелеген өмірдің нақты көрінісі. Сондық-

тан ол автордың ойы мен сезімін көрсетеді, ендеше ол жазушы дүниетанымымен тығыз байланысты» [30; 104]. Әр жазушының қоғамдық-әлеуметтік ортасындағы тартыстар мен қарама-қайшылықтар оның шығармашылығында із қалдырады. Повестердегі жазушы қолданатын ұстанымы және танымы тұтаса келіп асқынған тартысқа ұласады. Бұдан шығатын қорытынды, авторлық концепция мен жазушының дүниетанымы драматизмде айрықша көрінеді. Т. Есембеков: «Көркем драматизм мен конфликтіні зерттеушілердің көпшілігі нақты шығарманың идеялық-тақырыптық бағытымен, жазушы концепциясымен байланыстырады», — деп жазады да, Гегельдің драматизмді идея күшінің маңызымен байланыстырғанын, В. Белинский драматизмнің мәнін кереғар идеялардың қарама-қайшылығы деп бағалайтынын айтады [30; 105].

Қорыта айтқанда, қарастырылған кезеңдегі қазақ прозасы сол уақыттағы қоғамның өзекті мәселелерін бейнелейді. Драматизм арқылы адам жан дүниесі жан-жақты ашылып, тереңірек көрсетілген. Осы дәуірдің қаламгерлері М. Мағауин, Қ. Ысқақов, О. Бөкей, Ә. Тарази, С. Елубаев, М. Сүндетов, Д. Исабеков шығармаларынан драматизм ұғымына тән құбылыстар, шығармашылық ізденістер айрықша көрінеді. Сондықтан да осы шығармалардағы драматизм табиғатын арнайы түрде қарастыру бүгінгі күннің талаптарын толық ескеру болып табылады. Прозадағы драматизм мәселесін тереңірек зерттеу — жанрлардың өзара тоғысуы арқылы бірін-бірі байыту құбылыстарын, сөз өнерінің қазіргі тенденциясын айқындауға жол ашады. Қазіргі уақытта әдебиетке қойылатын биік талаптардың бірі — драматизм. Қаламгер өз туындысында кез келген жанр талабын көркемдік-эстетикалық таным және драматизм табиғатына сәйкес тиімді пайдаланатыны заңдылық. Драматизм элементтерін шебер пайдалану арқылы күрделі рухани-адамгершілік, психологиялық түйіндерді суреттеудің негізгі құралы болып табылмақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қабдолов З. Жебе. Әдеби толғаныстар мен талдаулар / З. Қабдолов. — Алматы: Жазушы, 1977. — 380 б.
- 2 Қирабаев С. Талантқа құрмет. Мақалалар, зерттеулер, портреттер / С. Қирабаев. — Алматы: Жазушы, 1988. — 248 б.
- 3 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы / С. Қасқабасов. — Алматы: Ғылым, 1984. — 272 б.
- 4 Елеукенов Ш. От фольклора до романа-эпопеи (Идейно-эстетическое и жанровое своеобразие казахского романа) / Ш. Елеукенов. — Алматы: Жазушы, 1987. — 352 с.
- 5 Нұрғали Р. Сырлы сөз. Әдеби сын зерттеу / Р. Нұрғали. — Алматы: Жазушы, 2000. — 400 б.
- 6 Майтанов Б. Психологизм — прозадағы жаңашыл арна / Б. Майтанов // Уақыт және қаламгер: Әдеби сын. — Алматы: Жазушы, 1980. — 264 б.
- 7 Дәдебаев Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті. Лекциялар курсы / Ж. Дәдебаев. — Алматы: Қазақ университеті, 2002. — 311 б.
- 8 Токбергенов Т. Қос қағыс. Мақалалар мен портреттер / Т. Токбергенов. — Алматы: Жазушы, 1981. — 203 б.
- 9 Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік: сын мақалалар, портреттер / С. Әшімбаев. — Алматы: Жазушы, 1993. — 624 б.
- 10 Серікқалиұлы З. Тағдыр және біз. Әдеби сыншылық көзқарастар, толғаныстар. Эссе / З. Серікқалиұлы. — Алматы: Ана тілі, 1996. — 320 б.
- 11 Ергөбеков Қ. Баянғұмыр: Сын мақалалар / Қ. Ергөбеков. — Алматы: Жазушы, 1991. — 232 б.
- 12 Хамзин М. Қазіргі қазақ романы: оқулық / М. Хамзин. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2001. — 40 б.
- 13 Сыдықов Т. Мұрат пен міндет. Әдеби-сын мақалалар / Т. Сыдықов. — Алматы: Жазушы, 1987. — 320 б.
- 14 Сарбалаев Б. Ақиқат алдында / Б. Сарбалаев. — Алматы: Жазушы, 1986. — 216 б.
- 15 Әбдезұлы Қ. Әдебиет және өнер / Қ. Әбдезұлы. — Алматы: Қазақ университеті, 2002. — 300 б.
- 16 Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары / Б. Кәрібаева. — Астана: Елорда, 2001. — 312 б.
- 17 Жұмабеков С. Сын пернесі: мақала, сұхбат, эсселер / С. Жұмабеков. — Алматы: Жазушы, 1989. — 240 б.
- 18 Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем) / Г. Пірәлиева. — Алматы: Алаш, 2003. — 328 б.
- 19 Пospelов Г.Н. Теория литературы / Г.Н. Пospelов. — М.: Высш. шк., 1978. — 331 с.
- 20 Хализев В.Е. Теория литературы / В.Е. Хализев. — М.: Высш. шк., 1999. — 398 с.
- 21 Тюпа В.И. Художественность / В.И. Тюпа // Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. — М.: Высш. шк., 1999. — 556 с.
- 22 Волков И.Ф. Теория литературы: учеб. пос. для студ. и преп. / И.Ф. Волков. — М.: Просвещение, 1995. — 56 с.
- 23 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық / Бас ред. И.Н. Тасмағамбетов. — Алматы: Аруана, 2005. — 577 б.
- 24 Қабдолов З. Сөз өнері / З. Қабдолов. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 350 б.

- 25 Философиялық сөздік. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. — 525 б.
- 26 Нургали Р. Движение жанров / Р. Нургали // Вопросы литературы. — 1980. — № 7.
- 27 Бөкей О. Атау кере (Қауіпті будан). Хикаяттар / О.Бөкей. — Алматы: Ан Арыс, 2010. — 876 б.
- 28 Асқаров Ә. Батқан күннің бояуы. Социализм хикаясы. Повесть / Ә. Асқаров. — Астана, Елорда, 2011. — 310 б.
- 29 Базарбаев М. Көрікті ойдан — көркем сөз / М. Базарбаев. — Алматы: Рауан, 1994.
- 30 Есембеков Т.У. Драматизм и казахская проза / Т.У. Есембеков. — Алматы: Ғылым, 1997.
- 31 Төлеубаева К.А. Қазақ романдарындағы драматизм (1970-1980 ж.ж.): филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. Мамандығы 10.01.02 – Қазақ әдебиеті / К.А. Төлеубаева. — Астана, 2004. — 32 б.

К.А. Төлеубаева, А.М. Смагулова

Художественные идеи и драматизм

В статье рассмотрены вопросы драматизма в жанре повести, которая имеет свои традиции в казахской литературе. С учетом литературоведческих и эстетических аспектов драматизма в произведениях казахских писателей был проведен художественный анализ по проблеме драматизма в современной казахской прозе нового направления. В частности, произведения ярких представителей казахской литературы — Оралхана Бокея «Атау кере» («Опасный гибрид») и Алибека Аскарова «Цвет заката». В ходе исследования использованы методы дифференцирования, теоретического анализа и обобщения. Опираясь на исследования по проблеме драматизма, авторы статьи подчеркивают, что драматизм является главной движущей силой в произведении. В результате исследования сделан вывод о том, что конфликты и противоречия в социальной среде каждого писателя накладывают отпечаток на его творчество, авторская концепция и мировоззрение писателя находят отражение в драматизме.

Ключевые слова: драматизм, повесть, конфликт, эстетическая категория, авторская концепция, современная казахская проза.

K.A. Toleubayeva, A.M. Smagulova

Artistic insights and dramatism

This article deals with the issues of dramatism in the narrative genre, which has its own traditions in Kazakh literature. The aim of the article is to conduct the artistic analysis on the problem of dramatism in modern Kazakh prose of the new trend by taking into account literary and aesthetic aspects of dramatism in the works of Kazakh writers. In particular, the works of one of the brightest representatives of Kazakh literature — Oralkhan Bokey “Atau kere (Dangerous Hybrid)” and Alibek Askarov “The Color of Sunset”. The methods of differentiation, theoretical analysis and generalisation were used during the study. Based on the research of scientists on the problem of dramatism, the authors emphasise that dramatism is the main driving force in a composition. The study made a conclusion that conflicts and contradictions in social environment of each writer imprint on his work, the author's concept and worldview of the writer is reflected in dramatism.

Key words: dramatism, novel, conflict, aesthetic category, author's concept, modern Kazakh prose.

References

- 1 Kabdolov, Z. (1977). Zhebe. Adebі tolganystar men taldaular [Arrow. Literary reflections and analysis]. Almaty: Zhasushy [in Kazakh].
- 2 Kirabayev, S. (1988). Talantqa qurmet. Maqalalar, zertteuler, portretter [Respect for talent. Articles, research, portraits]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 3 Kasqabasov, S. (1984). Qazaqtyn khalyk prozasy [Kazakh folk prose]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 4 Eleukenov, Sh. (1987). Ot folklorа do romana-epopei (Ideino-esteticheskoe i zhanrovое svoeobrazіe kazakhskogo romana) [From folklore to epic novel (Ideological-aesthetic and genre originality of the Kazakh novel)]. Almaty: Zhazushy [in Russian].
- 5 Nurgali, R. (2000). Syrly soz. Adebі syn zertteu [Mysterious word. Literary criticism research]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 6 Maitanov, B. (1980). Psikhologizm — prozadagy zhanashyl arna [Psychologism — an innovative channel in prose]. *Uaqyt zhane qalamger: Adebі syn — Time and the writer: Literary criticism*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

- 7 Dadebayev, Zh. (2002). Qazirgi qazaq adebiyeti. Lektsiialar kursy [Modern Kazakh literature. Course of lectures]. Almaty: Qazaq universiteti. [in Kazakh].
- 8 Tokbergenov, T. (1981). Qos qagys. Maqalalar men portretter [Double stroke. Articles and portraits]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 9 Ashimbayev, S. (1993). Shyndyqqa suispenshilik: syn maqalalar, portretter [Love for the truth: critical articles, portraits]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 10 Serikkaliuly, Z. (1996). Tadygr zhane biz. Adebi synshyldyq qozqarastar, tolqanystar. Esse [Fate and us. Literary critical views, reflections. Essay]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 11 Ergobekov, Q. (1991). Baiangumyr: Syn maqalalar [Bayangumyr: Critical articles]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 12 Khamzin, M. (2001). Qazirgi qazaq romany: oqulyq [Modern Kazakh novel: Textbook]. Qaragandy: QarMU baspasy [in Kazakh].
- 13 Sydyqov, T. (1987). Murat pen mindet. Adebi-syn maqalalar [Ideas and responsibilities. Literary-critical articles]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 14 Sarbalayev, B. (1986). Aqiqat aldynda [Before the truth]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 15 Abdezuly, Q. (2002). Adebiyet zhane oner [Literature and art]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 16 Karibayeva, B. (2001). Qazirgi qazaq adebiyetinin korkemdik damu arnalary [Artistic development channels of modern Kazakh literature]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 17 Zhumabekov, S. (1989). Syn pernesi: maqala, sukhbat, esseler [Critical key: articles, interviews, essays]. Almaty: Zhazushy. [in Kazakh].
- 18 Piralieva, G. (2003). Korkem prozadagy psikhologizmnin keibir maseleleri (Tus koru, beiverbaldy isharattar, zattyq alem) [Some problems of psychology in fiction (Dreaming, non-verbal gestures, the material world)]. Almaty: Alash [in Kazakh].
- 19 Pospelov, G.N. (1978). Teoriia literatury [Theory of literature]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 20 Khalizev, V.E. (1999). Teoriia literatury [Theory of literature]. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 21 Tiupa, V.I. (1999). Khudozhestvennost [Artistism]. *Vvedenie v literaturovedenie. Literaturnoe proizvedenie: osnovnye poniatiia i terminy - Introduction to Literary Studies. Literary work: basic concepts and terms*. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
- 22 Volkov, I.F. (1995). Teoriia literatury: uchebnoe posobie dlia studentov i prepodavatelei [Theory of Literature: Textbook for Students and Teachers]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 23 Tasmagambetov, I.N. (Ed.). (2005). Qazaq adebiyeti. Entsiklopediialyq anyqtamalyq [Kazakh literature. Encyclopedic reference book]. Almaty: Aruana [in Kazakh].
- 24 Kabdolov, Z. (1992). Soz oneri [The art of words]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 25 (1996). Filosofiialyq sozdik [Philosophical dictionary]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 26 Nurgali, R. (1980). Dvizhenie zhanrov [The movement of genres]. *Voprosy literatury — Questions of literature* [in Russian].
- 27 Bokei O. (2010). Atau kere (Qauipti budan). Khikaiattar [Atau kere (The dangerous hybrid). Novels]. Almaty: An Arys [in Kazakh].
- 28 Asqarov, A. (2011). Batqan kunnin boiauy. Sotsializm khikaiasy. Povest [The Color of Sunset. The story of socialism. Novel]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 29 Bazarbaiev, M. (1994). Korikti oidan — korkem soz [A beautiful word from the beautiful thought]. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 30 Esembekov, T.U. (1997). Dramatizm i kazakhskaiia proza [Dramatism and Kazakh prose]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 31 Toleubaeva, K.A. (2004). Qazaq romandaryndagy dramatizm (1970-1980 zh.zh.) [Dramatism in Kazakh novels (1970-1980 years)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].

O.N. Sorokina*

*NC JSC "Karaganda Medical University", Karaganda, Kazakhstan
(olga_sorokina0101@mail.ru)*

Stylistic peculiarities of the fantasy genre (based on the novel "A Game of Thrones" by George R.R. Martin)

The article is devoted to the results of the analysis of the stylistic peculiarities of the fantasy genre, based on the novel by G. Martin "A Game of Thrones". The study was built on the level classification of stylistic devices by I.R. Galperin. The method of continuous sampling was used to identify 860 stylistic units, 70 % of which are lexical, 26 % are syntactical and 4 % are phonetic stylistic devices. Among lexical ones, metaphor showed the highest frequency, among syntactical ones — aposiopesis, and alliteration was the largest part of phonetic devices. Based on the study, the author came to the conclusion that almost the entire spectrum of expressive means is used to create a fantasy world, and the prevalence of lexical stylistic devices confirms the opinion that they have the most extensive expressive capabilities in the language.

Keywords: stylistic, lexical, syntactical, phonetic, devices, classification, stylistic units, fantasy genre.

Introduction

Recently, there has been a tendency for the literary works, where the author creates a special world with its own history, culture and people who speak peculiar fictitious languages. This kind of artistic creation belongs to a relatively new literary genre — fantasy. The fantasy novels, which emerged as a subgenre at the beginning of the 20th century, first became the object of literary and linguistic research only in the second half of the 20th century. For example, in the works of S. Angelskar, E.N. Kovtun, R.I. Kabakov, E.A. Afanasyeva the theoretical features and specific artistic methods of this literary direction were determined. Many linguists rightly point to the use by writers in the texts of their works of special devices, means of expression, which, first of all, should include words that are created by the writers themselves. It is the features of the fantasy language, which are manifested primarily at the lexical and word-formation levels, as well as their functioning in the text, that are the subject of research by many modern linguists. For example, in the works of J. Allan, H.K. Fauskanger, M.T. Hooker, S.A. Gogoleva, T.S. Lazareva, etc. The importance of fantasy fiction is in the reader's interest. This is confirmed by its constant reissue. Since this genre is young, many problems in this field of literature remain unexplored and require careful study. Despite a significant number of works devoted to the analysis of fantasy as a genre, a number of topical issues, both stylistic and linguistic, are still unresolved. Among the significant research problems is the identification of stylistic peculiarities of fantasy texts. The relevance of this study is justified by insufficient elaboration of the specifics of the fantasy genre, its stylistic devices. And the high popularity of fantasy novels, especially after the film adaptation of the series of novels "A Song of Ice and Fire" by G. Martin, the first of which is "A Game of Thrones", led to the choice of the work.

Stylistic devices and means are an integral component of any literary work. Accordingly, the text in general and the means of expression, in particular, are subject to the intention of the author of the work. Intensifying emotionality and brightness, as well as arousing the reader's interest, means of expression are actively used [1; 59]. A literary text contains a wide variety of expressive means, and one of the ways to demonstrate this phenomenon is to operate with stylistic devices and means. Currently, there is no single approach to the classification of stylistic devices and expressive means. However, traditionally, when considering stylistic devices, lexicologists and stylists are based on the most highly respected classifications suggested by such scientists as G. Leech, Yu.M. Skrebnev and I.R. Galperin. The classification of G. Leech is based on the principle of distinguishing between normal and incorrect features of the language of literature [2]. Yu.M. Skrebnev identified paradigmatic and syntagmatic deviations from the lexical and grammatical norms of the language. He does not divide stylistic means into certain layers but divides stylistics into paradigmatic

* Corresponding author's e-mail: olga_sorokina0101@mail.ru

and syntagmatic. In addition to phonetic, lexical and syntactical levels, Yu.M. Skrebnev also identifies a semasiological or semantic level [3].

In our work, we took as a basis the level classification proposed by I.R. Galperin. In his classification, the scientist identifies 3 groups: phonetic expressive means (onomatopoeia, alliteration, rhythm, rhyme); lexical expressive means (metaphor, metonymy, irony, antonomasia, epithet, oxymoron, zeugma, idioms, allusions, etc.); syntactical expressive means (stylistic inversion, ellipsis, aposiopesis, rhetorical question, litotes, etc.) [4]. Such a classification, undoubtedly, has a number of advantages. Firstly, it takes into account all levels of the language structure. Secondly, the theory is quite clear and systematized, which makes it efficient for use in stylistic analysis of the text.

Materials and methods

The material of the study was the stylistic devices registered in the analysis of “A Game of Thrones” by George R.R. Martin. The research methods were systematization, descriptive method, continuous sampling, quantitative estimation methods, and the method of linguistic and stylistic analysis.

Results and Discussion

By the method of continuous sampling, we identified 860 stylistic units, 601 (70 %) of which are lexical, 227 (26 %) are syntactical and 32 (4 %) are phonetic stylistic units.

The frequency of lexical stylistic means and devices, according to the sample we have made, is presented in Figure 1. According to the pie chart, metaphor, epithet, and simile are the first in frequency. While such stylistic devices as wordplay and zeugma occur least often. The total number of selected stylistic devices is 15.

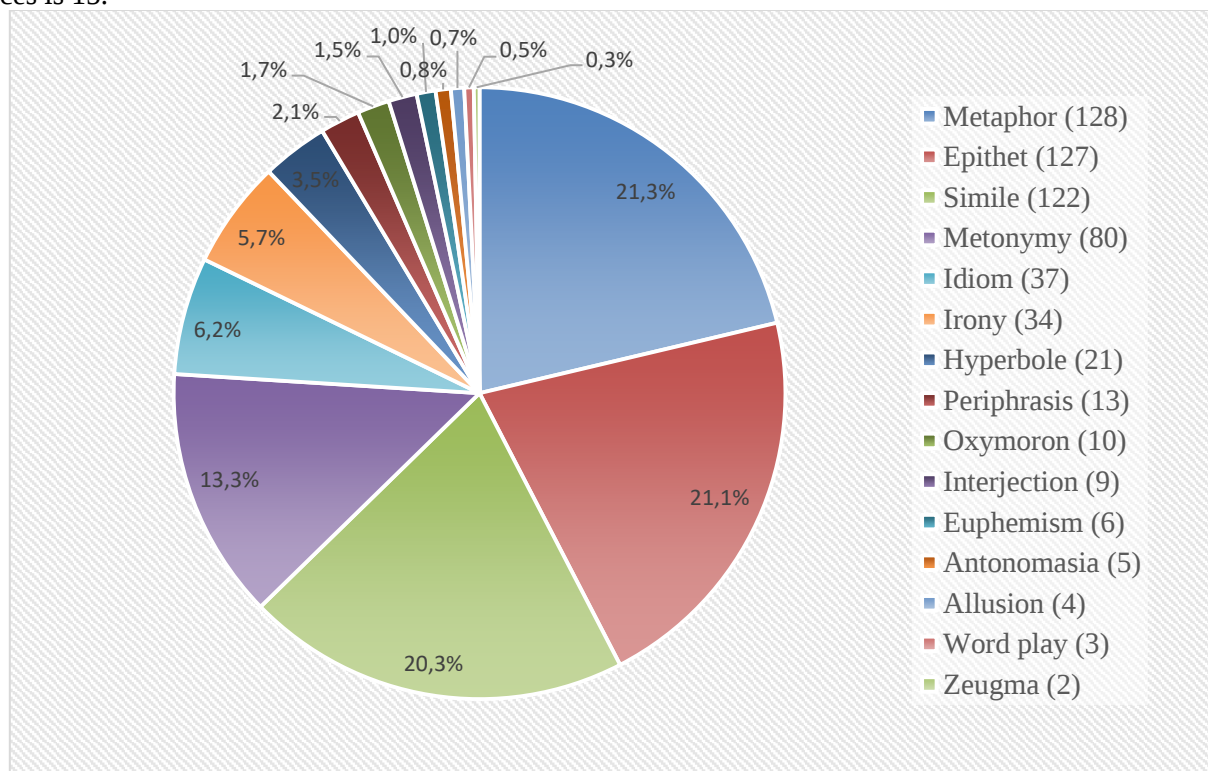

Figure 1. Frequency of lexical stylistic devices

Due to the limits in volume the most and the least frequent detected stylistic devices will be presented. To create a fantasy world, to give it and its heroes more imagery, the author uses a metaphor. The frequency is 128 units, that is, 21.3 % of the number of selected lexical stylistic devices.

Metaphor is an integral part among stylistic devices by its capacity and abstract character. George Martin often takes to metaphorical, figurative language to describe the course of the plot, the characters, as well as the accompanying atmosphere.

The title of the novel itself, “A Game of Thrones”, seems to be metaphorical. N.A. Mishankina notes that “various aspects related to the ambiguous interpretation of the phenomenon of the game fall into the fo-

cus of metaphORIZATION. In the most general form, the game is understood as an action carried out by several participants and continuing over time, the composition of the participants is not necessarily constant, some of them may join an already ongoing process" [5; 170]. The direct meaning of the noun game is "an action according to the verb to play — to have fun" [6; 628]. Based on the actualization of the conceptual meanings of the game, not only the nature of the plot processes, events, but also the subjects of history are metaphorically characterized and evaluated, which becomes possible on the basis of the actualization of stereotypical knowledge about the typical roles of players, their behavior in gaming activities. The position of the head of state (the head of the throne) is most often interpreted on the basis of attracting the image of a player who sets the rules of the game himself, being its organizer. In the expression "a game of thrones", a game is understood as "a deliberate series of actions pursuing a specific goal; intrigues, secret plans" [6; 100].

Or, for example, the image of the tree that runs through the entire series of books "A Song of Ice and Fire" symbolizes the ancient gods, who at the time of the novel are almost not worshipped; however, it plays an important role in the plot formation, since it is able to direct the main characters to the goal through dreams, which performs a kind of role of a special place for rituals, and this is expressed by the metaphorical name of an ordinary tree, but having magical power. The presence of such "creatures" is a distinctive feature of the fantasy genre. It is metaphorically called the heart tree.

"The heart tree," Ned called it. The weirwood's bark was white as bone, its leaves dark red, like a thousand bloodstained hands. A face had been carved in the trunk of the great tree, its features long and melancholy, the deep-cut eyes red with dried sap and strangely watchful [7; 17].

The epithet has become one of the most beloved and common methods of belles-lettres. This is due to the fact that it provides an infinite number of opportunities to give the work emotionality, imagery, author's coloring and additional meaning. The well-known literary theorist G.N. Pospelov considered the epithet as the main one among all types of poetic imagery. "A writer can use personifications, symbols, hyperbole and does not use them. He can use tropes or avoid them. But whatever his poetic thought will be, he will never do without epithets. It is impossible to build an imagery without epithets. Epithets denote the properties of the depicted life. It is impossible to depict the phenomena of life without using words that define and shade the features of the depicted" [8; 26].

The analyzed novel is not an exception — the total number of examples of the epithet is 127, which is 21.1 % of the number of the selected lexical stylistic devices. At the same time, we did not divide the examples of epithets into units, since the author rarely uses monosyllabic epithets for these purposes, not always a single epithet (often it is an adjective) gives that complete picture and imagery of the phenomenon or character described, as a whole complex of epithets.

A distinctive feature of the novel is that the author puts the experiences and actions of the characters in the foreground, and this becomes noticeable after the first glance at the contents of the book: the chapters are named after the heroes, and the same events are often viewed from the point of view of different characters. In that way the reader becomes clear about the experiences of each of the listed heroes against the background of the unfolding battle. In addition, the author pays great attention to the description of the thoughts of the characters, often even more than their actions, which allows a deeper understanding of their character.

The epithet is often found in the description of the appearance of the characters. For example, when Jon Snow, the illegitimate son of Eddard Stark, saw the Queen for the first time, he thought admiringly:

She was as beautiful as men said. A jeweled tiara gleamed amidst her long golden hair, its emeralds a perfect match for the green of her eyes [7; 35].

By the long golden hair, Bran recognized the queen when he accidentally spied on her and her brother from the roof of the old tower: *Her golden hair swung from side to side as her head moved back and forth, but still he recognized the queen* [7; 59].

Martin uses the epithet skillfully while describing the landscape:

The godswood there was a garden, bright and airy, where tall redwoods spread dappled shadows across tinkling streams, birds sang from hidden nests, and the air was spicy with the scent of flowers [7; 17]. Having read this description of the godswood, the reader can feel this spicy air and the fragrance of flowers.

Considering the epithets, one can come to the conclusion that G. Martin does not try to clearly distinguish them into positive or negative: his works are multifaceted, and the same situations are viewed from different angles by different characters. In addition, the storyline, as well as the temper of its characters, undergoes constant changes, often unpredictable, so the emotive-evaluative vocabulary, as a rule, does not have an unambiguous imagery.

Zeugma refers to figures of brevity, as it is formed by shortening: the nuclear word is used only once, but in different senses in relation to dependent ones, which avoids repetition and reduces the construction. Thus, one of the tasks of zeugma is the brevity of statements, which is especially characteristic of the English language, while its main function is expressive. With the help of zeugma, you can convey a wide palette of emotions — from mild humor to satire, from comedy to drama. These properties increase its relevance in literary texts.

So, Eddard Stark's decision to send his illegitimate son John to the Night Watch was not easy for him: *Summer will end soon enough, and childhood as well* [7; 47].

The reduction of the phrase is evident: the end of the season and the glorious period in the child's life ends. However, the truth is that the climate of Martin's world differs from that of the Earth, first of all, by an unusual change of seasons. They are not tied in any way to astronomical years, which in Martin's world have the same duration as on the Earth. The seasons change with a much lower frequency than on the Earth, and summers and winters change each other in an unpredictable way — summer can last one year or ten. Summer ends — this means that a quiet and peaceful life for all the inhabitants of Westeros ends. The onset of winter is associated with danger: an attack by "wildlings" (people living in the north of the mainland outside the civilized state) or mythical creatures — White Walkers, with whom the Night Watch is fighting. This line is connected with the theme of struggle, in this case, we are talking about the struggle for survival. The boy John ended his childhood with his father's decision to send him to the Wall. And this means that his life will change dramatically.

The second place in terms of frequency of use is taken by syntactical stylistic devices. In a literary work syntax can perform both a communicative and an aesthetic function, and participates, along with other means and stylistic devices, in the creation of artistic images, in the transfer of attitudes towards fictional reality. Syntactical stylistics deals with the study of the expressive possibilities of word order, types of sentences and syntactical connections.

According to the continuous sampling, 227 cases of the use of syntactical stylistic devices were identified. The frequency of the syntactical stylistic devices we have considered is presented in the diagram (Fig. 2), in the light of which aposiopesis, ellipsis and repetitions are highlighted first in frequency. The least common stylistic devices are litotes and chiasmus. The total number of detected syntactical stylistic devices is 12.

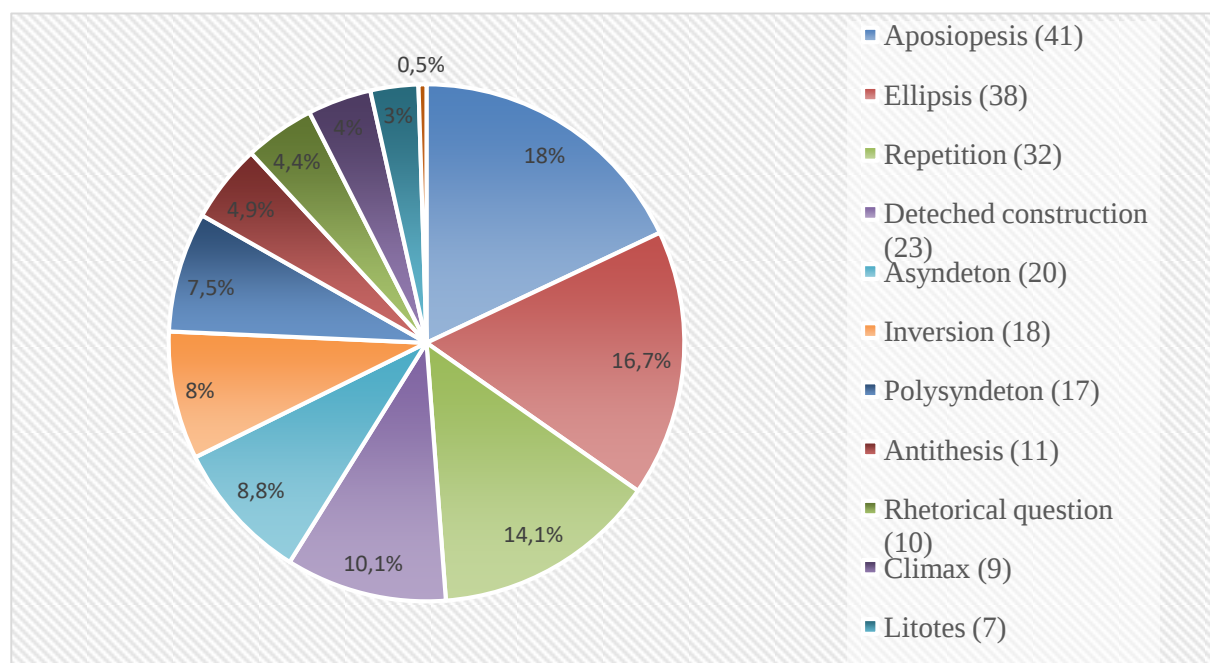

Figure 2. Frequency of syntactical stylistic devices

Of all the identified syntactical stylistic devices, aposiopesis showed the highest frequency. The total number of examples of aposiopesis was 41 (18 % of the selected syntactical stylistic devices). A stylistic figure, which is a sudden stop that violates the syntactical structure due to the emergence of feelings, confusion

of the speaker, etc. In “A Game of Thrones”, this stylistic figure is used to convey the emotional mood and feelings of the characters.

The pictorial function of aposiopesis is performed at the stage of primary perception of the text. The recipient gets acquainted with the reality depicted in the text, correlating with it the general social experience he has [9]. Aposiopesis can be attributed to such a means, since it is extremely often used in human speech. Aposiopesis is used while thinking if a person goes into his thoughts without finishing what he has started; in case of unwillingness, fear, rejection to speak on the topic begun; with interruption of the contact with an interlocutor, with excitement, etc.

The scene of John's farewell, whom his father has sent to the Night's Watch, with Bran, who is dying, is filled with the highest degree of drama.

“Don't die, Bran. Please. We're all waiting for you to wake up. Me and Robb and the girls, everyone...” [7; 66]

Tears choke the hero, words are difficult for him, everything is filled with grief and sadness. Aposiopesis says this, which is expressed graphically with ellipses. Aposiopesis, being a figure of speech, performs the function of empathy, helps the recipient to put himself into the place of the person being depicted.

Were they too late, had the Lannisters reached King's Landing before her? No, if that were true, Ned would be here too, and surely he would have come to her. How...? [7; 118]

Sympathy and at the same time admiration are caused by the actions of Catelyn, who set off for King's Landing on a dangerous journey in order to find out who attempted the assassination of her son Bran. She asks herself a lot of questions and tries to answer them. The stream of questions in her head cannot be interrupted. She answers one, as the second and third immediately appear. The rapidity of thoughts is expressed graphically with the ellipses.

Let's move on to the next most frequent syntactical stylistic device. The number of detected examples of ellipsis was 38 cases (16.7 % of the number of selected syntactical stylistic devices). Ellipsis consists in the deliberate omission of any part of a sentence in the written - literary type of speech. Being appropriate for colloquial speech, ellipsis, even out of a dialogue, gives the narration an intonation of living words, dynamism, and sometimes some simplicity.

The most common is the ellipsis of the verb. The use of elliptical structures by the author in the dialogic speech of the characters makes their remarks more vivid, expressive. By their structure and emotional coloring, utterances acquire the situationality of colloquial speech.

So, for example, when Cersei asked why Eddard Stark left his land, her brother Jaime replied: *A hundred reasons. Duty. Honor* [7; 58]. The absence of predicates gives this phrase more expression. The nouns here are much more important and meaningful than any verb, as they characterize what is especially important for Lord Stark: “duty” and “honor”.

The same idea can be traced in the following statement. Only this time by Eddard Stark himself: *“Would that we could,” Ned said, “but we have duties now, my liege... to the realm, to our children, I to my lady wife and you to your queen”* [7; 77]. To the offer of the ruler of the Seven Kingdoms to leave wherever they look, Eddard replies that they now have obligations to the kingdom, children, and wives. The absence of predicates is not only an indicator of everyday oral speech, but also conveys the emotional state of the character.

Chiasmus is the least frequent in the sampling of syntactical stylistic devices. We have identified a single case, which is 0.5 % of the number of detected syntactical stylistic devices. However, this does not diminish the stylistic merit and brightness of this figure.

A feature of chiasm is a kind of crosslike change in the order of the parts of a sentence in two parallel segments of speech.

For example, Arya, known for her daring freedom-loving character, loving weapons and horses and dreaming of going to a duel, asked John why girls needed a coat of arms on their sleeves if they cannot fight. To which John replied: *“A wolf with a fish in its mouth?” It made her laugh. “That would look silly. Besides, if a girl can't fight, why should she have a coat of arms?” John shrugged. Girls get the arms but not the swords. Bastards get the swords but not the arms. I did not make the rules, little sister*” [7; 51].

The stylistic function of chiasm is to add new additional content to a statement, drawing attention of a recipient to the reported fact, thus highlighting it. Through John, the author conveys the weight, significance of the statement and thereby draws the reader's attention to it. For John, the illegitimate son of Eddard Stark, recognition by his family was important, even more important than possession of a sword. The reader can feel a certain bitterness in the words of the character.

The smallest group comprises phonetic stylistic devices. In a prose work, phonetics does not realize itself to the extent that it appears in poetry. But it must be borne in mind that phonetic means of expression still take place in the narrative. Among the phonetic stylistic means, I.R. Galperin distinguishes onomatopoeia, alliteration, rhythm and rhyme in his classification [4; 123]. Rhythm and rhyme are more common for poetic speech. In the novel “A Game of Thrones” such phonetic stylistic means as onomatopoeia and alliteration are most often encountered. According to the continuous sample, 32 cases of phonetic stylistic devices were identified.

The frequency of the considered stylistic devices is presented in the diagram (Fig. 3). The largest group is made up of cases of alliteration, while onomatopoeia is less common.

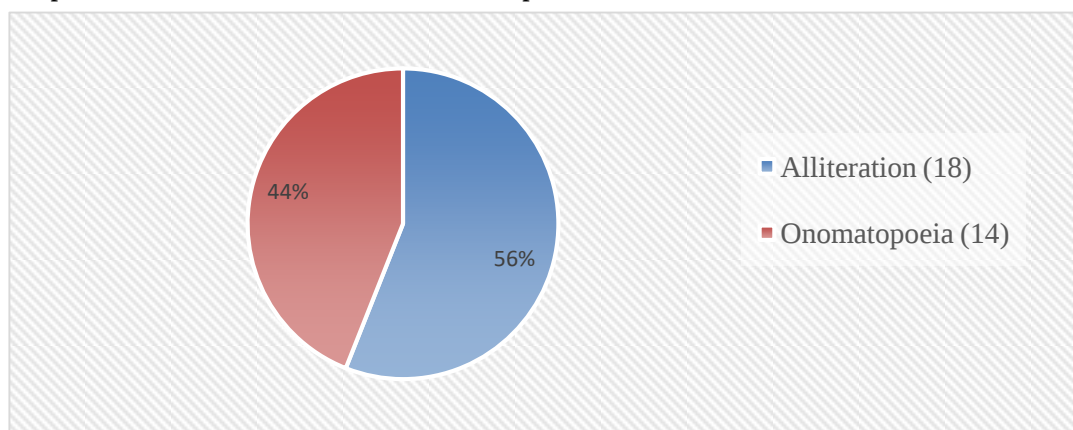

Figure 3. Frequency of phonetic stylistic devices

We identified 18 cases of alliteration, which accounted for 56 % of the total number of selected phonetic stylistic devices.

Alliteration can be seen in newspaper headlines and literary titles such as “Sense and Sensibility”, “Pride and Prejudice”. G. Martin also uses the alliteration in the titles of his works, which are included in the “A Song of Ice and Fire” cycle: the second book of the series is called “A Clash of Kings”, the third is “A Storm of Swords”, and the fifth is “A Dance with Dragons”.

As for the novel “A Game of Thrones” itself, here we can note the use of alliteration in the names or nicknames of characters, the names of important events or places where they unfold. So, for example, the revolution that brought Robert to the throne has an alliterative name: Robert’s Rebellion [7; 81]. The name of the eldest daughter of Eddard Stark, Sansa Stark, is the embodiment of a true lady and even her name is euphonious. The caustic nickname for Lord Petyr Baelish, who was the treasurer of the Royal Small Council, also alliterates — Firstfinger.

One of the most striking features of the novel is the use of fictitious languages by the author. The language, most of the characters in the book speak and in which the books were written, is English. It is called Common Tongue. However, G. Martin wants to make the reader believe in the reality of what is happening and takes an interesting step: the creation of artificial languages. Artificial languages are special languages that, unlike natural ones, are purposefully constructed [10]. They perform the following functions: the function of stylization, which characterizes the function, the function of identification and the creative function. In his blog, the author writes: “A few years ago, I got a very nice email from a reader who wanted to know more about the vocabulary and syntax of High Valyrian. I blush to admit that I had to reply, “Uh... well... all I know about High Valyrian is the seven words I’ve made up to date. When I need an eighth, I’ll make that up too... but I don’t have a whole imaginary language in my desk here, the way Tolkien did.” [11]. The purpose of his languages, or rather, words and syntactic constructions invented by him, is to assure his reader of the reality of the existence of actually fictional peoples and tribes. Some of the languages that have been created have extensive vocabularies, and their grammatical and phonological structures are so carefully designed that long texts can be composed in these languages. The following languages were created by G. Martin in his cycle of novels “A Song of Ice and Fire”: Dothraki, Ancient Giscar, Low Valyrian, High Valyrian, Common, Old, and Scrot. In the first novel of the cycle “A Game of Thrones”, Martin is limited to only a few words, but in the subsequent books of the cycle, artificial languages are actively developed and used by characters.

The analyzed novel mentions several languages spoken by the characters, and two of them are author's: Valyrian and Dothraki. From a phonetic point of view, the Dothraki language is of particular interest, namely, several phrases in it that are mentioned in the novel. This is the language spoken by a tribe of nomadic horse breeders, for example: "Rakh! Rakh! Rakh haj!" they proclaimed [7; 335]. The use of a special language hints at the peculiarity of the representatives of the clan, their mode of life, traditions and customs. And the sonorous sound *r* in combination with the alliterative voiceless *h* speak not only of the strength and masculinity of the people, but also of their certain rudeness. The image of a horse in Dothraki culture is closely related to the concepts of loyalty, honesty, bravery and courage. The Dothraki consider the one who walks on the steppe to be the lowest of the low, having neither honor nor pride, not even a man: *khal rhea mhar* is a king who has knocked his legs off. Or, for example, the Dothraki people mockingly called Viseris *khal rhagat* — the cart king [7; 101].

The second most frequent phonetic stylistic device is onomatopoeia (the number of cases is 14, which is 44 %).

As many researchers note, the main function of onomatopoeia is expressive, and in most cases, onomatopoeia is used as an expressive stylistic means of displaying reality to decorate speech, give it liveliness and color [12]. And, as it is known, in literature, the author always strives to convey a certain set of emotions with his work and to evoke a response from the reader or listener. In this regard, onomatopoeia is often used as a stylistic device to convey a complete, colorful picture of the story. Onomatopoeic words are "useful" in a literary work also in that way they not only depict sounds characteristic of objects, or the state of objects, but also express, or name, the feelings of a native speaker, convey his feelings and emotions. Using onomatopes to describe a phenomenon, we not only implement the denotational component of the created image, but also simultaneously give it an emotional and stylistic coloration that reproduces the emotional state of a character or a narrator, the specifics of living individual speech.

For example, when describing nature, Martin uses onomatopoeia, combining it with the device of comparison, thereby enhancing the effect. *A cold wind was blowing out of the north, and it made the trees rustle like living things* [7; 4]. Using the verb *rustle*, the author seems to bring the images to life, and the reader is completely immersed in the story.

A singer was playing the high harp and reciting a ballad, but down at this end of the hall his voice could scarcely be heard above the roar of the fire, the clangor of pewter plates and cups, and the low mutter of a hundred drunken conversations [7; 42]. Due to the onomatopoeic nouns *roar* and *clangor*, the reader "hears" the noise of fire and the clanging of cymbals.

In the following example, G. Martin again uses the verb *roar*, but this time to describe a person's actions: *If I refuse him, he will roar and curse and bluster, and in a week we will laugh about it together* [7; 41]. Eddard Stark was tormented by doubts whether to accept the king's offer to become his right hand, made assumptions about what would happen if he refused (he would growl and swear, but in a week they would remember it with laughter). Here the verb *roar* has an emotionally expressive function. Onomatopoeia gives expressiveness to speech in comparison with neutral similar words.

Conclusion

Thus, in the novel "A Game of Thrones", the author uses a variety of lexical stylistic devices to carefully portray the characters, feelings, emotions and their actions, shows their temper, manners and behavior, reveals fully the images of his literary characters, as well as to describe the landscape, general atmosphere of the fantasy world. With the help of these expressive means and devices, the author of the work manages to create vivid and memorable images. Based on the data obtained, we made the following conclusion: the prevalence of lexical stylistic devices in the research material once again confirms the position that it is lexical stylistic devices that have the most extensive expressive capabilities in the language [13].

The analysis of the identified syntactical devices showed that all the stylistic devices used by the author have a single goal: to attract the reader's attention and express his personal attitude to this phenomenon, subject, character and create a mysterious, mystical atmosphere in the novel.

The smallest group consisted of phonetic stylistic devices. Despite the small number of identified phonetic stylistic units, they add emotions to the text and help to immerse in the fantasy world. And the use of artificial languages in the novel even more emphasizes its belonging to the fantasy genre.

Hence, to create a fantasy world, G. Martin uses almost the entire spectrum of stylistic devices, which makes the novel bright and interesting for the reader.

The results of this work can be useful to researchers engaged in the linguistic analysis of literary texts, as well as the stylistics of the English language.

The prospects for further research are to expand the material and reveal new stylistic devices in the novel “A Game of Thrones” by George R.R. Martin.

References

- 1 Москвин В.П. Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологический словарь / В.П. Москвин. — 3-е изд., испр. и доп. — Ростов н/Д.: Феникс, 2007. — 940 с.
- 2 Leech G. A Linguistic Guide to English Poetry / G. Leech. — Harlow: Longman, 1969. — 240 p.
- 3 Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка: учеб. для ин-тов и фак. ин. яз. / Ю.М. Скребнев. — 2-е изд., испр. — М.: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2003. — 221 с. (на англ.яз.)
- 4 Гальперин И.Р. Стилистика английского языка / И.Р. Гальперин. — 5-е изд. — М.: Либроком, 2010. — 336 с.
- 5 Мишанкина Н.А. Метафора в науке: парадокс или норма? / Н.А. Мишанкина. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2010. — 281 с.
- 6 Словарь русского языка: [В 4-х т.]. — Т. 1. А–Й / под ред. А.П. Евгеньевой. — 3-е изд., стереотип. — М.: Рус. яз., 1985–1988. — 696 с.
- 7 Martin George R.R. A game of thrones / R.R. George Martin. — London: Harper Voyager, 2011. — 864 p.
- 8 Пospelов Г.Н. Эстетическое и художественное / Г.Н. Пospelов. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1965. — 360 с.
- 9 Шаповалова В.Ю. Функции умолчания как специфического средства смыслообразования / В.Ю. Шаповалова // Вестн. ИГЛУ. — 2013. — № 3 (24). — С. 83–88. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-umolchaniya-kak-spetsificheskogo-sredstva-smysloobrazovaniya>.
- 10 Абакумова И.А. Искусственные языки вымышленного мира Джорджа Мартина / И.А. Абакумова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2016. — № 12. Ч. 1. — С. 12–14. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gramota.net/materials/2/2016/12-1/1.html>.
- 11 George R.R. Martin. Not a blog [Electronic resource] / R.R. George // Livejournal. Access mode: <http://grrm.livejournal.com/148593.html>.
- 12 Горохова Л.А. Семантико-прагматические и социолингвистические особенности функционирования ономастопов в текстах современного английского языка: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.21 — «Прикладная и математическая лингвистика» / Л.А. Горохова. — Пятигорск, 1998. — 189 с.
- 13 Шендельс Е.И. Грамматическая метафора / Е.И. Шендельс // Филологические науки. — 1972. — № 3. — С. 48–57.

О.Н. Сорокина

Фэнтези жанрының стилистикалық ерекшеліктері (Дж. Мартиннің «Тақтар ойыны» романы негізінде)

Мақала Дж. Мартиннің «Тақтар ойыны» романы негізінде жүргізілген фэнтези жанрының стилистикалық ерекшеліктерін талдау нәтижелеріне арналған. Зерттеу үшін И.Р. Гальпериннің стилистикалық әдістерінің деңгейлік классификациясы негізге алынды. Іріктеп алу әдісі арқылы 860 стилистикалық бірлік жинақталды. Олардың 70 %-ы — лексикалық, 26 %-ы — синтаксистік және 4 %-ы — фонетикалық стилистикалық құралдар болып табылады. Лексикалық бірліктің ішінде метафора ең жоғары жиілікті және синтаксистік бірлікте «үнсіздік» көрсеткен; ал аллитерация фонетикалық құралдардың ең көп бөлігін құрады. Зерттеудің нәтижелеріне сүйене отырып, автор қиял әлемін жасау үшін көркемдеуіш құралдардың барлық спектрі қолданылады, ал лексикалық құралдардың таралуы олардың тілдегі ең ауқымды экспрессивті мүмкіндіктерге ие екендігі туралы пікірді растайды деген қорытындыға келген.

Кілт сөздер: стилистикалық, лексикалық, синтаксистік, фонетикалық, жіктеу, стилистикалық бірліктер, фэнтези жанры.

О.Н. Сорокина

Стилистические особенности жанра фэнтези (на примере романа Дж. Мартина «Игра престолов»)

Статья посвящена результатам анализа стилистических особенностей жанра фэнтези, проведенного на материале романа Дж. Мартина «Игра престолов». Для исследования за основу была взята уровневая классификация стилистических приемов И.Р. Гальперина. Методом сплошной выборки было выделено 860 стилистических единиц, 70 % которых составляют лексические, 26 — синтаксические и 4 % — фонетические стилистические приемы. Среди лексических приемов наибольшую частотность показала метафора, среди синтаксических — умолчание, а аллитерация составила наибольшую часть фонетических приемов. На основе проведенного исследования автор пришла к выводу, что для создания фэнтезийного мира необходимо использовать практически весь спектр средств выразительности, а превалирование лексических приемов подтверждает мнение о том, что именно они обладают наиболее обширными выразительными возможностями в языке.

Ключевые слова: стилистические, лексические, синтаксические, фонетические приемы, классификация, стилистические единицы, жанр фэнтези.

References

- 1 Moskvin, V.P. (2007). *Vyrazitelnye sredstva sovremennoi russkoi rechi. Tropy i figury. Terminologicheskii slovar* [Expressive means of the modern Russian language. Tropes and figures of speech. Terminological dictionary]. (3d ed). Rostov n/D.: Feniks [in Russian].
- 2 Leech, G. (1969). *A Linguistic Guide to English Poetry*. Harlow: Longman.
- 3 Skrebnev, Yu.M. (2003). *Osnovy stilistiki angliiskogo yazyka: uchebnik dlia institutov i fakultetov inostrannykh yazykov* [The basics of English stylistics: Textbook for institutes and Foreign Languages Faculties]. (2d ed). Moscow: OOO "Izdatelstvo Astrel"; OOO "Izdatelstvo AST" [in Russian].
- 4 Galperin, I.R. (2010). *Stilistika angliiskogo yazyka* [Stylistics of the English language]. (5d ed). Moscow: Librokom [in Russian].
- 5 Mishankina, N.A. (2010). *Metafora v nauke: paradoks ili norma?* [Metaphor in Science: Paradox or Norm?]. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo universiteta [in Russian].
- 6 Evgeneva, A.P. (Ed.). (1985–1988). *Slovar russkogo yazyka* [The Russian language dictionary]. (Vol. 1-4). Vol. 1. A–Y. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 7 Martin, George R.R. (2011). *A game of thrones*. London: Harper Voyager.
- 8 Pospelov, G.N. (1965). *Esteticheskoe i khudozhestvennoe* [Esthetic and artistic]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- 9 Shapovalova, V.Yu. (2013). *Funktsii umolchaniia kak spetsificheskogo sredstva smysloobrazovaniia* [Functions of aposiopesis as a specific means of sensemaking]. *Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta — Bulletin of Irkutsk State Linguistic University*, 3, 83–88. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-umolchaniya-kak-spetsificheskogo-sredstva-smysloobrazovaniya> [in Russian].
- 10 Abakumova, I.A. (2016). *Iskusstvennye yazyki vymyshlennogo mira Dzhordzha Martina* [Artificial languages of George Martin's fictional world]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki — Philology. Theory and Practice*, 12, 12–14. Retrieved from <https://www.gramota.net/materials/2/2016/12-1/1.html> [in Russian].
- 11 Martin, George R.R. (2010). Not a blog. *Livejournal*. Retrieved from <http://grm.livejournal.com/148593.html>.
- 12 Gorokhova, L.A. (1998). *Semantiko-pragmaticheskie i sotsiolingvisticheskie osobennosti funktsionirovaniia onomatopov v tekstakh sovremennogo angliiskogo yazyka* [Semantic pragmatic and sociolinguistic features of onomatopes functioning in the texts of modern English]. *Candidate's thesis*. Piatigorsk [in Russian].
- 13 Shendels, E.I. (1972). *Grammaticheskaiia metafora* [Grammatical metaphor]. *Filologicheskie nauki — Philological sciences*, 3, 48–57 [in Russian].

Ж.А. Тұрымбетова*

Сүлейман Демирель университеті, Қаскелең, Алматы, Қазақстан
(e-mail: zhanagul.turumbetova@sdu.edu.kz)

Қараджаоғлан шығармашылығында лирика жанры

Қазақ және түрік халықтарының рухани мәдениетіндегі көп ғасырлар бойы қалыптасқан, дамыған негізгі мұра — ақын-жыраулар мен ашықтар поэзиясы. Мақалада XVII ғасырдағы түрік ашық әдебиетінің ең көрнекті өкілі Қараджаоғланның поэзиясындағы көңіл-күй және табиғат лирикасының көркемдік ерекшеліктерінің айқын көріністері зерделенген. Ақынның туған жер, өзен-көлдер, таулар мен жазира жайлауларды жан дүниесімен тебірене жырлау дәстүрінің қазақ ақын-жыраулары шығармашылығымен үндес екендігін айқындау және бауырлас халықтар арасындағы тарихи-мәдени тамырластықтың тереңдігін дәлелдеу мақсат болып табылады. Көңіл-күй өлеңдері — лирикалық шығармалар ішінде жеке адамның жандүниесінде болып жатқан сапырылысқан, кейбірі үндес, көпшілігі қарама-қайшы ойлардың жырлануы. Көңіл-күй лирикасы үлгісіндегі өлеңдерде автор өмірдің қайшылық құбылыстарымен сәт сайын бетпе-бет келіп, дағдарысты және шешімді жағдайларды басынан өткізіп келе жатқан адамзаттың жандүниесіндегі жай-күйді сөз арқауына алады. Қараджаоғлан өлеңдерінде фәни дүниедегі барлық әрекеттердің, кезеңдердің оша бермейтін өткіншілігі элегиялық сыршыл мұң тілімен беріледі. Ақынның өлеңдерінде табиғат тақырыбы көшпелі өмір салтымен өріле отырып, кейде сырласа, кейде тілдесе жырлау арқылы туған жерге деген ықыласын өте терең теңеулер арқылы жеткізуге тырысқандығы зерделенеді. Зерттеуде тарихи жүйелеу, әдеби талдау, тарихи-салыстырмалы сипаттау, жинақтау әдіс-тәсілдері қолданылды. Мақалада Қараджаоғланның таңдамалы өлеңдері түпнұсқадан аударылып, лирикалық жанрда жазылған өлеңдерін қазақ оқырмандарына таныстыру көзделген және қазақ-түрік әдеби байланыстарының терең тамырының көріністері нақты мысалдар нәтижесінде айшықталған.

Кілт сөздер: түрік әдебиеті, ақын-жыраулар, Қараджаоғлан, лирика жанры, ашықтық дәстүр, ақындық дәстүр.

Kipicne

XV ғасырға дейін «бақсы және озандар» шығармашылығы, XVI ғасырдан кейін «ашық әдебиет» атауына ие болған түрік халық әдебиетінің ашықтық дәстүрі осы саланың өлеңдік-саздық жанры болып табылады. Ашықтық өлең-жырлар ертеректе бүкіл түркі әлемі халықтарының арасында, оның ішінде Қазақстан мен Орта Азия халықтары арасында кеңінен таралған шамандық сеніммен байланысқан «озан, бақсы, кам» сияқты аттармен белгілі суырып-салма шайырлар мен жыраулардың ақын-жыршылық дәстүрлерін біздің заманымызға дейін жалғастырып келе жатқанымен қымбат. Түріктер ислам дінін қабылдағаннан кейін түрік озандары мұсылмандық дәстүрлерге жарасымды «ашықтар» деп, ал қобыздарына «саз» деп айтыла бастады. Сондықтан да халық озандары немесе саз шайырлары (ақындары) ұғымдарындағы ашықтарымыз түрік халық әдебиетінің іргетастық негізін қалаушылар қатарынан саналады.

XVII ғасыр түрік ашық әдебиетінің танымал ақындары арасында Қараджаоғланның есімі ел арасында қастерлі. Эрман Артун «Ашықтық дәстүрі және ашық әдебиеті» атты кітабында: «Ақынның халықты баурап алар негізгі ерекшелігі, өлеңдерінде жүрек жарды сезімдерінің қарапайым тілмен берілгендігінде» дей келе ол өз дәуірінің ғана емес сонымен қатар кейінгі нәсілге өнеге болар ақындық мектеп дәстүрін құрғандығы туралы мәліметтер береді [1; 242].

Артына өшпес із қалдырған Қараджаоғланның өмірбаяны туралы деректерге сүйенер болсақ, ол Адана қаласының Варсак ауылында дүниеге келген екен. Сайылоғұллары руынан екені, Торос таулы аймағын мекендеген көшпелі түркімен тайпасынан шыққандығы мәліметтер туралы тарихи деректерде кездеседі. С.Н. Воробьева және Е.А. Оганованың Қараджаоғланның шығармашылығы туралы жазылған мақалада ақынның шыққан тегі және өскен ортасы туралы жырлаған жырларының тақырыбының өзара үйлесім тапқандығы туралы былай баяндайды: «Поэзия Караджаоглана наполнена бытовыми деталями из жизни туркменских племен и выращена на традициях народной песенной лири-

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhanagul.turumbetova@sdu.edu.kz

ки, неразрывно связанной в творчестве поэта с очеловеченной анатолийской природой – соучастницей настроений и мыслей поэта. Караджаоглану принадлежат и нежные лирические признания, и разгульные песни, славящие радости вина и пирушек, в чем проявляется влияние городской литературы; есть у Караджаоглана и героические песни, возможно, созданные во время его военных походов, в то же время большое место в его поэзии занимают жалобы на тяготы странствий, разлуку с любимой» [2; 66]. Анкара, Кайсери, Кония, Караман, Адана, Диярбакр, Мардин, Халеп қалаларында болған, Мысыр, Сирия, Траблус, Греция елдерін аралаған, өмірінің көбін жат жерлерде өткізген екен. Караджаогланның бейіті Мут қыстағының Чукур ауылында жерленген сүйікті жары «Қараджақыз» мазарының жанында екендігі айтылады. Караджаоглан қолына саз алып, ел аралап, халықтың тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрлері тақырыбында өлеңдер жырлаған. Өлеңдерінің басым көпшілігі махаббат пен табиғат лирикасына арналған. Оның өлеңдерінде көктем, жаз, жасыл жайлау, асқар тау, мөлдір бұлақ сияқты табиғат сұлулығы үлкен суреткерлікпен баяндалған. Өмірі аңызға толы Караджаогланның бұл күндері 480-ге жуық өлеңдері жинақталған. Олардың ішінде 329 кошма, 89 семай, 43 түркі, 26 дастан бар екен [3; 511]. Өлеңдерінде буын өлшемін қолданған.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысын жазу барысында алға қойған мақсаттар мен міндеттерді орындау үшін тарихи жүйелеу, әдеби талдау, тарихи-салыстырмалы сипаттау, жинақтау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Ақынның көңіл-күй лирикасын құрайтын өлеңдерінің негізгі кейіпкері — ақынның өзі. Әрине, көркемдік жинақтау заңдылықтары тұрғысынан қарағанда лирикалық өлеңдердің кейіпкері әуелде автордың өзі болғанымен, туынды жұртшылыққа таралып, танымал болғаннан кейін оқырмандар да, тыңдаушылар да өздерін кейіпкер тұғырында сезіне бастайды. Осы арада академик З. Қабдоловтың лирикалық өлеңнің табиғатындағы осындай құбылыс туралы айтқан пікірі ойымызға түседі: «Лириканың бас қаһарманы — ақынның өзі. Мұның эстетикалық қасиеті де тәрбиелік күші де айрықша үлкен. Себебі бұл арада өлеңді жазған адам оқыған адамға айналып, ақын мен оқырманның көңіл-күйлері бір-біріне ұштасып, бірігіп, біте қайнасып кетеді. Ақын оқшау образ жасап, оқырманға «содан үйрен, не жирен» дегендей тенденциямен ғана тынбайды, оған тура өз басындағы сезім мен сырды түп-тұтас көшіре салады. Сонда ақын көкірегіндегі сезім — оқырман сезімі, ақын көңіліндегі сыр оқырман сыры болады да шыға келеді» [4; 319]. Караджаогланның көңіл-күй лирикасына кіретін өлеңдерінде ақынның сезім өрнектерінің психологиялық иірімдермен жырланған сыршыл сымбатын танымыз. Сыршылдық, тереңдік — ақынның ішкі жан әлемінің қойнауларындағы әрі мәлім, әрі беймәлім сырлардың өлең тілімен астарлана өрнектелуі.

Көңіл-күй өлеңдері — лирикалық шығармалар ішінде жеке адамның жандүниесінде болып жатқан сапырылысқан, кейбірі үндес, көпшілігі қарама-қайшы ойлардың жырлануы. Көңіл-күй лирикасы үлгісіндегі өлеңдерде автор өмірдің қайшылық құбылыстарымен сәт сайын бетпе-бет келіп, дағдарысты және шешімді жағдайларды басынан өткізіп келе жатқан адамзаттың жандүниесіндегі жай-күйді сөз арқауына алады. Караджаогланның бір өлеңінде фәни жалған дүниедегі барлық әрекеттердің, кезеңдердің опа бермейтін өткіншілігі элегиялық сыршыл мұң тілімен беріледі. Лирикалық қаһарман ақын тынымсыз тіршілік қозғалыстарының ортасындағы жалынды жүректі адам көңілінің қартаймайтын қуаттылығын, өмірді сүйген от көңілді қалыпта болатынын, өткенді, бүгінді, болашақты мекендейтін ұрпақтар жалғастығын тебірене толғайды.

Қараджаогланның «Мұңайма, көңіл, мұңайма!», «Бұл жалған дүниеге келгеннен бері», «Жүре-жүре бардым сол қара тасқа», «Жаздың алғаш айында» және т.б. шығармалары тіршілік қозғалыстарының ортасындағы әртүрлі құбылыстарды ой арқауына алған сезімдік тебіреністерді танытады. Ақынның көңіл-күйінің сан түрлі сезімдік құбылыстардан әсерлене толғануы — табиғи жағдай. Адамдардың ішкі жан дүниесіндегі өзгелер байқамайтын мұңды кейде қуанышты жағдайларды тек ақындар ғана толғайды. Ақынның жүрегі өмір құбылыстарының қарама-қайшылықты әсерлерін тез қабылдайды. Мысалы, Караджаогланның мына өлең жолдарынан фәнидегі өткінші жалған оқиғаларға деген адам көңілінің мұңлы-шерлі көзқарасын аңғарамыз:

*Şu yalan dünyaya geldim geleli,
Tas tas içtim ağuları sağ iken,
Kahpe felek vermez benim muradım,
Viran oldum mor sümbüllü bağ iken.*

*Aradılar bir tenhada buldular,
Yaslandılar şıvgalarım kırdılar,
Yaz bahar ayında bir od verdiler,
Yandım gittim ala karlı dağ iken...[5; 150].*

*Бұл жалған дүниеге келгеннен бері,
Кесе кесе іштім уды сау басыма.
Сайқал дүние бермес менің мұратымды,
Ойран болдым көк сұмбілді бақ кезінде.*

*İzdedi de tapты тыныш бір жерде,
Сындырды жастанған тал шыбығымды.
Жаз көктем айында бір от бергенде,
Жанып кеттім ала қарлы тау кезімде...[5; 150].*

Көңіл-күйдің сан алуан құбылыстары — адамның жандүниесіндегі күрделі ойлардың мағыналық сымбаты. Түрік ақындарының поэзиясында көркемдік негіздері тиянақталған лирикалық өлеңдердің психологиялық тереңдіктері ұлттық әдебиеттердің кейінгі дамуында да жалғасты. Бұл — поэзияның ұлттық және жалпыадамзаттық дамуына да жалғасқан көркемдік ерекшеліктердің бірі.

Түрік ақындары шығармаларының ішінде де табиғатты адамның көңіл-күй психологиясының арқауына ала жырлау дәстүрі сақталған. Табиғаттың тылсым күшінен, оның ішінде басында мәңгі мұз-қары бар таулардың айбынынан қуат алған, жаңбырмен көгерген жасыл шөптерден, жұпар гүлдерден, бау-бақшалар жемістерінен адамдарға жақсылық нұры даритынын Қараджаоғланның мына өлең жолдарынан сезінеміз:

*Başında da namli namli karın var,
Seni yaylamın zamana dağları.
Mecalim mi vardır çıksam başına
Kalmadı takatım amanım dağlar.*

*Yağmur yağar yeşil otlar bitirir,
Yel esince rayıhasın getirir.
Sarı çiçek servan kurmuş oturur,
Çimenli leylağa karışan dağlar.*

*Karac'olan der ki çöktüm oturdum,
Bağ bahçe diktim de meyva yetirdim
Altın top perçemli yavru yitirdim,
Kaldı bir köşede gümanım dağlar [5; 147].*

*Басыңда да әйгілі қарың бар,
Сені жайлауымның замана таулары.
Қайратым бар ма шықсам басыңа
Қалмады сабырым, амалым, таулар.*

*Жаңбыр жауар, жасыл шөптер шығарар,
Жел ескенде хош иісін аңқытып.
Сары гүлдер серуен құрып отырар,
Жасыл шөп, жұпар гүлмен безенген таулар.*

*Қараджаоғлан дейді: "Тізерлеп отырдым,
Бау-бақша егіп жеміс өсірдім.
Алтын кекілді бала өсірдім,
Қалды бір шетте күмәнім, таулар!" [5; 147].*

Қараджаоғланның «Жаздың алғаш айында» өлеңінде бұтақта толықсып піскен алманың тағдыры жырланады. Әрине, өлеңдегі алма — шартты алынған ұғым. Сол арқылы ақын алма кейіптес әсем кезең атаулының өткіншілігіне, әсемдікті бағалайтындардың да, мәнін ұқпайтындардың да бар екендігіне күйзеледі. Алма тектес асыл, әсем нәрсенің уақытша екеніне күйзелген тіршілік ортасының психологиялық сипаты романтикалық тұрғыда суреттелген:

*Yazın evvel – baharında,
Teferrüçte gör almayı.
Yel esip yere düşmeden,
Budağında kır almayı.*

*Almanın budağı ağlar,
Göz yaşı durmayıp çağlar.
Beyler paşalar ağlar,
Diz üstüne kor almayı.*

*Mevlam öğmüştü de yaratmış,
Mor menevşe boyun eğmiş.
Yavrunun elleri değmiş,
Al yüzüne sür almayı... [5; 165].*

*Жаздың алғаш айында,
Серуенде көр алманы.
Жел есіп жерге түспеген,
Бұтағында көр алманы.*

*Алманың бұтағы жылар,
Көз көл болып ағар.
Билер, патшалар жылар,
Тізе үстіне қой алманы*

*Жаратқан мақтап жаратыпты,
Көк менекше (гүл) бас иіпті.
Сәбидің қолдары тиіпті,
Ақ жүзіңе тигіз алманы... [5; 165].*

Табиғаттағы ең қасиетті нәрселерді кие тұта жырлау — түркілік наным-сенімнің көрінісі. Түрік ақындарының табиғат құбылыстарына арналған өлеңдерінде таумен, құспен, желмен, ағаштармен және т.б. нәрселермен тілдесе жырлау тұрақты қолданылған. Қараджаоғланның көктем көріністеріне арналған бір өлеңінде табиғаттың түлеуі, жаңғыруы, өзгерістерінің уақыт пен кеңістіктегі аса әсерлі ықпалды болмысы бейнеленеді. Түркілер поэзиясындағы жыл басы көктемде болатын серпілістер «Сайрай бастады талдарда бұлбұлдар», «Ерекше ашылды әсем гүлдер», «Жел соғып келер жайлау ортасында», «Түрлі гүлдерге безенді таулар» сынды бейнелілік өрнектерімен жырланады. Ақынның табиғатпен тілдесе отырып, соған қарата тілек арнауы («Бұлбұл неге жатырсың, көктем келді!») да адамның жаратылыс құбылыстарымен үнемі сұхбат құрып жүретін көңіл-күй психологиясын сездіреді.

Қараджаоғлан ашықтың таулардың көктемгі өзгерістер кезеңіндегі құбылыстарына арнаған өлеңі де табиғат пен адам көңілінің егізделе өрілген психологиялық болмысын айқындайды. Өлеңдегі бейнелілік өрілімдерінің мағыналық сипатынан табиғат өзгерістерін поэтикалық кейіптеу тәсілімен бейнелеуде ақынның лирикалық сыршылдықты, психологиялық-философиялық ойлылықты үйлестіре қолданғанын көреміз. Академик З. Ахметовтің анықтамасы бойынша: «Кейіптеу (олицетворение) — әртүрлі табиғат құбылыстарын, жансыз нәрселерді адам кейпіне келтіріп, немесе, қалайда жан бітіргендей етіп суреттейтін көркемдік тәсіл» [6; 108]. Қараджаоғлан поэзиясындағы табиғат құбылыстарын жанды тіршілік иелерімен барабар етіп бейнелеулер арқылы жалпы адамзаттың оның ішінде түркілердің қоршаған жаратылыспен бірге тыныстайтын айрықша болмысы анықталады. Қараджао-

ғланның «Чукурова» өлеңінде осы аттас мекеннің әсем көрінісін мына жыр жолдарымен жеткізуге тырысқандығын көре аламыз:

*Çukurova bayramlığını giyerken,
Çıplaklığını üzerinden soyarken,
Şubat ayı kış yelini kovarken,
Cennet dense sana yakışır dağlar*

*Ağacınız yapraklarla donanır,
Taşlarınız bir birliğe inanır,
Her çiçekler bağrınızda döner,
Pınarınız çağlar akışır dağlar.*

*Rüzgar eser dallarınız atışır,
Kuşlarınız birbiriyle ötüşür,
Ören yerler bu bayramdan pek üşür,
Sünbül niçin yaşlı bakışır dağlar... [5; 154].*

*Чукурова мерекелік киім кигенде,
Жалаңаштанып киім шешкенде,
Ақпан айы қыс желін қуалағанда,
Жұмақ десе саған жарасар, таулар.*

*Ағаштарың жапырақтармен оранғанда,
Тасың тіпті, бір Тәңірге сенгенде.
Бүкіл гүлдер бауырыңда гүлденер,
Бұлақтарың сылдырлап ағар, таулар.*

*Жел соққанда бұтақтарың сыбдырлар,
Құстар бір-бірімен сайрар тілдесер.
Гүлденген жер бұл мейрамда жаурауда (тоңуда),
Сүмбүл неге қайғырып қарайды, әй таулар?... [5; 154].*

Таулармен, оның етегін көмкерген табиғатпен тебірене сырласуы арқылы ашықтар поэзиясының ежелден қалыптасқан түркілік дүниетанымды дамыта, тереңдете жырлағанын бағалаймыз. Садык Эрол Эрдің «Қараджаоғлан шығармашылығының философиялық негіздері» атты мақаласында ақынның тілдік стиліне қатысты мынадай ерекшеліктерді атап айтады: «Көшпелі ақын Қараджаоғлан өлеңдерінде «табиғат тілін» қолданады. Бұл тіл адам мен табиғат қақтығысын тудыратын үстемдік түсінігін жоққа шығаратын тіл. Сонымен бірге бұл тілдегі табиғат пен адам арасындағы туа біткен байланыстан туындаған тыныштық немесе мазасыздық да назар аудартады. Мазасыздық әдетте сүйіктісімен қайта қосылуға кедергі келтіретін жағдайда көрінеді» [7; 190].

Қорытынды

Қазақ ақындары және түрік ашықтары поэзиясындағы лирикалық-психологиялық сыршылдық сарындардың түп негізі — тарихи-этнографиялық, мифологиялық наным-сенімдер. Ұлан-байтақ Азия мен Еуразия кеңістігінде мыңдаған жылдар бойы жайлаған түркі тұқымдас халықтардың дүниетану көзқарастары сөз арқауындағы Көк Тәңірі — Көк түріктері — Қасиетті Жер-Су ұғымдарының егізделе, тұтаса санаға сіңуі тұрғысында бағаланады. Бәлкім, Кіші Азиядағы Анадолы жеріне сонау XII–XIII ғасырларда үдере қоныс аудару — жаңа да жайлы қонысты, мәңгілік сұлу табиғатты аңсаған түркілік-романтикалық көңіл-күй психологиясының әсері шығар. Әйтеуір, жер шарының қай түкпіріне барса да түркілер сол мекендерді гүлдендірген, көркейткен, бүкіл адамзатқа жақсылық нұрын сепкен мекендерге айналдырған. Бұл — түркілердің дара қасиеті. Ақындар поэзиясындағы осы бір дара қасиет Анадолы жерінде Қараджаоғлан секілді саз шайырлары арқылы өз жалғасын тапқан. Түрік әдебиетін зерттеуші ғалымдардан Эрман Артун Қараджаоғлан туралы былай дейді: «Қараджаоғланның өлеңдерінде көшпелі түрікмен тайпаларының күнделікті өмір салты таңбадай қаланған: кө-

шіп қонуы, той-томалақтары, киіну стилі, бай дастарханы, салт-дәстүрі және т.б. Ең маңыздысы, табиғат осы тақырыптардың негізгі декоры болып табылады» [1; 242].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Artun E. Aşıklik Geleneği ve Aşık Edebiyatı / E. Artun. – Ankara: Akçağ yayımları, 2001.
- 2 Воробьева С.Н. Любовные песни турецкого ашыка Караджаоглана: основные мотивы и система поэтической образности / С.Н. Воробьева, Е.А. Оганова // Litera. — 2021. — № 11. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=34321.
- 3 Karaalioglu S.K. Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi: 1.cilt / S.K. Karaalioglu. — İstanbul: İnkilap ve Aka Basımevi, 1980. — 814 p.
- 4 Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар / З. Қабдолов. — 2 т. — Алматы: Жазушы, 1983. — 456 б.
- 5 Тұрымбетова Ж.А. Түріктің ашықтық және қазақтың ақындық поэзиясындағы дәстүр үндестігі (XIV-XIX ғ.ғ.) / Ж.А.Тұрымбетова. — Алматы: Print World баспасы, 2018. — 253 б.
- 6 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырушылар З.Ахметов, Т.Шаңбаев. — Алматы: Ана тілі, 1996. — 80 б.
- 7 Er S.E. Karacaoglan Şiirinin Felsefi Temelleri / S.E. Er // Millî Folklor. — 2020. — No 127. — P. 186-193.

Ж.А. Турумбетова

Жанр лирики в произведениях Караджаоглана

Основным наследием духовной культуры казахского и турецкого народов, формировавшейся на протяжении многих веков, является поэзия певцов и сказителей. В статье рассмотрены яркие проявления художественных особенностей жанра лирики настроения и природы в поэзии Караджаоглана, наиболее яркого представителя турецкой ашыкской литературы XVII века. Традиция поэта — воспевать родные края, реки, озера, горы и пастбища — гармонирует с творчеством казахских певцов и сказителей, таким образом можно увидеть связь исторических и культурных корней между братскими народами. В произведениях Караджаоглана тема природы тесно переплетается с кочевым образом жизни, и свою любовь к родному краю поэт пытается передать через выразительные метафоры, иногда делясь тайнами, а нередко и беседуя с читателями. Автором применены методы литературоведческого анализа текста, а также историко-сопоставительного описания. На конкретных примерах рассмотрены произведения в лирическом жанре путем перевода избранных стихотворений Караджаоглана. Кроме того, очевидно стремление автора всесторонне познакомить казахстанских читателей с ашыкской лирической традицией рождения стихов и раскрыть глубокие корни казахско-турецких литературных связей.

Ключевые слова: турецкая литература, певцы и сказители, Караджаоглан, жанр лирики, ашыкская традиция, поэтическая образность.

Zh.A. Turumbetova

lyricism in the works of Karacaoglan

The main heritage of the spiritual culture of the Kazakh and Turkic peoples, which has been formed for many centuries, is the poetry of poets and minstrels. The article examines the vivid manifestations of artistic peculiarities of the lyricism of the mood and the nature in the poetry of Karacaoglan, the most prominent representative of the Turkic minstrelsy literature of the XVII century. It turns out that the poet's tradition of singing about the motherland, rivers, lakes, mountains and pastures is in harmony with the work of Kazakh poets and minstrels, and we look at the depth of historical and cultural roots between fraternal peoples. In Karacaoglan's poems, the theme of nature is intertwined with a nomadic way of life, and he sometimes tries to convey his love for his native land with very deep metaphors in his poems sometimes by sharing secrets, and sometimes by conversing. Historical systematization, literary analysis, historical-comparative description, collection methods were used in the research. In the article we aim to translate selected poems of Karacaoglan from the original, to acquaint Kazakh readers with his poems written in lyricism, and to reveal the deep roots of Kazakh-Turkish literary ties.

Keywords: Turkic literature, minstrels, Karacoglan, lyricism, minstrelsy tradition, poetic tradition.

References

- 1 Artun, E. (2001). Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı. [Minstrel Tradition and minstrel Literature]. Ankara: Akçağ [in Turkish].
- 2 Vorobieva, S.N., & Oganova, E.A. (2021). Liubovnye pesni turetskogo ashyka Karadzhaoglana: osnovnye motivy i sistema poeticheskoi obraznosti [Love Songs of the Turkish Ashyk Karacaoghlan: Main Motifs and the System of Poetic Imagery]. *Litera*, 11. Retrieved from https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=34321 [in Russian].
- 3 Karaalioğlu, S.K. (1980). Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi [The History of Turkish Literature with Illustrated Motifs]. İstanbul: İnkilap ve Aka Basımevi [in Turkish].
- 4 Kabdolov, Z. (1983). Eki tomдық tangdamaly shygarmalar [Selected works in two volumes]. Vol. 2. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 5 Turumbetova, Zh. (2018). Turikting ashyqtyq zhane qazaqtyng aqyndyq poeziyasyndagy dastur undestigi (XIV-XIX gg.). [Harmony of traditions poetry in Turkish minstrel and Kazakh poetic (XIII-XIX centuries)]. Almaty: Print World [in Kazakh].
- 6 Ahmetov, Z., & Shangbayev, T. (1996). Adebiettanu terminderining sozdigi [Dictionary of literary terms]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 7 Er, S.E. (2020). Karacaoğlan Şiirinin Felsefi Temelleri [Philosophical Foundations of Karacaoğlan Poetry]. *Millî Folklor*, 127, 186-193 [in Turkish].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Adilova, A.S.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: adilova2010@mail.ru
- Alimbek, G.R.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: alimbek_gaukhar@mail.ru
- Amandykov, O.M.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: amandykovolzhas@gmail.com
- Babashov, A.M.** — Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: 888-azat@mail.ru
- Bazylova, B.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: E-mail: baglan_5_3@mail.ru
- Beisembayeva, A.U.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: aigerim1707@mail.ru
- Beiskhanova, S.A.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: saltanat.beiskhanova@gmail.com
- Dulayeva, E.** — Candidate of Philological Sciences, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.
- Issakova, S.S.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan. E-mail: sabira-i@yandex.ru.
- Issina, G.I.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: g.issina@mail.ru
- Kappassova, A.Sh.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: ai_kerim.k@mail.ru
- Kelmaganbetova, A.S.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: ayman9057@mail.ru
- Kozhakhmet A.K.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: a_kozhakhmet@mail.ru
- Kuldeeva, G.I.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gulnara.kuldeyeva88@gmail.com).
- Kuzar, Zh.N.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: Kuzar_zhanna@mail.ru.
- Luchik, M.** — Doctor of Philological Sciences, Professor, University of Zielona Gora, Poland. E-mail: malgorzata@luczyk.p
- Mamedova, F.** — Candidate of Philological Sciences, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: yaftama@mail.ru
- Omasheva, Zh.M.** — PhD, Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: omzhan@mail.ru
- Seitimova, A.I.** — PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: seitimova_a@mail.ru
- Shakhmetova, N.A.** — Candidate of Philological Sciences, Professor, "Astana" International University, Kazakhstan. E-mail: n.shakhmetova@mail.ru

-
- Smagulova, A.M.** – PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: aizada220513@gmail.com
- Sorokina, O.N.** – Assistant Professor, Languages Development Center, NC JSC “Karaganda Medical University”, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: olga_sorokina0101@mail.ru
- Sovetova, Z.S.** – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Almaty University of Power Engineering and Telecommunication named after Gumarbek Daukeev, Kazakhstan. E-mail: zaure.sovetova@mail.ru
- Syzdykova G.O.** – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: go.syzdykova@mail.ru
- Toleubayeva, K.A.** – Candidate of Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: k.toleubaeva@mail.ru
- Tukeshova, N.M.** – Post-graduate Student, Kazan Federal University, Kazan, Russia. Corresponding author's e-mail: tukeshova_nurgul@mail.ru
- Tukhtarova, A.S.** – PhD student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan Corresponding author's e-mail: akmaral.1990@mail.ru
- Turumbetova, Zh.A.** – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Suleyman Demirel University, Almaty/Kaskelen, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: zhanagul.turumbetova@sdu.edu.kz
- Tuyte Ye.Ye.** – Candidate of Philological Sciences, Ass. Professor, E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: eldos_t_e@mail.ru
- Zhakulayev, A.M.** – PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: adil91kz@mail.ru
- Zhakupov, Zh.A.** – Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: zhan.zhak58@gmail.com
- Zhirenov, S.A.** – Associated Professor, Candidate of Philology, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: Saken82@mail.ru
- Zhumabekova, B.K.** – Candidate of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: beibitnur@mail.ru
- Zhunussova, Zh.N.** – Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhanyl08@mail.ru
- Zoltan, A.** – Doctor of Philological Sciences, Professor, Eotvos Lorand University, Budapest, Hungary. E-mail: zoltandr@gmail.com